

प्रचलित राजकारणावर कादंबरी

महात्मा गांधी— सैतान की साधु?

लेखक

श्री० एकनाथ यादव निफाडकर

प्रकाशक

अधिकारी आणि मंडळी

 नं. २.

किंमत २ रुपये

मनोरमा ग्रंथमाला

एक रुपया प्रवेश फी मरल्यावर या मालेची पुस्तके पाऊणपट किंमतीत मिळतील.

पुष्प पहिले.

‘ हाच कां धर्म ’

लेखिका

सौ. शांताबाई नाशिककर, बी. ए.

पुष्प दुसरे.

“ बंधमुक्ता ”

लेखिका

सौ. कमलाबाई बम्बेवाले बी. ए.

या मालेचे एक १ रुपया प्रवेश फी मरून आहक व्हावे.

अधिकारी आणि मंडळी पुणे नं. २

आमच्याकडे मिळणारी पुस्तके

बलगामा ब्राह्मणैतर (कादंबरी)	रु. १
वेणीसंहार नाटक	" २
वेणीसंहार चर्चा (निबंध)	४४
बालक (काव्य)	४६
अबलाविजय (काव्य)	४४
सतीचाशाप (काव्य)	४४
सुनीतावलि (काव्य)	४८
बाजेची कोर (काव्य)	४१२
लंभे यांची कविता	" १
बालकविची कविता	" १
मनोरंजक गोष्टी	" १
राजा शिवाजी (काव्य)	१४४
थोर पुरुषांची चरित्रे	४८
रसवन्ती (काव्य)	४१२
गडकऱ्यांच्या आठवणी	१४४
प्रेमयोग नाटक	" १
पंताची सून (नाटक)	" १
हाच कां धर्म (कादंबरी)	" २

इत्यादि पुस्तके आमचेकडे मिळतात.

अधिकारी आणि मंडळी पुणे, नं. २

स्त्रियांचें मासिक मनोरमा

महाराष्ट्रांत स्त्रियांकरतां अनेक मासिकें निघालीं पण 'मनोरमा' मासिकाइतकें सर्वोत्कृष्ट मासिक दुसरें निघालेंच नाही. यांत महाराष्ट्रांतलि बहुतेक विद्वान् स्त्रिया लेख लिहितात; यात स्त्रियांनीं लिहिलेल्या मनोरंजक गोष्टी प्रसिद्ध होतात; यांत अनेक चितें व बोधप्रद लेखही येतात. मुद्दाम कोडीं देण्यांत येऊन हीं कोडीं सोडविण्यांत, स्त्रियांना आनंद वाटतो. तात्पर्य, स्त्रियांना उपयुक्त व हंसतखिदळत स्त्रियांचें ज्ञान वाढविणारें हेंच एक मासिक आहे. चा. व. रुपये ३४६ ट. स्वर्चासह.

व्यवस्थापक; मनोरमा मासिक पुणें नं. २

ही कादंबरी तुम्ही जरूर वाचा.

बेलगामी ब्राह्मणेतर

ब्राह्मणेतर ब्राह्मणांच्या द्वेषामुळे कशा अनन्यात गोष्टी करीत आहेत व ब्राह्मणांबद्दल त्यांना किती मत्सर वाटतो हे कार्पनिक पात्ताकडून फारच मजेदार दाखविले आहे. आपण ही कादंबरी वाचून पहा म्हणजे ब्राह्मणेतरांच्या लीलांची आपणांस करुपना होईल. किंमत १ रुपया.

अधिकारी आणि मंडळी पुणे नं. २.

प्रस्तावना

§ १ या ग्रंथाचें नाव “ महात्मा गांधी-सैतान कीं साधु ? ” असें आहे. पण तें माझे नाहीं. ते माझे लेखी व या पुस्तकाचे प्रकाशक, श्री. गोपाळ गोविंद अधिकारी, संपादक मनोरमा मासिक याचें आहे. पण तें मला आवडलें. चटकदार म्हणून तें त्यांना सुचलें असेल, पण अत्यंत सार्थ असेंच तें मला वाटलें म्हणून तें मी मान्य केलें. गांधी महात्मा आहेत, याविषयी कोठेही मताभिन्नता नाहीं. कारण मेकॉलेसारखा सामान्य मनुष्यसुद्धा जर महाराष्ट्रात महात्मा पद सहज मिळवितो, तर ज्यांच्या नांवाचा आज जगांत सर्वांपेक्षां जास्त उच्चार होतो, अशा गांधीजींना महात्मा न म्हणणारा दुरात्माच असला पाहिजे. पण हा बनिया महात्मा असला, तरी त्याच्या तऱ्हेबाईक रहाणोंनं, व मासलेवाईक मतांनीं हा जगाला घुडवीत आहे, कीं तारीत आहे, म्हणजे हा सैतान आहे किंवा साधु आहे अशी मोठमोठ्यानासुद्धां शंका येत आहे, व तीं चोखन दाखवीत आहेत. अशा दस्तुस्थितींत वरील नावापेक्षा दुसरें कोणतेंहि नाव, कादंबरीला सार्थ नाहीं अशी माझी खात्री पटली, व चटकदारपणात सार्थताही आल्यामुळें मी तें नाव पत्कारिलें.

शिवाय गांधी हीं व्यक्तिच अशी आहे कीं तिजसंबंधी वरील प्रश्नास उत्तर देणें सोपें नाहीं, आणि म्हणूनच माझ्यासारख्या अल्पमतीला त्या विषयाला कागदावर आणण्याचें धाट्यीचें काम करता येण्यासारखें होतें. त्या प्रश्नाला जर काहीं निर्णायक उत्तर देता आलें असतें तर (तो कादंबरीला विषयच झाला नसता, हें वेगळें, पण) निदान मी तरी माझा कमधुवतपणा खात्रीनें कबूल केला असता. आज गांधीसंबंधीं, गांधींच्या तोडीच्या महारम्याची कसकशी मनोरचना आहे, ब्रिटिश सरकारची (ब्रिटिश सरकारातर्गत हिंदुस्थान सरकारचीही) त्याजकडे पाहण्याची कोणती व कसकशी दृष्टी आहे, जगातले थोरथोर महात्मे गांधींना कसे लेखतात, आणि सामान्य लोकांत गांधीजींची कोणती जादु आहे, हें माडणें, शक्य तितक्या मनोरंजक पण पद्धतशीर रीतीनें माडणें, एवढेंच माझें काम होतें, निदान मी तरी तसें आखून घेतलें होतें. माझें स्वतःचें मत, माझी स्वतःची दृष्टी, व माझी स्वतःची

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

भावना मला सांगावयाची नव्हतीच. कारण मी मत्त तयार करण्याइतका ज्ञाता नाही, तितकी माहिती मिळण्याची संधी प्राप्त होण्याइतका मी भाग्यवान् नाही; म्हणून माझी स्वतंत्र अशी त्यांच्याविषयी दृष्टीच नाही; आणि भावना जी आहे, ती अक्षरशः कबूल करितो की, आधुनिक कादंबरी लेखकाचीच फक्त आहे. म्हणजे गांधी कादंबरी नायक होण्याला अत्यंत लयक असा मानवी प्रवृत्तीचा राष्ट्रहितकर्ता आहे असा तो भावना आहे, या भावनेला कोणी सामान्याची समजो अथवा कोणी विक्षिप्तपणाची समजो, मला एक माहीत आहे की, माझे व्यक्तित्व जर या कादंबरीत काही असेल तर ते एवढेच होय.

§ २ पण इतके करूनही कादंबरीचा शेवट “गांधी साधु आहेत ! साधु आहेत ! ! साधु आहेत ! ! !” असा त्रिवार जयघोषानेच केला आहे; हें कसे ? असा आक्षेप करण्यांत आला तर, मी आक्षेपकांना हें उत्तर देईन की, गांधी मला साधु वाटतात असे नव्हे तर, ते सर्व जगाला साधु वाटतात. सर्व जगांतला मी एक या नात्याने ते मलाही साधु वाटतात; पण त्याचबरोबर हेही खरे की, या कादंबरीतल्या ज्या ज्या पात्रांना गांधी सैतान वाटले, त्या त्या पात्रांच्या स्थितीत मी असतो, तर मलाही ते सैतानच भासले असते; आणि ज्यांना ज्यांना म्हणून गांधी महात्मा वाटतात, त्यांच्या त्यांच्या मनोरचनेशी तादात्म्य पावण्याची मला संधी आली म्हणून मला ते महात्मेच वाटतात ! मला गांधी सैतान वाटत नाहीत हा दोष माझा नाही; तो माझ्या परिस्थितीचा दोष आहे. तरी सुद्धा मी सैतान दाखवावयाशी कल्पनेने समस्त होऊन, नव्हे तद्रूपता पावून या कादंबरीत, त्यांच्याच मुखाने “सैतान ! सैतान ! !” अशी वाचवली भाषा वापरलीच ना ? त्याबद्दल त्यांनी भाक्षे-खरोखरच आभार मानले पाहिजेत, ते जर माझे तसे आभार न मानतील तर त्यांनी शिष्टाचार सोडला म्हणून मी त्यांना “सैतान,” म्हटले तर त्यांना राग येऊं नये हें ओघानेच आलें, . . . ;

१ महात्मागांधी हिंदुस्थानच्या राजकारणात पडले नसते, तर ही सैतानागोरी त्याच्या धर्मी चिकटती कां ? अशी माझी सैतानभक्तांना आपली स्धानशी पृच्छा आहे. गांधी दक्षिण आफ्रिकेत सत्याग्रह करीत असताना, त्यांच्याविषयी, सैतान-विषयक भावना उत्पन्न झाली नाही; आणि ती हिंदुस्थानचेच राजकारणात न्याना; चिकटते असे कां ? एक तर हिंदुस्थानच्या राजकारणात दोष असावेत

किंवा गांधीत दोष असावेत, अथवा दोन्ही हातानीं ती टाळी घाजत असावी, मला वाटते की, माझ्या या कादंबरीत हे तिन्ही प्रकार उमटले आहेत असे, सरळ विचार करणाऱ्या वाचकांना दिसून येईल. मी प्रथमच बसूल केलें आहे की, भ्यात्तः मला या प्रभाचा व उपप्रभाचाही विचार करण्याइतकी माहिती नाही; व संधीही पण नाही. हिंदुस्थानचें राजकारण बिघडलें आहे असे लॉर्ड सिडेनहॅम् पासून गांधीपर्यंत जे जे म्हणतात, त्याच्या त्याच्या म्हणण्याचें प्रतिबिंब, या कादंबरीत पडावें अशी माझी इच्छा व त्या इच्छेप्रमाणें मी यथामति केलें आहे. आतां राजकारण म्हटलें कीं तें मूळचेंच गढळ, त्यात हिंदुस्थानचें गेल्या दोन तीन वर्षांतलें राजकारण जास्तच गढळ, (ही सर्वांचीच बसूली आहे) तेव्हा त्याचें प्रतिबिंबही गढळ झाल्यास तो माझा दोष, कीं त्या राजकारणाचा दोष ? गढळ प्रतिबिंब देखील स्वच्छ करून दाखवण्याचा राजद्रोह मी कसा करूं ? शिवाय कला-दृष्टीनेंही तें चुकलें असे.

तथापि मी एक गोष्ट खचीत बसूल करतो कीं, गढळ राजकारण देखील निर्मळ करण्याचे प्रयत्न होत आहेत; व (विरोधामास होईल, पण खरेच आहे कीं, ते प्रयत्न गांधी तर करतातच, पण सरकारही करतें आहे, जेथें स्वराज्य, स्वातंत्र्य अहिंकार, वदेमातस्म, युगांतर असे शब्द उच्चारताच अंदाजानची अथवा मंडालेची यात्रा पडत असे, तेथें तेंच सरकार आतां अनत्याचारी चळवळ सुरू करते, व पुष्कळच वाक्स्वातंत्र्य घेऊं देतें. (अर्थात्च प्रेसअपडचा नवा अवतार वर्ज करून,) बाकीचें वाक्स्वातंत्र्य घेऊं देण्यांत हिंदुस्थान सरकार प्रसंगेल्या पात्र आहे, असें मूर्खशासारख्या ज्या “ युरोपकल्चर्ड ” व्यक्तींना वाटतें, त्यांचीही मनोरचना मी या कादंबरीत प्रामाणिकपणें व्यक्त केली आहे. उल्टे एकाही मुद्रण पण जहांगीर याचको जशी पतीच्या प्रेमानेंच आपला जहांगीरपणा सोडील, (Taming of the shrew या नाटकांतलें तत्व खोटें आहे,) तसें आमचें हें मुमुक्षु सरकार, आपला सत्तालोभ व धनलोभही आमच्या सत्प्रेमानेंच सोडील, अशा राष्ट्रीनें गांधीही पण अनत्याचारी अहिंसात्मक सत्प्रेमाचा सत्याग्रह करीत आहेत, हें देखील मी प्रामाणिकपणें दाखविलें आहे. एकूण १९०८ पेक्षां १९२८ पासूनचें राजकारण पुष्कळ निर्मळ आहे यांत शंकाच नाही. तमें तें नमेल तरां, जो मिल्टनचा कैतान म्रिटिचाना आवडतो, निदान

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

आदरणीय वाटनो, टाकून दिलें तरी, अभ्यासनीय वाटतो, ह्याच सैतानाची ती 'प्रेमाची, आदराची अथवा विचारार्हत्वाची' पदवी, ते अथवा त्यांचे चहाते गांधींना देत असल्यास, त्यात वॉर्ड कशाचा वाटू धावें ? मला तरी निदान, वॉर्ड वाटत नाही, मी वॉर्ड वाटू दिलेंच नाही, म्हणून तर मला ह्या त्या पात्राची ती ती भावना ओळखता येऊन या कादंबरीत चित्रित करता आली, वरनर्ड शॉ यांनामुद्दाम गांधीप्रमाणें सैतानच म्हणतात, निव्वळ त्याच भावनेनें गांधींना जरी ती पदवी मिळत नसली तरी कदाचित् त्याहून उत्कृष्ट भावनाही गांधींच्या वाटणाला आली नसेल कशावरून ? शॉ नाटककार, तत्त्वज्ञानी, तरी Supermankind चे भोक्ते आहेत गांधी तत्त्वज्ञानी, धर्मश्रद्धावान् आणि perfect manhood चे भक्त आहेत, (म्हणूनच ते आपलो व्यंग वेलाशक जाहीर करितान्,) तेन्हा शॉ म्हणावयाचें तर शॉपेश गांधीच ब्रिटिश सरकारला जास्त आवडत असावेत हिंदुस्थान सरकारप्रमाणें ब्रिटिश सरकारचेंही प्रतिबिम्ब या कादंबरीत मला पाडता येऊं नये, याचें मला फार दुःख होतें, पण जी सहृदय दृष्टि मी, हिंदुस्थान सरकारविषयाची मला भाटकून आलेली, या शब्दचित्रात व्यक्त केली आहे तीच ब्रिटिश सरकाराविषयीही व्यक्त केली असती हें खचित गांधीदेखील सरकारला Satanic government म्हणतातचना ? अशा रीतीनें महात्माजी आणि सरकार ह्या दोन शक्ति जरी हिंदुस्थानच्या राजकारणाचा क्षरा, सपासप उपसून, निर्मळ करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत, तरी देखील अजूनही तो क्षरा गडबडच पाणी वाहेर, आणतो खरा, त्याच्याही असेंच विरोधाभासाचें उत्तर आलें हा गडबड भाव एकीकडे सरकारी आधिकाऱ्याचा आहे, व दुसरीकडे काहीं दुय्यम पुढाऱ्याचाही आहे दोघेही आपापलीं कामें हुडमापेशां मल्लेंच पुढें जाऊन बसतात, ज्या जालियनवाला बाग प्रकरणानें महात्माजींच्या सात्विक हृदयाला करुणेचे पाट फुटले, तेंच प्रकरण या विधानाचें एक मोठें ठळकळीत उदाहरण होय उल्लेख गांधीजींच्या जीवाला चटका बसेल हें माहीत असूनही चोरीचोरा, मालेगाव, मुंबई, मद्रास, कराची, सोलापूर, पेशावरसारखें आलाचार धारवार होतात, आणि मग महाळालोक गांधींना, सकपा होऊन, सैतान म्हणतात, आणि दुय्यम पुढारी, चिडून सरकारला सैतान म्हणतात ही मनोवृत्तिही मी या कादंबरीत रेखाटण्याचा प्रयत्न केला आहे मला एक गोष्ट कळू करा-

वयास एक मिनिटसुद्धां लागणार नाही, की, या कादंबरीप्रमाणेंच, “सरकार नैतान कीं साधु ?” अशा मथळ्याची कादंबरी जर मला लिहाविशी वाटली, तर माझी श्रुति याच कादंबरीच्या लेखनमनोवृत्तिसारखी कलाप्रिय राहिल.

§ ३ परंतु या कादंबरींत मला गांधींच्या राजकारणापेक्षा, त्याचें तत्त्वज्ञान, व त्याचें साधुत्व याविषयांचे लिहिणें, कला या दृष्टीनें कठीण गेलें. इतरांना कदाचित् गेलें नसतें, पण राजकाणात जसा मी अभ्यापी व अनभ्यस्त, तसाच नव्हे, त्याहून जास्त, तत्त्वज्ञान व साधुत्व यात मी बिनआवडीचा व अश्रद्धाळू आहे. “सैतान” प्रकरण सोपें, पण “महात्मा !” व “साधु” हीं प्रकरणें मला जड गेलींत. कारण, आजकाल कोणताही घडाडीचा युवक फ्लॅटफॉर्मवर बोलूं लागला कीं लागलाच मोठा होतो; व तुरुंगात गेला कीं महात्मा होतो. तेवढ्या गुणावरच गांधीजी महात्मे आहेत असें मला देखाळ म्हणता येईना. पण खींदनाथ ठाकूर, अरविंदबाबू घोष, लोकमान्य टिळक, त्याचप्रमाणें रोमॅरोलॉ, बर्नर्ड शॉ बिंबहुना प्राचीन गौतमबुद्ध, जीजस ख्राईस्ट अशासारखे अवतारी पुरुष, अथवा त्यांच्याही परीकडे वेदकालीन ऋषि, अशा थोरथोराचें तत्त्वज्ञान जेव्हा गांधी-जींच्या तत्त्वज्ञानाशीं, कागदावर व व्यासपीठावर खेळू लागलें, तेव्हा मात्र, माझे बोलचें गाडें लटपटलें, आणि सॉफ्टीस, तुकाराम, रामदास, गौतमबुद्ध, लो. टिळक अशा भक्तयोग्यांची जेव्हा गांधींच्या नावाला योग्यता आली, तेव्हा मात्र, आपल्या टिटवांला, या रा. अधिकारींच्या विनंतीवरून, काय हें भलतेंच समुद्र आटवून टाकण्याचें काम सांगितलें, असें मला वाटले.

तथापि जी प्रवृत्ती राजकारणात ठेवण्याचें मी ठरविलें होतें, तीच मधुकरवृत्ति या दोन्ही प्रकरणांत अवलंबावी असें मी ठरवून टाकलें, आणि त्या दोन्ही प्रकरणांतही मी घोरामोठ्यांच्या आश्रयानें चाललों. मात्र राजकारणात काय, किंवा इतरत्र काय, एका महात्माजीशिवाय, अन्य एकही पात्र खरें नाही; किंवा एकाही पात्रांत, एका विशिष्ट नामांकित व्यक्तीचें मानसिक चित्र नाही हें वाचकांच्या लक्षात आलें असेलच. स्वभावल्हरीचें मिश्रण मात्र यांत खचीत आहे. पण कोणती स्वभावल्हरी कोठें संपते, व कोठें सुरू होतें, हें सांगणें

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

मलाही शक्य नहीं. एक मात्र खरें की माझी ग्रंथकर्ता म्हणून स्वभावतःहरी कोठेच नाही, असल्यास ती भुंग्यांची आहे हें तिसऱ्यादा सांगतों.

§ ४ एथपर्यंत प्रस्तुत कादंबरीविषयी माझी ग्रंथकार या नात्याने जी बैठक आहे, तिजविषयी सांगितलें. आता कला या दृष्टीने थोडेसे स्पष्टीकरण करणे इष्ट आहे. कादंबरीचा नायक जे गांधीजी, त्यांच्याविषयी प्रामुख्याने जे तीन, 'महात्मा !' 'सैतान,' व 'साधु।' असे भाग पाडले आहेत, ते तदंतर्गत गुण जेणेकरून स्पष्ट होतील, अशा रीतीची मी मुद्दाम योजना केली आहे. तेवढ्याकरता, कचिरस्थळी, प्रत्यक्षाला विरोधी अशी, कालसंगति, स्थल संगती व प्रसंगसंगतिही झाली असेल, आणि गांधींना पकडण्याच्या अगोदर कॅप्टन माधवराव मोघे यांच्यावरील पठाणाचा हल्ला, व त्यातील घुसमुठ्ठे घडलेला प्रकार तर निम्बळ काल्पनिक आहे. पण त्याचा हेतु सरकारविषयी गैर-समज करण्याचा मुळीच नसून, गांधींचें साधुत्व त्या बाल मोहनच्याहि भंगात किती उतरलें होतें हें दाखविण्याचा, त्यात माझा हेतु आहे. सुद्धासारखा कलेक्टर, व कॅप्टन मोघेसारखा लष्करी अधिकारी राजीनामे देतात हें सांगताना, एकाही कलेक्टरानें किंवा लष्करी अधिकाऱ्यानें अजून राजीनामा दिला नाहीं, हें मी विसरलों नाहीं. तथापि तें सांगण्यात गांधीजींचें महात्म्य व साधुत्व यामुळे त्यांच्या राजकारणालाही कसें हव शोबदृष्टीनें मिळतें, हें दाखविण्याचाच माझा हेतु आहे. सर हॉलकेन् यांच्या The white prophet मधल्या गांधींचें पात्र रेप्रेझेंटिंग्जनां जीं सवलत, त्या ग्रंथांत्यानें घेतली, तीच सवलत, कलेक्टरां गांधींचें पात्र रंगवताना मी घेतली आहे. माझ्या मनोरचनेविषयी मी वस्तु विस्तृत विवेचन केलेंच आहे. प्रमंग, पात्रें, कथानक, भाषा, दगैरे. मिळून नेत्या तीन वर्षांपासूनच्या हिंदी राष्ट्रीय भावनांच्या मूर्तीची प्रभावळ तयार होते.

महात्मा गांधींचें पात्र overdrawn (प्रत्याशातीत) झालें आहे असें जर काहीजणाना वाटलें तर, त्यांना मी एवढें सांगतों कीं, सिल्व्हेरना तें Low Pitch चें वाद्यें. पण मी दोघांनाही एक चलय सांगतों कीं, महात्माजीकडे, ते सर्वांत उंच शिखर आहेत, या एकाग्रतेनेंच जे त्यांच्याकडे पाहतात, त्यांना ते बगे आहेत हें सांगण्याचा अधिकारच नाही. कारण ते मुळानात्मक राष्ट्रिय नाकारतात. पण सौल-निक दृष्टीनें पाहणाऱ्यांतही एकवाक्यता बाबितच होते, म्हणून 'सारे ठोंबे

परिसा ' कौं, मीं गांधींच्याबरोबर जगांतील विभूतींशीं, मुत्सद्यांशीं, साधूंनीं, संतांशीं, तत्त्ववेत्त्यांशीं, व कवींशींही मीं प्रामाणिक राहिलों आहे व माझे असें मत कोठेंच दिलें नाहीं.

§ ५ या कादंबरींत, चर्चा व व्याख्यानें सुद्धा आहेत; व तीं बरींच मोठीं आहेत. परंतु हा विषयच तसा आहे. कलादृष्टीनें सुद्धा विषयाशीं मला बेईमान होतां आलें नाहीं; तर कादंबरींतील व्यक्तींशीं मीं कसा होऊं शकलों असतों ? ही कादंबरी काहीं प्राचीन कालच्या राजकारणाचीं नाहीं; तर अगदीं आजमितीसही होत असलेल्या, अगदीं अर्वाचीनातल्या अर्वाचीन कालातील राष्ट्रीय आकाशाची आहे. मेरी कॉरेलीच्या Temporal Power सारखें हिचें काहींतें स्वरूप आहे. इतक्या ताज्या विषयावर लिहिणें एकाप्रकारें कठीणच असतें. वाङ्मयात जर आपल्या कृतीला चिरकालीन, निदान पाच पन्नास वर्षे तरी, वाढतें महत्त्व यावें अशी इच्छा असेल तर, चालें काळातील सदरफटर (महत्त्वाच्या खऱ्या पण तात्कालीन परिणामाच्या) कचरा देखील योग्य ठिकाणीं ठेवून, चिरकालीन रूपानें प्रथम आधुनिक पद्धतीनें रंगविलें पाहिजेत. अशी दृष्टि ठेवून मीं या कादंबरीतल्या प्रसंगाची व प्रभाची निवड केली आहे आणि वस्तुस्थितीलाही (Facts) कलेच्या वेष्टनात (Act of vision) मोहक करण्याचा प्रयत्न केला आहे. इतिहासप्रसिद्ध पुरायाना असल्या वेष्टनाची मुळांच जरूर नसते. उलट, हें वेष्टन जितकें जास्त, तितकी तीं व्याक्ति हिनक्सपणा पावते. पण ज्या थोर व्यक्तींना इतिहासात अजून स्थान मिळावयाचें असतें, त्या आपणाला इतक्याजवळ असतात कीं, त्यांच्या प्रत्यक्ष दर्शनापेक्षा त्याचें हृदयाविष्करण आपणास करावें लागतें; व तेंही कलावेष्टनानें; मात्र कलावेष्टन म्हणजे काहीं भूल नव्हे. उलट भूल पडत असेल तर तीं दूर करण्याचें काम कलेचें आहे आणि हें अतीव कठीण काम करण्यास जो एकच उपाय मला आढळला तो मीं उचलला. तो असा कीं, थोर थोर व्यक्तींना गांधीजवळ उभें करावयाचें, सत्य पारखावयाला जी तेजस्वी बुद्धि लागते; व प्रेम ओळखावयाला, स्वहृदयां जो प्रेमसागर लागतो, त्या दोन्ही गोष्टींत, मीं अगदींच प्राकृत मनुष्य ! सबब मीं जर थोर महात्म्यानांच या महात्म्याकडे मजकूरतां पहावयास लाविलें तर तीं देणाल एक क्लाच होय. माझी एकच इच्छा आहे कीं, माझ्या-पेक्षा अनंत पटींनीं ज्या कादंबरीलेखकांचा दर्जा आहे, त्यांनीं जर हा विषय

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

रंगाविला तर, माझ्यासारख्या सामान्यांना तो नमुना दाखल होणार आहे. माझ्या मनातून आणखीही प्रसन्न उत्पन्न वरून त्यातून राजनीतीची रूप मोठ्या प्रमाणात मीमांसा करावयाची होती. परंतु या पुस्तकाला कालमर्यादा असल्यामुळे, मला तें कार्य पुढील आवृत्तीवर टाकणें भाग आहे. तरी पण मी काहीं तत्त्वे तूर्त पेरलीं असल्याचें घाबकाना आढळून आलें असेलच.

§ ६ या कादंबरींत ग्रंथकर्त्याची लो. टिळक याच्याबद्दल अनन्यभाक्ती दिसून येईल. पण ती गोष्ट अक्षरशः खरी आहे. माझी ती भावना चुकीची आहे असे पाहिजे असल्यास कोणी म्हणावें, मी तें शातचित्तानें ऐकून घेईन. पण आतां पाहिले असल्यास कोणी म्हणावें, मी तें शातचित्तानें ऐकून घेईन. पण आतां मला घाटन नाही कीं ती भाक्ती चुकीची ठरेल शिवाय महात्माजींनींमुद्दां लोक मान्यास्तकी घोरवी कोणाचीच माझली नाही. त्याचप्रमाणें महाराष्ट्राविषयीही विशेष प्रेमा प्रस्तुत कादंबरींत दिसून येईल, व त्यालाही उत्तर तेंच आहे. महा-राष्ट्रप्रान्त हा प्रान्तसारखा हल्लीं आहे. यात व्यक्तिद्वेष व मत्सर हे दोन राक्षस धैरमान करणार नाहीत तर, जसें युरोपात प्रान्त, तसा हिंदुस्थानात महाराष्ट्राला प्रान्त, असा दाखला न घेतां, जगात महाराष्ट्राला तुलनाच नाही, असें साधार म्हणता येईल तें म्हणण्याचें सुख निदान माझ्या मुलांला तरी लाभो !

§ ७ दावहन एक मुद्दा आढळला. तो स्वतःच्याच कादंबरींत स्वतःच्याच नांवाचा अनेकदा उल्लेख करण्याचा होय. त्यासंबंधीं मला एकदाच सांगून टाकावयाचें आहे कीं, आपणास आपणाहून आजिवात वेगळे गणून आपली आपणच जाहीर-रीत्या परीक्षा घेणें यासारखें धैर्याचें कृत्य दुसरें वाचितच असेल. आपल्या कार्याची दुम-च्याकडून परीक्षा करविणें हा सामान्य प्रकार झाला. आपणास आपली जितकी ओळख असते तितकी दुसऱ्यास असणें सर्वधैव अशक्य आहे. मात्र आपणाकडे आपणच पाहा-ण्यास विलक्षण मनोधैर्य लागतें, व तें जाहीर करण्यास तर सेंट्रॉगस्टिन, रूसो, तुका-रॉम गांधी व डॉल्स्टॉय यांचीच छाती होईल. अर्थात्च त्या महात्म्यांच्या पासगाला देखील मी लागणार नाहीं, आणि म्हणूनच माझे उद्देखही कमीच आहेत. मी भाग्यवान् नाहीं. मला सधि नाहीं, मला असामान्य बुद्धि नाहीं, व मी परतंत्र देशांतला एक सामान्य लेखक, पण माझी बुद्धि कशी का असेना, ती आहे तशी महाराष्ट्रीय जगतापुढें उभी करणें मला माझे एक कर्तव्य वाटतें. माझे दोष, मला

दिसतात ते व मित्राना दिसतात, तेही मी सांगेन. “एकाच्या रोजनिशीत” सांगितलें आहेत. पण तिकडे कोणाचें फारसें लक्ष गेलें नाहीं. कारण मी सामान्य मनुष्य आहे. आणि असामान्यानीं, तुकाराममहाराजानंतर त्या प्रकारचें लिखाण सोडूनच दिलें आहे; म्हणून आमच्या वाचकांनाही तशा प्रकाराची संवय राहिली नाहीं. जनताजनार्दनापुढें माझ्यासारख्या काँट्रानेही आहे त्याच रूपात उभें रहावें अशी माझी मनोरचनाच आहे.

या असल्या लिखाणाचा तसा दुसरा फायदाही आहे; आणि तो फायदा होत असेल तरच असलें लिखाण छापवें असें मला वाटतें. ती फायदा असा कीं, आपण मनोभावानें कार्य करीत असता, त्याजसंबंधानें, कित्येक लोक केवळ त्या कार्य-विश्वसनासाठींच आपणासंबंधी नसती, (पण खासगी, कारण जाहीर रीतीनें करण्यास ते घाबरतात) टवाळी करतात; अगर कित्येक भक्तीच स्तुति करतात; आणि ती मात्र जाहीरही होतें. कारण त्यात धोका नसून स्तुतिपाठकालाही थोडाला फायदा मिळतो. पण दोन्ही प्रकारांनीं जेव्हा आपलें कार्य नसतें, तेव्हा कार्याच्या दृष्टीनें, आपण व आपलें कार्य अशा दोघाना बेलाशक जनतेपुढें उभें करावें, “ जगात असें एकच रहाणपण आहे कीं, जें मुळाशीं कधींच विघडत नाहीं; व तें म्हणजे Commonsense ! ” असें धोरें New Comes मध्ये म्हटलें आहे. त्याचाच एका शब्दात अनुवाद “ जनताजनार्दन ” या शब्दात आम्ही हिंदूंनीं केलेला आहे. जनता विघडेल, पण जनतेचा जनार्दन म्हणजेच विश्वातला परमात्मा ! त्याच्या पुढें आद्यात तसें उभें रहा ! तो चकणें संभाव्य नाहीं. त्याला चरविष्याचा प्रमत्तही मूर्खपणाचाच होतो. हा अनुभव जोंपर्यंत मला नव्हता, तोंपर्यंत माझे कार्य अनेकदां व्यर्थ नासलें, हा अनुभव जेव्हा मला आला, व मी माझ्या हृदयस्थ जनार्दनाला जनता-जनार्दनात पाहूं लागलों, तेव्हां कार्य होऊं लागलें. व मी कार्याकरतां आहे, कार्य मजकरता वाट पाहत नाहीं हें मला पटलें.

मी माझ्या स्नेहाची जशी स्तुति करतो, तशी त्यांच्यावर टिकाही करतो; याचप्रमाणें मी महाराष्ट्रावर अनन्य प्रेम करतो म्हणूनच मला माझ्या प्राक्षन पंधूंचे व अस्तरम पंधूंचे गुणाबरोबर दोषही दाखवावेवें वाटतात.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

§ ८ शेवटीं एकच विनंति करावयाची आहे. ही कादंबरी आहे. हा निबंध नव्हे, त्यामुळे कलेचा परिपोष होण्याकरतां काही मनोवृत्तींचीं चित्रे, वाजवीपेक्षा जास्त भडकदार रंगांत चितारलीं गेलीं असूं वाटे. पण माझी एवढीच विनंति आहे की, सत्य हें कोणत्याही उच्च प्रकारच्या कल्पकतेपेक्षां कठोर व भडकदार असते. मी सत्यावलंब व तोही धोर व्यक्तींच्या सहाय्यानें करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. हा जर लोकप्रिय, विद्वान्प्रिय, व सरकारप्रिय झाला तर पुढें “सरकार सैतान की, साधु !” ही कादंबरी लिहीन म्हणतो.

महात्मा गांधी---सैतान की साधु ?

पुस्तक पहिलें

महात्मा !

भाग पहिला

गुलाबान्तली कीड !

—व्यसनांत गुरफटलेली शक्ति, तें व्यसन नाहीसं होतांच त्या-
हून उच्चतम शक्तीत विलीन होते.

(अमृत-तुषार)

के. म. सोनाळकर

§ १ “ कस्तुरी ! तू असा हट्ट कराला करतेस ? मला असें एकादवेळीं होतं.”

“ कबूल ! पण त्याला काही तरी कारण असेल ना ? ”

“ एकादवेळीं निष्कारणच नाही कां हुरहुर लागत जीवाला ? ”

“ लागते. मी कुठं नाहीं म्हणतें ? तरी पण, अगदीं नकीं तेंच कारण अशा-वेळीं समजत नमलं, तरी प्रिय जनाशीं मन मोकळं करून बोललं, म्हणजे स्वताला नाहीं, तरी त्या प्रिय जनाला तरी तें कारण उमगत नाहीं का, मी आपणाला आवडत नाहीं ? ”

“ असं या जन्मात तरी होणार नाहीं.” मृष्टेन्द्रनाथ अवसानानें म्हणाला. परंतु त्याच्या त्या अवमानातही हृदयविदारणाची दुःखलहर स्पष्ट उमटली. तो आपल्या प्रिय गुजराची मैथिलीला म्हणाला, “ कस्तूर ! तुझ्यावर माझे किती व फमं प्रेम आहे हें सांगितलं, तर तें जगात कोणत्या ना कोणत्या तरी भाषेन साचित्वाणिल्लें असेल; धर्मानात कधींही पुरेपणा नमती. हृदयाची हृदयाला ओळख पटली कां; त्या दोन हृदयात या साऱ्या भावना त्यांना प्रतिक्षणीं नव्याच असतात.”

“ मग दुःख हां भावनां नव्हे का ? आपणास आपलं दुःख मजपासून लपवून ठेवता येत नाहा हें तर दिव्यांच आहे; पण आपली माझ, दुःख लाविण्याची शटपट चालूच आहे. खरं ना ? ”

“ नाहीं; तसें मुझाच नाहीं. आपल्या बन्धेपासून दुःख लपवून ठेवण्यात, व तिला मुखाचाच वाटेकरी करण्यात पुरायच मानण्यात येतो. पण माझी भावना तशी नाहीं. आपल्याबरोबर आपल्या भावो पलीनंदी, दुःख देखील भोगण्यास तयार अमायें अशीच माझी इच्छा आहे. ”

“ मग मला दुःखाचें कारण सांगत का नाहीं ? ” कस्तुरीला विनोद करावासा वाटला; व ती म्हणाली, “ मी अजून प्रत्यक्ष पलीं झालें नाहीं म्हणून ? कां, माझी त्वचा लंडनच्या झियाप्रमाणें घर्भाइतकी पादरी नाहीं म्हणून ? कां, मी माझी विनोदी शक्तिस्वतःच्या दुःखातही सोडत नाहीं म्हणून ? हें बघा; स्वभावो दुरतिक्रम ! त्याचप्रमाणें चामडीला काही आतां चुना पासून घ्यावयाचा नाहीं. आतां राहिलें पलीपद—” तिचा आवाज जास्तच लढिवाळपणाचा झाला; “ प्रिय नाथ ! आतां आपलें राम होण्याला काय हरकत आहे ? कां, माझींच्या बाहोलांच्या राल्याप्रधान आपणाला जावयाचें आहे ? ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ सत्याग्रहांत मी काय, बिंबा तूं काय, आपण जावं, अशी आमची मनो-
रचना होण्यामारलेच आम्हांला शिक्षण मिळाल असे जमं ? तूं तर अठरापैकी
दहाव्या इंग्लंडमध्ये घातल्यास; ऑस्मण्डची ग्रॅज्युएट, तुझे वडोले कोट नारायण,-

“ आणि आपले ? ”

“ गरीब विचारे मुंईचे रावबहादुर, जस्टिस ऑफ दि पीस ! वाग, आम्हा
दखणी घादणाची दशाच पुम् नरोस,—

“ नाही पुढत बरें ! हो ! पुढत तरी काय समजणार ? मृगदनाथ क्षेमकल्याणी
हे काय म्हणे ऑक्सफर्डचे एम्. ए., एडिंबरोचे फेलो, बर्लिनचे पी. एच्. डी.,
नाशिकचे जहागिरदार,—

“ दीड दमडी उत्पन्नाचे.”

“ पण गोच्यापान चमडीचे ! ”

“ तुझ्यापेशा कमाच पण रस्तूर ! ही रगाची गोष्ट बोलण्यापेशा अंगकाती
लक्षात घेणं योग्य होईल. विलायतेंत अंगमार्ताकरता किती पण बायोपचार
करतात ? आणि ते करूनही सुंदर द्राक्षासारखी एकीचा तरी लहानी अमने का ?
तेजस्वी सावळ्या वर्णासारखे दुमरं सुंदर रुच नाही ”

“ विलायतेत इतकी वर्ष धीमंताच्या मुर्खच्या सहायासात राहून आपल्या
देशभगिनींना न विसरणारा तरुण आपण पाहिलेच आहात ! ”

“ याला कारण केवळ तू ! ”

कस्तुरी स्वभावविक्रपणेंच लाजली ती कितीही यष्टेपोर स्वभावाची असली
तरी, त्यामुळे तिच्या शालीनतेला कमीपणा आला नव्हता. तिला कितीही उच्च-
तम शिक्षण मिळाले अमले तर, त्या शिक्षणातला तादरपणा तिने मुळांच उच-
लला नव्हता. आर्यस्त्रीला युगायुगाच्या संस्कृतीने ज्या मर्यादशीलपणाने शोभाविले
आहे तोच विनतेचा गुण कस्तुरीच्या रोमरोमातून स्वाभाविकपणे उमटून पडत
होता. त्यानेळी तिच्याकडे पाहून मृगेशला आनदाचे भरलेआले पण तो देखील
उच्छ्वस्त होणारा नव्हता, इंग्लंडमध्ये फ्राइव्हेडेन्मध्ये तिची प्रथम मेट झाल्यापासून
त्याचे संतत सहावर्षे स्नेहवर्धन होऊन, आता पूर्ण प्रेमातली धाले होते, तरी
त्याने एकातात ही योग्य मर्यादा चुकूनसुद्धा उमंचिली नव्हती. आता त्या शांत
न गम्य स्थळी, आणि मुखदायरु सायंकाळप्रमाणे, तो तिच्याकडे सररोवर ईश्व.

गुलाबांतली कीड !

रात्री एका कला, या दृष्टीनेच पाहत होता. तापीच्या काठवी ती रमणीय बाग, सर्वा प्रकारची वनंत थी घेऊन प्रफुल्लित होतीच, पण तेवल्या कारंजाशा अंगकातीन स्वधर्म करणारी एकच चीज तेथे होती व ती म्हणजे माझी ही रात्री कस्तुरी ! असें कलाप्रेममुख त्यावेळी तो अनुभूतू लागला - पाश्चिमेरुडच्या ममुद्रमपाटीवरून मुस्तेच्या सूर्याने आपली कोंबळा विरणे जरी त्या बागेत फेकिली होती, तरी त्याच्या प्रतिबिंबाचा कवडासा जो त्या कारंजतरंगाना कस्तुरीच्या जाळीवर टाकावा, त्यामुळे ती बेल, का ही बेल अधिक शोभते, हें तो ठरवात होता. तो आपले उत्तर ठरविणार व तें तिला कळविणार, तोंच त्या विशालनयनेनें वरती पाहिले, व त्याला म्हटलें,

“ आपण माझे अभिनंदन केल्या, तें जास्तच सुखकारक कशानें बरे होईल ? ”

“ कशानें ! तूंच सांग बरं ? ”

“ अर्थात विवाहानें आपण दोघानांही आता विवाहपूर्व शिक्षणाची सर्व तयारी केली नाही का ? ”

“ हो केली सरं सांगूं का ? आपलें लग्न केव्हा होईल असें मला होऊन गेलें आहे ! ”

“ हीच का हुशूर लागली होती आपल्या जीवाला ? इश्रा मेल ! त्यांत काय काळजी करण्यासारखी गोष्ट आहे ? आमचा जिथं वाढनिश्चय होऊन दोन वर्षे झालीं, तिथं आता काळजी कशाला ? ”

“ तसें खरेंच कोणतही कारण नाही ” मृगेंद्र हलक्या आवाजात म्हणाला, व थोडा वेळ स्वस्थ बसला मग तो जरासा निवळून म्हणाला, “ माझें नांव मृगेंद्र नसतं तर बरं झालें असेल ”

“ कां ? ”

“ किंवा तुझें नांव कस्तुरी नसतं तर अधिक चांगलें झालें असेल. ”

“ ना बाई ? मृगेंद्राजगळ्याच कस्तुरी असले. ”

“ पण संमदकाळीं ती त्याला सोडते, व तिच्या मुंगंधानें तिला जगमर हिंडावें लागतं. ”

“ ती त्याला सोडते की, तो तिला घाबरून टाकून पळतो ? पण मी म्हणलें

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

की, हा भोक्काटपणा आपणाला आजच कसा मुचला ? आम्हां हिंदु कितीही शिकलो सरलो; तरा आमचा भोक्करपणा आम्हाला सोडून जातच नाही का ? ”

तिचे भाषण संपले नमेल, इतक्यात तिची म्हातारी आल्या येथे आला. व तिने तिच्या गळी पडून एकदम गळा पसलला. तिचे सात्वत कम्बन खरा प्रकार काय आहे हे ममजून घेण्याला त्यांना दोनचार मिनिटे लागला. शेवटी म्हातारीने तिला एक पाकिट दिले अर्थातच ते म्हातारीने फोडून वाचले होते हस्ताक्षर-वरून तर ते आपल्या वडिलांचे आहे असे कस्तुरीने ओळखिले व त्यातला मज-कूर दिसागलासुद्धा तुटक असल्यामुळे ती दचकली. ते-पत्र अगदी अने—

प्रिय भगिनी चतुराबाई,

काय लिहू तुला ? कपाळात सतर हजार तिडका उठतात, व वाटनें कां, आता मात्र प्राण प्यावे !—अरेरे ! कस्तुरी ! माझी प्यार कस्तुरी ! तुझे आता कसं होईल !—आग ! आग होते साऱ्या अंगाची !—नराधमा नरोत्तमा !—कशातला नरोत्तम ! शंकातलासुद्धा कनिष्ठ होण्याची तुझी पानता नाही. चतुरबाई ! तुझ्या या मावाला सृष्टिकर्माने सगमणीत तडाखा मारला आहे ! त्याची भीति अखेर खरी टरली आहे त्याला शारिरीक पापाचा परिपूर्ण शिक्षा मिळाली आहे. त्याला महारोग झाला आहे—

हरहर ! कस्तुरी झालून पडली ! पण मृगेंद्राने तिला सावरून धरले.

कस्तूरला बग्यात ताबडतोब नेण्यात आले, पण त्याच्या अगोदरच डॉक्टरांना बोलावणे पाठवण्यास मृगेंद्र विसरला नाहा डॉक्टर येईपर्यंत त्याने आपल्या बघभेला ‘ सेंट्रल ’ हुंगायला देऊन थोडेंसे सावध केले होतेच डॉक्टर वामनराव यानां ते पाहिल्यावर मृगेंद्राचे कौतुक केले आमच्या पिढांपेक्षा तुमच्या पिढांचे, हे दरेक विषयाचे सामान्य ज्ञान खाचित राहूकल्याण करणारे आहे, असे डॉक्टरांनी त्याचे थोडक्यात अभिनंदन केले. पण ते स्वाकारण्यासारखी त्याची हृदयात चिन्ता फारच खोल गेली होती हे सर्वांनाच कळून चुकले. डॉक्टरांनी तिला हुरूप वाटण्यासारख्या अनेक अवतार गोष्टी सांगितल्या, पणु न्यर्थ. शेवटी तिनेच डॉक्टरांना म्हटले, “ डॉक्टर, माझ्या जन्मापासून तुम्ही आमच्या घरचे डॉक्टर आहात. ”

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

तैं तरुण जोटपें एकटें राहिलें तेन्हा त्यापैकां एकाहीजग बराच वेळ भोळ्या नाहा. माघ वस्तुरीने आता आपल्या पलंगाचा आश्रय घेतला होता; व सृष्टीने गिडकीजवळची आराम खुर्ची पत्करली होती. खोलांतला इलेक्ट्रिक पॅन पिरन होताच; व त्याच्या बारक्या बारक्या झोतांना गिडकीजवळच्या स्टँडवरच्या कुंभ्यातल्या रोपट्याचीं मुकुमार पाने व फुल्लेही मजेदार रीतीने हात्म्य होतां, बाहेर बगीच्यातही निव्याग्रमाणें विजेच्या मुंश दिव्याची नेत्रमनोहर रोपनाई होतांच; पण नेत्रमनोहर कोणाला ? निदान आज तरी, अथवा आजपासून तरी बाहेरच्या तमासगोरांनाच ! वस्तुरीचा आनंद आज सूर्याभाबरोबरच मावळला होता; व तो आता कोणत्याही सूर्योदयामुळें तिला परत मिळें अशी आशा—आधेचा एक किरणानही निव्यापुडें चमकत नव्हता. आणि तिच्या औदात्तिकाचे काळें टग, त्या विजेच्या स्मत्क्याड्यातही त्या निव्या चंद्रमाला देणेंल मावून दाखीत होतें. तो तिला म्हणाला.

गुलावांतली कीड !

पूर्वी नसलों तरी आता होणार. या टम् रॉट हेरिडिटाचा बागुलुवा कस्तुरीला अपाय करित नमनो, हे साऱ्या जगाला दाखानी ! पण या भविष्यकाळच्या गोष्टी आहेत. कस्तुरी ! आता फुक्त वेळ गमविष्यात हंशील नाहीं. एकेक क्षण फुक्त दवडला तर पश्चात्तापाची पाळी येईल तेव्हा मी आता निघतो.”

“ कुठं जाणार ? ”

“ प्रथम डॉ. एस्. पॉकडे जाणार. ”

“ मला वाटलंच. चावडीबरची गोष्ट गुप्त राहूं शकेल काय ? ”

महारोगाची गाष्ट, गुप्त ट्रेवण्याची कन्यना मुद्धा मृगेंद्राला शिवली नाहीं; हें पाहून त्या कन्येला अतोनात वाईट वाटलें. स्वार्थत्यागाच्या मोहक कल्पनेला भुलून पुरुष न बळत किती कोमल भावना चिरइन टाकतो हे तिला पहावयास मिळालें. पण काय करील विचारी ! स्त्रीत्वामुळे लाचार झाली होती, तथापि तिनेही त्या प्रश्नाचा तप खोल विचार केला होता. ती त्याला म्हणाली;

“ आपण माझ्या म्हणण्याप्रमाणे मराल काय ? ”

“ काय करूं सांग म. ”

“ आपण आपल्या बडिलाइन मोठ्या प्रवासाची परवानगी घ्या. उत्तर हिंदुस्थानची सारी मोठमोठी शहरं आम्ही दोघे पाहून येतो असे त्यांना सांगा. म्हणजे आपण दोघे भविष्या शोधार्थ निघूं वाजामाजा करण्याचें कारण नाहीं.”

“ मोठ्या आनंदानं मी परवानगी मागेन. तूं बरोबर असलीस तर फारच चांगलें, माझा जीव सुखेला दागता राहण्याचें मग कारणच काय ! ”

“ आपले आईबाप नाहींत काय ? आणि सुदैवायूची नाहीं का आपणाला आठवण होणार ! आणि आपल्या बहिणींना जर खरी गोष्ट कळली तर त्या काय म्हणतील ? ”

ती गुजराथाची पोर पुन्हा रडूं लागली. मृगेंद्र म्हणाला;

“ आपल्या वस्त्रेभरता तरुणानं स्वस्वियांना देतील विमरावं, हें पूर्वीपामूनच चालत आलें आहे ”

“ मग मी देखील तसें करावं म्हणता ? ”

“ नाहीं. झिया व पुरुष यात भेद असतो. ‘ वायनेभरता बापालाही सोड ’

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

‘अम मिष्टनचा परमेश्वर बेंडमला सागतो ना ? ‘ नवच्याकरता बापालाही सोड ’
‘अशी लाची काहीं आज्ञा नाही. ’

“ अगोदर दहा आज्ञापैकी ही कोणतीही आज्ञा नाही. आणि अमती तरी आम्हां
आर्थांना बायबलप्रमाणे चालायलाच नाही. मिष्टनचें पॅरडॉक्स लॉस्ट हें आम्ही
फक्त काव्यदृष्टीने वाचतो; धर्मदृष्टीने वाचात नाही. ”

“ ठीक आहे. पण आमचा हिंदुधर्मही असं सागत नाही की, नसच्या शंका-
कुशांका उपस्थित करून कर्तव्यपराङ्मुख हो म्हणून. माझ्या बहिर्गोना काय वाटेल,
माझ्या मेहुण्याला कमें वाटेल, याचा आज विचारकर्तव्य, की माझ्या प्रिय वस्तु-
सोच्या वडिलांच्या शोध लागणे हें आचार कर्तव्य ? ”

“ ठीक आहे. मग या विचाराने वटलाना. केव्हा येता ? ”

“ जातच नाही. चिट्ठोच पाठवितां म्हणजे झाले. ”

“ तसें नको. शिन्नाय निदान आपले कपडे तरी लागतात ना ? आपण अक-
राच्या मेलनें निघूं या. ”

“ ठीक आहे. ”

§ २ मृगेष्ट व वस्तुरा यांना प्रथम काशीचा पंचकोशी धुंईन काढिली. अशा
दुर्नितार रोगानें पछाडिले असता रोगी बहुतकाल तीर्थक्षेत्रां जाऊन राहतो,
असा त्याचा वियोग होता. पण तो खोटा ठरला. पनारम, गया, प्रयाग, हरि-
द्वार, मथुरा, श्रृंगारन, उज्जनी, ओंकारेश्वर, धबू, गिरनार, द्वारका वगैरे सगळीं
उत्तरेकडची पवित्र क्षेत्रे त्यानीं बारकाईनें शोधिली. नाना ठिकाणचे, नाना
वेपाने, नाना आचाराचे वैराग्याचे मठ देखाळे त्यानीं स्वनेत्रांनीं पाहून सोडले;
पण नरोत्तममाईचा काही केव्हा त्यांना शोध लागेना. शेवटीं उत्तर मोडून
दक्षिणेकडचीं तीर्थे शोधण्याचें त्यांना ठरविलें. पण यापुढें आगगाडीनें प्रयाग
न वस्ता पायींच प्रयास करण्याचें वस्तुस्थिति ठरविलें. आणि मृगेष्टास आपल्या
घरां जाण्यास विनविलें. अर्थात्तच बारीकळ प्राप्तीविना परत फिरणारा तो नव्हता.
ती दोघें फिरत फिरत वाडोलांच्या मरदहीवर गायकवाड सरफारच्या संस्थानातून
पश्चिम गानदेशात उतरण्याकरिता, एका खेडेगांवां रानांच्या मुमामाकरतां एका
धर्मशास्त्र उतरलों होती.

गुलावांतली कीड !

वेळ रात्रीचीच होती. मध्यरात्र उलटून गेली असेल, त्या मुमाराम पाच सहा पठाण त्या धर्मशाळेत गेले; व त्याच्या डोळ्यांना ते दर्शन मोठे मोहक वाटले. त्यांनी कस्तुरीला पळवून नेण्याचे ठरविले. चौघे तिच्या आमपास उभे राहिले; एकाने झोंदावर चालविण्याकरता सुरा मजब वेला; व एकाने तिच्या तोंडात कोंबण्याकरता एक बोळा तयार केला ते आपल्या अलौकिक शौर्याला-चौर्याला-लागणार, इतक्यात रस्त्याच्या वळगारहून सफरत येणाऱ्या एका मोटारीचा प्रकाश धर्मशाळेत पडला, व लोंब Stop please ! अशी महात्माजींची स्पष्ट वाणी त्या पठाणाच्या कानां आली ! ते खरोखरच गर्भगळित झाले. सुरेवाल्याचा सुरा गळून पडला; बोळेवाल्याचा बोळा त्याच्या मागे लपला; व बाकांचे पळून जाण्याचा विचार कळू लागले. परंतु त्यांना पुरेसा वेळच मिळाला नाही, कारण मोटार एकदम धर्मशाळेच्या ओटीशीच थांबली; व तीतून महाराजा प्रथम उतरले, व मोटारीतल्या क्लेक्टरला म्हणाले.

“ बघितलं ? प्रत्यक्ष बाडोली तालुक्यात तर पठाणाचा धुमाकूळ आहेच; पण सरहद्दीवरल्या खेड्यातमुद्दा हांच स्थिति ! ही स्थिति ब्रिटिश राजनर्ताला शोभते का ? ”

क्लेक्टरने गांधीजींना काहीच उत्तर दिले नाही, परंतु एका पोलिपाकडून त्या पठाणांना पकटले खरे. त्यांचे पुढे काय झाले हे काही कळले नाही. परंतु बाडोलातले पठाण त्यानंतर लवकरच निघाले खरे. पण इकडे त्या राजां मात्र, व त्या धर्मशाळेतच, क्लेक्टरने मोटार देण्याइतल महत्माजींचे आभार मानिले, व आपण स्वतः पाटलाकडून एक छोटा तंबू उभारून तेथेच मुहाम केला. सरकारी अधिकाऱ्यावर अमा बहिष्कार घालणे योग्य नाही; अशाने Law and order विषयतान असे ठरावीक शब्द गांधीजींना सांगण्याम क्लेक्टर विमरला नाही. गांधी परत मोटारने जाण्याकरता निघाले; पण इतक्यात त्यांना धर्मशाळेच्या मागल्या पडक्या देवळातून कोणाचा तरी आर्तलार ऐकू आला ! गांधींनी मोटार थांबवली व देवळाचा रस्ता धरला; क्लेक्टरनेही गांधींची सोबन केली. व त्या सगळ्या गडबडीने जागे झाले. ते जोडपेही हळू हळू त्या दोघांच्या मागून जाऊ लागले. अर्थात् पोलिप्रपाटिन व त्याचे कांही लोकही बरोबर होतेच. तां सर्व मंडळां देवळाजवळ जाताच त्यांना एक वृद्ध महारोगी दिमला. त्यामरशां क्लेक्टर मागे सरला; पाटिल थंबला, त्याचे

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

लोकहीं धाबले, फार कशाला, झोडाला नरोत्तमदासाची कल्पना असूनही तो देखाळ चरकला ! आणि कस्तुरी ? तिने शणमात्र आपल्या वडिलारडे पाहिले आणि एरुच किनाळी फोडून ती जमिनदोस्त झाली ! महात्माजींनी मात्र यत्किंचित् देखाळ विचार न करता-त्या रोम्याची मुशूपा करप्यास एकदम आरंभ केला ! त्याच्या जखमा धुवून काढल्या, मोटारीतून मलमपट्ट्या आणवून त्या जखमावर खहस्तानी बांधिल्या, त्या रोम्याशां प्रेमळ वाणीने बोलून त्याची पूस-तपास केली. अर्थातच त्याने आपली हकीकत सांगितली नाही, पण त्याने महात्माजींचे आभार, नव्हे, उपकार मानले, तरी पण त्याच्या विनंतीप्रमाणे दवाखान्यात जाण्याचे साफ नाकारले. इतक्यात कस्तुरीही, मृगेशाच्याच इतराच्या सहाय्याने शुद्धीवर आली होती शुद्धि मिळताच तिने धावत जाऊन “ भाई ! भाई भाई ! ! ” म्हणून आपल्या वडिलांच्या गळ्यास मिठी मारली, तेव्हा सारे पितृप्रेम एका याज्ञस सारून त्याने गार्धाजींना म्हटलें,

“ महात्माजी !—

“ कोण ? नरोत्तमजी ? ”

“ हो ! तूच मी ! या माझ्या कस्तुरीचा आता आपणच माभाळ करा, अशी माझी आपणास हात जोडून प्रार्थना आहे ” असे म्हणून त्या वृद्धाने आपली कन्या गार्धाजींच्या ओटांत घातली.

“ हॅलो ! मिस्तर नरोत्तमजी ! ” कलेक्टर म्हणाला, “ तुमची ही दशा कशाने झाली ? आम्हास फार वाईट वाटत आहे ! तुमची इस्टेट आमच्याकडे था, आम्ही चांगली संभाळू. आम्ही तुम्हास चांगले औषध देऊं; परं करूं, या मुलीला तुम्ही दिवूं नका ! हा रोग सतर्जजन्य आहे ! ! ”

“ आग लागो तुम्हा जिभेला ! ” नरोत्तममाई चिडून म्हणाले. पण त्यांना गार्धांनी दाताविले, व अत्याग्रहाने मोटारीत बसून कन्वेमह साचरमनी आधम्रा-कडे पाठविले. काही तासपर्यंत ते स्वतः त्याच्या बरोबर होते. झोडालाही नरोत्तममाईंनी बरोबर घेतले होते रस्त्याने आपण बरे होऊं का ? असा प्रश्न त्या रुग्णाने महात्माजींना विचारला, पण महात्माजींनी त्याला सांगितले की, रोग हे पापशाल्मार्थ अमृतात. पापशाल्म प्रसंगी देखाळ रोम्यानी पुष्पे करावी म्हणजे आत्मबल सर्वात वाढेल. व्यसनात देखाळ एवढे प्रसाराची दाखि-

गुलाबांतली कीड !

अमने तिला व्यमनातीत करावें एवढेंच मानवाचें कर्तव्य. निदान मानापक आराम तरी वाटला. त्यानीं साबरमतीच्या आश्रमापासून दोन मैल लाव एक पर्णकुटी बांधवून, हरिभजनीं काळ घालविण्याची व्यवस्था केली. कस्तुरी मात्र महात्मार्जांच्याच आश्रमात राहिली. मधूनमधून ती महात्मार्जांच्या एखाद्या शिष्याबरोबर, वडिलाकडे जात असे. आणि मृगेद ? मृगेद अनेक व्याधाच्या जाव्यात सापडून रेशमी धाग्यानीं जखडला गेला होता.

हें सगळें सारें. पण त्या विशिष्ट खेड्यातून महात्मार्जांची मोटार निघून जाताच, तिच्या तानड्या दिव्याकडे पाहत कलेक्टर उद्गारला —गाधी महात्मा खरा ? पण सैनान कीं साधु ?

पुस्तक पढ़िए

महात्मा !

भाग दुसरा

रेशमी जाँजे

Now the awful ban was lifted, the barriers were down; what had been hidden was revealed, what had been forbidden was permitted. So all the chained desire of a lifetime drove him on; it was almost more than he could bear.....A blinding whirl of emotion seized him; he was like a leaf swept away in a gale; his words came now in wild sobs, "I love you ! I love you ! "

UPTON SINCLAIR.
Love's Pilgrimage.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

§ १ मृगेन्द्र नरोत्तमभाईखोर वाडालीवून मावरमतीला गेला खरा. परंतु संबंध प्रवामभर त्याच्या अंत करणात विरोधी भावनाचें तुमुल्युद्ध चालले होतें यात शकाच नाही. नरोत्तमदासखे पाहून आग्भा आरभी त्याच्या पोटात त्याच्या-विषयी दया उत्पन्न होणे स्वाभाविक होते. परंतु त्या दयेच्याहि पोटा एक प्रका-रचा भिति वास करीत होती हे नक्की त्याने भाईच्याखे शक्य तितकें पहाण्याचे टाळवें पण कस्तुरीच्याच माडीवर त्याचें डोळे असल्याने, त्याला कस्तुरीखे पाहणें म्हणजे तिच्या वाडिलाखे पाहण्याचा विमत देणें, असेच वाटत होतें. मात्र तो आपला हा कमकुवतपणाही ओळखून होता आपला हा नादानपणा कस्तुरीच्या लक्षात येऊ न देण्यासाठी तो चतुराई करी. पण आपली गर्व चतुराई कस्तुरीच्या लक्षात येऊ न देण्यासाठी तो चतुराई करी. पण आपली गर्व चतुराई आणि तमें होत होतच. प्रेमा जेव्हां आपापच्या इंद्रियातलें प्रेमार्पण करण्याचा जप्तर नवने, त्याचें प्रेमार्पण इंद्रियातलें अपूर्व शस्त्रे मृगेन्द्राच्या नेह्यावरला एकही नम त्याची भांति व्यक्त करीत नसेल, उलट प्रत्येक नम, नरोत्तमदासाविष-याची अनुभवा आणि कस्तुरीवरचें प्रेमच दाखवीत असेल, परंतु त्याचा तो भांति कस्तुरीच्या हृदयाला कळत नाही. भावी वादळाचा अगाऊ इशारा देणून जसे एकाचा कवुनराच्या छातीवरील कोमल लज उगाच धोडा पडवई लागते, तसे तिच्या हृदयातही त्याच्या भांताने आर्पण सुरू पवने उमटून तिच्या कर्णधारान आनण्या आन पुन्हा लागते याचा जाणवत मृगेन्द्राचा गचित अगावी कारण, तो अगा विरोध भावनाच्या भावनेचा कडावून मुक्त होण्याकरितां मंगलमाजीखे पाहून होता. त्यांनाही हृदयवरील बळक होतों की नाही हे त्यांच्या नेह्यावरून मुळावें कळण्यासारखे नव्हते. मग-त्याच्या शरीरमणि जरी योग्यमाने शिवराई अर्पण मग त्यांचे अर्पण मानराप्रमाणे दिवाळ आदि त्यामुळे त्यांच्या नेह्यावर मांभीर्याचाच सुत्र उगा लागतो. त्यांच्या हृदयगंगाच्या तळ गांठने, मा मी म्हणूनान्याना कट्टीन जात नर त्या अन्त मृगेन्द्राचा मोठ बलात्ता ? पण त्याला मांभीर्याच्या हृदयाचा टाक पहात, भावने हृदय पूर्वाव आह होतें की नाही हे त्याच पहाण्याचे होते. पण तो कष्टा त्याचा होत नाही. बराचें मग म्हणो. दिव्यानीय. त्यांच्या रस

महाराष्ट्रात, असा एक सुशिक्षिताचा वर्ग आहे का, ज्याच्यावर गांधीजींची विश्वमोहिनी लागू पडत नाही. अमेरिकेतले मोठमोठे मुत्सद्दी व ग्रंथकार, महात्माजींच्या शातरसाने, पुर्गानें नाग, तसे गुंगून डोलत अमतील, परंतु त्यांच्या हृदयभावनाचीहि 'लॉजिकली' चिकित्सा करण्याची महाराष्ट्रीयाना खोडच लागली आहे. भर उन्हात, चार गत्र्या फिरत, मधुसूरीवर उपजीविका करणारे इंग्रजी चवर्थातलें चौदा वर्षांचें पोर देखील, आपल्या परीनें गांधी गाडडी की मारवाडी, असले प्रश्न कोटेंतरी ऐकतो; व त्याचाच मनाशी खल करत असतो. बाहेर सभातून "गांधी महाराज की जय!" ही घोषणा करावयास तो चुमणार नाही, पण केव्हा? गुजराथेंत अगर बंगाल्यात एकाद्या, गांधीच्या चळवळीचा पारा ५० पर्यंत चढून तेथले लोक वैदेंत जाऊ लागले म्हणजे, लाजे-काजेने, हा विद्यार्थी, इतर थोटे ओरडत्यानंतर, आपला एकादा शाळामास्तर सभेला आला नाहीना, अशी नोंट खारी करून घेऊन, मग ओरडतो, खय-त्रेणेंची विषयघोषणा त्याची नाही. ही जर एकाद्या पोरान्ची स्थिति, तर मृगेंद्रासारख्या "इंग्लंडरिटर्न्" दख्खनी ब्राह्मणाची गोष्टच नसो. कोणत्याहि प्रभाची विचक्षणा करणें हें महाराष्ट्रीयानें बाळकडूच, त्याचे गुणधर्म त्याच्या अंगी उतरणारच. त्यातून मृगेंद्र विचक्षणानिपुण अशा इंग्लंडमध्येच जास्त शिक-लेला व राहिलेला अविवाहित तसण, चटानू बेबद होण्याच्या वयाचा, त्याला गांधीजींच्या मुद्रेकडे पाहून पाहिजे होते तें समाधान मिळाले नाही एतदें खरें. त्यानें खिन्नपणानें मोटारीच्या बाहेर पाहिलें, वस्तुरी अर्थात्तच आपल्या वडि-लाच्या संस्मृतीत चूर होती मृगेंद्राची दृष्टि तिच्या दृष्टीशीं भिडे, तेव्हा तिच्याहि मनात समान भावना उठत परंतु त्या भावनानीं जमैं मृगेंद्राचें हृदय भाजून निघे, तसें, निदान, तितकें तिचें हृदय भाजत नव्हतें, तिला तद्विषयक विचार मुद्दाम करावयास अवसरच नव्हता. तिचेंही हृदय विदीर्ण होई, परंतु तें आपल्या वडिलाच्या काळजीमुळें, स्वतःच्या काळजामुळें नव्हे. अर्थात्तच बांडालांमधले सत्याग्रहाचें बेंद्र गाठीपर्यंत मोटारीतलीं माणसं, अत्यंत महत्त्वाच्या कामाखेरीज बोलत नव्हता.

सत्याग्रहाश्रमात मोटार जाताच महात्माजी व त्याचे परशिष्य देमाई हे उतरले. त्यांना एक स्वध दिव्य विश्रांति घेण्याची नरोत्तमभाईना विनंति केली. गांधी

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

म्हणजे प्रत्यक्ष देव, अशीच त्याच्याविषयी त्या कोटनारायणाची आता मान्य झाली होती, य तें अत्यंत स्वाभाविकच होतें. ' आता आपणास भेटावयासदेखील मला पुरसत सापडणार नाही; तेव्हा आपण माझ्या साबरमतीच्या आश्रमातच यापुढे रहावें, ईश्वर आपणावर कृपा करील, ' अशी आशीर्वाद मिश्र सगळीं माधींनी त्यांना दिली. आशीर्वादानें नरोत्तमभाईंना नवजीवन प्राप्त झाल्यासारखें वाटलें, परंतु आपणापासून आश्रमाच्या अणुभरही संसर्ग प्राप्त होता कामा नये, अशा जाणीवेनें भाईंनी, साबरमती आश्रमापासून दोन मैलावर पर्णकुटी बांधून राहण्याची, महात्माजींची परवानगी मिळविली. आपणही आपल्या पिताजीजवळच आजन्म रहाणार असा आपला कृतानिश्चय कस्तुरीनेंही कळविला, पण तो परभारें भाईंनीच मोडविला; पण तिनें मधूनमधून भेटण्याची व साबरमतीच्या गांधी-आश्रमात कायम राहण्याची गांधीजींची अनुज्ञा मिळविली. इतकें झाल्यावर सृंगे-द्रालाही आपला विचार कळविणें भाग पडल्यासारखें झालें. कस्तुरी मुलगा, पण आपण धर्मधर्म पुरव अस्तव्याकारणानें आपणास भाईंची शुश्रूषा करण्यास हरकत नसावी, अशी त्यानें विनंति केली त्याची थोडीशी ओळख गांधीजींना करून देणें भाग होतें, तशी भाईंनी करून दिली. तेव्हा गांधी म्हणाले, " मी याना ओळखतो. आपला व याचा परोबाही मला माहीत आहे. यानी आपणाजवळ राहून आपली शुश्रूषा करावी, हे त्याचें पवित्र कर्तव्यकर्म आहे तें करण्याची तयारी दाखविल्याचें पाहून मला आनंद वाटत आहे. असे तरुण (देसाया-देवदूत पाहून) पक्क महाराष्ट्रातच निपजतात, क्षेमकन्याणी, परमेश्वर आप-सुयश देवो । "

असें म्हणून महात्माजी शिष्यासहवर्तमान तेथून निघून गेले. त्यांच्या सामान्य हालचालीही इतक्या जल्द गनीच्या असतात की, त्यांच्या शरीरस्थितीकडे व वयाकडे पाहून, त्याबद्दल सान्या जगाला आश्चर्यानंद वाटतो. लॉच मोटार प्रत्यक्ष आश्रमात गेली.

१२ तो संबंध दिवस तसाच गेला पण सृंगेद्राच्या मनातल्या विचारांचा हलकजोळ मात्र एकसारखा वाढत राहिला. शेवटी सूर्यास्ताच्या वेळीं आपलें तापलें डोकें शांत करण्याकरता तो दोन मैलावरच्या एका लहानशा नदीच्या काठी जाऊन बसला. सायंकाळच्या वायूळहरांनी त्याला क्षणभर आराम वाटला.

परंतु असा बाह्योपचाराचा आराम उल्टा अंतःसंताप भडकून देण्यालाच कारणी-
भूत होतो, हें त्याच्याही अनुभवासुलब्धवरच आलें. त्याला कस्तुरीच्या सहवा-
सातल्या पूर्वाच्या सायंकाळच्या सर्व सहली मराभर आठवू लागल्या. तो मनाशीच
विचार करित होता; “शेंकडों सहलींचें सुख आणि हें एका अर्ध्या दिवसाचे
दुःख, यात दुःखच तीव्र नाही का ! हा संकटाचा प्रकार किती पण अनपेक्षित
रीतीनें येऊन कोसळला ! छे, छे, असं खोटें बोलणं परमेश्वराजवळ खपायचं नाहीं.
कस्तुरीनें वागेत पत्र वाचलें त्यावेळीं. मला या संकटाची जाणीव होतीच व तो
असूनसुद्धा मी भाईची शुथूरा करीन व त्याच्या रोगमुक्तेनंतर त्याच्या हातांनीं
ते तुला माझ्या पदरी देतोव व मी तुझें किती तरी उल्हासानं पाणिग्रहण करीन,
असं मी तिला मुरतेलाच वचन दिलें होतं. मग माझ्या या सुसंस्कृत मनानं
धाताच का बरं अशा प्रतारणा करावी ? अथवा का बरं प्रतारणा करूं नये ?
महारोगाची जोंपर्यंत प्रत्यक्ष स्थिति मी पाहिनी नव्हती; आणि जोंपर्यंत मी
कस्तुरीच्या प्रेमाच्या नादात होतो—कस्तुरीवरच माझें प्रेम कमी झालें आहे काय ?
Alas ! Alas ! या प्रभाला, देवा, मी काय उत्तर देजें ? नाहीं कसे म्हणूं ? व
हो तरी कसं सांगूं ? तिच्या यडिलाना हा रोग जडताना, तर आमच्या प्रेमाला
अशी उतरंडी लागली असती का ? हो लागली असती. खचित लागली असती
आणि तेव्हा मात्र याच्याहून माझी दनादेना उडाली अमती. भाई जरी रोग
फुटण्याच्या अगोदर, केवळ म्हातारपणानं मरते, तरी कस्तुरीच्या लग्नानंतर, तिच्या
अंगावर—

त्या कुमाराला पुढें विचारच करवेना. त्याच्या मनःशुंभुपुढें कस्तुरीचें तें भीषण
चित्र, नव्हें, त्या चित्राची नुसती सावली देखील उभी राहताच, त्याचा जांव
गुदमहन जाई ! आतां तर तो पटापट अथू माळूं लागला.

अश्रूंरो ! तुम्ही किती पवित्र अमता ! तुमचा आम्हा मानवावर जेवदा उपकार होतो
तेवढा फक्त आईच्या दुधाकडूनच होत असेल. बाकीचे सारे पदार्थ तुमच्यापुढें लटकें
ठरतात ! आम्ही मानव दुःखातिशयानें जेव्हा बेमान होतो, अथवा सुखमागानें
जेव्हा वेडे होतो, तेव्हा आमच्याकडून प्रमाद घडूं नयेत, आमच्या माणुसकीला
सदानंदाच्या मार्गाला लावावें, म्हणूनच तुमचा साटा परमेश्वरानें आमच्या नेत्रात
वेवलेला असतो. हृदयाच ताणलेला खर तुडूं नये म्हणून नेत्रात त्या त्या

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

मुकुमार पिशग्या कशा पटापट सैल सुट्तात, आणि मग ते रस्स वास्तें आस्तें पूर्वस्थितीवर येतें. अश्विनो ! तुमचें तेज तरी किती विलक्षण ! मेघ-जलबिंदु आणि तुम्ही यात काहीं तरी फरक आहे काय ? कोमल वुसुमावरचे दंवबिंदु आणि मानवी कोमल लोचनातले तुम्ही अशुबिंदु तुम्हा दोघातही मला तरी परमेश्वराचेंच दर्शन होतें ! तुमची जो टवाळी करील, तुमचें जो विडंबन करील, तुम्हाला जो हंसेल, त्याला मी नंदीसुद्धा म्हणणार नाही, कारण नंदीच्या नेत्रातही तुम्ही चमस्मता. त्यांना शंभही म्हणता येत नाही; कारण शंखासुर मारला गेला तेव्हा लक्ष्मी रडली, व तिच्याकस्ता, तिच्यामुळें शंखासुराला पुन्हा जिवंत करावें लागले, अशी दतकथा आहे. तेव्हा अश्रूंच्या उपहासकाची जातच निराळी ! असो.

मृगेंद्राला अश्रूपातानंतर विंचित बरें वाटलें. आता चंद्रप्रकाशही पडूं लागला होता, त्यामुळें मृगेंद्राला स्वाभाविकपणच शांततेचे विचार सुचूं लागले. नाही तरी अवलज्जहाल भावनाची अशीच गोष्ट असते. एका विशिष्ट भावनाची परिमीमा गाळली की, तो जीव मग अश्रूपातानंतर बरोबर दुसरी विरुद्ध भावना गाढ पाहतो, आणि त्या जीवाची विचारशक्ति जितकी तीव्र तितक्या लवकर त्याच्या भावनाचा लंघनही दुसरे टोंक गाळतो हसोची गोष्ट अशीच होती, असें त्याचे सारें चरित्रकार सांगतात. मृगेंद्राला आता वाटूं लागलें की, 'आपण महा-चरित्रकार सांगतात. मृगेंद्राला आता वाटूं लागलें की, 'आपण महा-रोगाचा अर्थ बाळ तर करीत वसूं ? जगांत एवढे भाईच का तसे रोगग्रस्त आहेत ? त्यांच्याच रोगपीडेचा आपण सारखा विचार करीत बसतो, म्हणून तर बाजरीपेशा जास्तच भोपण स्वल्प आपण चित्तारीत नसूं का ? बरें आपणाला जर इतकं वाईट वाटतं तर कस्तुरला किती बरं वेदना होत असतील ? आपण आपल्या भावी सुखाच्या दृष्टिकोनानं विचार करूनच थांबू; पण त्या मुलीला तसं थावतां येईल का ? आपण पुरायमास्ते पुराय, आणि तुमच्या कुस्म्यनांनीं मन भडकूं देतो; पण त्या दीन पोरीला हृदयाची जळजळ देखालहृदयातच जिरवली पाहिजे ना ? आजपर्यंत ज्या आपणाजवळ तिनं एकूणएक सुजंदुःखं सांगितली, त्या आपणाजवळही एवढ्या मोठ्या दुःखाचा एक घट देखील तिला काढता येत नाहीना ? आज जगांत निला असं एवढी मायेचं माणूस नाही की, त्याच्याजवळ ती दीन हरिणी दोन दुःसाधु गावून क्षणभर तरी दुःखभार हलका करून घेईल. हर हर !

भाईना देखलि तिच्याशो माविपयां धोळता येऊं नयेना ? काय करायचें त्या अपाट संपत्तीला ?—

संपत्ती हा शब्द दोक्यात येताच फिहून त्याच्या पूर्वीच्या सगळ्या मुखामिलापा उत्पन्न झाल्या. संपत्ती, सुशिक्षण आणि कुचीनता या इहलोकच्या सुखत्रयांवर आपला सारा भारी संसार कसा, खडकावर स्थित होता; पण आता काय ? ते सारे पुणेच टरले ना ? अशी त्याची फिहून चित्तवृत्ति भावाबूं लागली. आता त्याचें कस्तुरशी, या जन्मी तरी लग्न होणें शक्य नव्हतें. त्याला खरोखरच तिच्या संपत्तीची चाड नव्हती, तिच्या कुलीनपणात थोडासा दोष जरी अमता तरी त्याला चाल्ळें असतें; अल्पस्वल्पआनुवंशिक दोषाला तो फारशी किंम देत नव्हता; तशाच विचाराच्या देशात त्याची, स्वभावाची घडण घटाविणारी वर्षे गेला होती. पण दारीसुत्तावरहि पाणी सोडायला त्याचे हृदय धजेना. “प्लेटोनिक लव्ह” चा खरा अर्थ त्यानें ओळखला होता, आणि तें प्रेम अत्यंत घाणेरडें असतें, हें जगास बळत नाहीं, याचें कारण केदळ अज्ञान; हें त्यास माहीत होतें. प्लेटोच्या वेळीं तरुण कोवळीं गुलजार मुलें-मुल्लो-बाळगून, त्याच्यावर प्रेम करण्याची, त्यांना प्रेमापात्राचें स्थल ध्याययाची चाल होती. त्या चालांतला अस्वभाविक व सृष्टिक्रमाविरुद्ध भाग वजा कहून, एक जातीय दोन जीवांची अशरीरी अशी जी प्रांति, तिला प्लेटोनें उचलून धरिलें होतें. परंतु तें प्रेम खुद्द प्लेटोलामुद्दा साधलें नाहीं; किंबहुना त्यापयां देखाळ त्याचें जीजातिविषयक नैतिक आचरण पुष्कळच बिचडलें होतें हें तो जाणून होता. शरीर आणि मन, मन आणि हृदय, हृदय आणि जीवात्मा, जीवात्मा आणि परमात्मा, अशा पायऱ्या न घेता एकादी उलंघून जाणें महात्मा गांधीनामुद्दा—

महात्माजीचें नांव त्याच्या ओठावर येताच त्याला विद्युत्प्रवाहाचाच जणू धक्का बसला ! महात्मा गांधी म्हणजे एक जागतिक कूट प्रभुत्व त्याला होऊन बसले होते. त्यान त्याचीं रव्य पुस्तकें, त्याचीं सर्व चरित्रें, व त्याचे सर्ग मुख्य स्त्रे वाचिले होते. पण त्याच्या कमाळीच्या तीव्र बुद्धीलाहि त्या कूट प्रभाव

हेलर या प्रसिद्ध जर्मन तत्त्ववेत्त्याचें “Plato and the older academy” हें पुस्तक वाचनीय आहे—नाय निफाडकर.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

आकलन करना देखना. जेधे तीव्रतम बुद्धि थावने, तेथून श्रद्धेचा प्रान्त सुल्लं होतो, हें त्याला मान्य नव्हतें. उलट तेथूनच नास्तिक्याची महति करूं लागने अशी त्याची मनोरचना होती. पाश्चात्य विद्येनें त्याला बरीच वेगळाली ज्ञानदारे उघडून दिली होती. त्यात तो यत्किंचितमुद्रा दंभ न बाळगता मनसोक संचार करीत होता. आणि म्हणूनच गांधीमुद्रा शरामुखाची पायरी आक्रमूनच पुढें गेलें आहेत असें त्याला वाटले. आणि त मुळाच चुकीचें नव्हतें. तेवढ्याकस्ता गांधीचें " आत्मचरित्र " सार्क्षाकरिता पुढें करण्याचें कारणच नव्हतें. गांधींना मुलेंवाळें आहेत, त्यांनाही आपल्या मुलाची लग्ने लावून दिली आहेत या गोष्टी जगजाहीरच आहेत. परंतु बारांमुख ही एक पायरी आहे, साधन आहे, त साध्य नव्हे, ही उघडया अंतश्चक्षूंची जाणीव मृगेद्राला नव्हती. आज सायंकाळी त्या नदीतीरी तरी त्याची शरीरसुखाभिलाषा खूप फोफावली खरी. पण त्याबद्दल त्यालाही दोष देता येणार नाही. आज नाहीं उद्या, लवकरच आपले कस्तूरशी लग्न होणार या भावी संसारसुखाच्या आशेनें, त्यानें अनेक पाश्चात्य चर्याल तरुणींनाही धिक्कारिलें होतें; आणि आता जर नेमक्या त्याच सुखमुमावर परमेश्वरानें, कधीही न विचणारा, नव्हे, प्रत्यक्षी फुलणारा निखाराच ठेवून दिला, तर त्या तरुणानें तरी विनवू नयेतर काम करावें जावें त्याच्या बशा, तेव्हाची ते कळें.

मृगेद्राची अशी मानसिक जाळगोळ चालवी अतना त्याला नदीच्या पुलिनावून एक गोंड गाणें ऐकूं आलें. तें एका मुर्लाच्या कंठांतून येत होतें. हें त्यानें तारड-तोब ओळखिलें कारण ती त्याकडेच येत होती. ती गात होती.

पद

मुधा-कलश प्रभु प्रेमसाचा । प्रेमसाचा । भूरि साचा ॥ मुजा० ॥

लाभे मजमी न्यून नमे तरि

व्यर्थ अमे हव्यास मुखाचा ॥

या स्मरणी रेगे काणी

तो भाव्याचा भूरि साचा

मुधाकलश प्रभु प्रेमसाचा । प्रेमसाचा । भूरि साचा ॥

हें गोड गीत एकतारीवर मुखर आवाजाने गात गात मृगेंद्राजयलून ता कन्या-
चालूं लागलीं. तो स्वतः आपल्या नादात इतकी गुंगली होतो कीं, मृगेंद्र तेथें अस-
न्याचें तिच्या लक्षात मुद्दा आले नाहीं. पण आपल्या अस्तित्वाची तिला जाणीव
करून देण्याकरता म्हणा, किंवा तिचें ते गाणे, अथवा तिचा तो गोड गळा
डल्यामुळें म्हणा, मृगेंद्रानें ‘ओहो!’ असा उद्गार काढला. तशी ती बाला दच-
नरी, मग मान तो ओशाळला, व म्हणाला.

“मला क्षमा करा. आपणास दचकून टाकावें अशी माझी इच्छा नव्हती.”
“ममजलं” एवढेंच म्हणून तो पुढे चालूं लागली. तिला क्षणभर थांबावें, आणि
तिच्याशीं थोडेसे बोलावें अशी त्याची इच्छा होती, पण संकोचगतीनें त्याला तसे
करता येना. तथापि तिच्या गानानें लुब्ध होऊन, पण आपण मुद्दाम तिच्या मागे
जात आहोम असें तिला तर वाटू नये अशा बेताने तोही तिच्या मागून दहाबारा
पावलांच्या अंतराने वाळवंटातून चालूं लागला. साधारणपणें फळांगभर तें तिच्याही
लक्षात आलें नाहीं. परंतु तिने आपले पाठीवरचें एक विलक्षण आकारचें गाठोडे
सोड्या सावधगिराने बाळगून ठेवले, तशाच ती एकतारीही ठेविली; व आपल्या
लावच लाव पायघोळ कफनाचा गळवंद सैल करून ती कफना काढणार तोच मृगेंद्र
तिला दिसला, तसा तिनें घाईनें कफनाचा बंद पुन्हां सावरून बांधला व गाठोडे,
एकतारी उचलून घेऊन ती जाऊं लागणार, तेव्हा तिला मृगेंद्र म्हणाला,

“छे छे, आपणाला नान बरायचें आहे अस दिसत सुशालकरा. मी जातो.
आपल्या गोड आवाजाने मी केवळ गीत ऐकण्याकरता आपणानागें चालत होतो.
म- क्षमा करा हें पद कोणाचें एवढें कळेल का ? ”

या प्रश्नाचें सरळ उत्तर न देता ती बाला त्याच्याकडे सात्थर्य मुद्रने पाहूं लागली.
थोड्या वेळानें तिनें त्याला विचारिलें,

“आपण तर महाराष्ट्रीय दिमता, आणि हें पद कोणाचें आहे, हें विचारा.
आथर्य नव्हें का ? ”

“मी सुरतेला रहातो. ”

“सुरतेला राहून इमजी कविता व कवि देखील आपणाला माहीत असतीलच. ”

मृगेंद्र निरुत्तर झाला. पण त्याला निजबद्दल आदरही वाटूं लागला, तो
म्हणाला,

महात्मा गांधी-संतान की साधु ?

“ इंग्रजी कविता वाचणी लागले. ”

“ कां ? ”

“ परीक्षेला नेमली अन्ते म्हणून. ”

“ मग आख्या सायभूमीच्या कविता तर आवडीनेच वाचल्या पाहिजेत. ”

“ कविता वाचणं सगळ्यांनाच साधतं अमं नाही. गायनाचा प्रवाद सरांनाच मिळालेला नसतो. ” त्याने तिजवडल्या आपल्या आदर व्यक्त केला. ”

“ आपणांला इंग्रजी कविता त्याच्या सुरावर म्हणता येतातच; ” तिने त्याला धडविले. पण तेथे मात्र तिला दस्त आले नाही. कारण तो म्हणाला,

“ मला फिडल् या. मी म्हणतां. ”

“ हॅ घ्या. ” तिने गाठोडं सोडून फिडल्येनमधून फिडल् काढीत म्हटले. नंतर म्हेंद्रानेही फिडल् लावून गायनाची तयारी केली. पण रांका आल्यावरून तिला त्याने विचारिले,

“ क्षमा करा हो. आपणांला इंग्रजी समजतं का ? ”

“ मापार्थ कळत नाही. पण खरज्ञान थोडंस आहे. आपण म्हणा ? ”

म्हेंद्राने मग एक लहानशी कविता म्हटली.

Her dress was greener than the tenderest leaf
That trembled in the sunset glare aglow:
Herself more delicate than is the brief
Pink apple-blossom, that may showers lay low,
And more delicious than's the earliest streak.
The blushing rose shows of her crimson cheek.

खरोखरच म्हेंद्राने ही कविता फारच चांगली म्हटली. त्याचाही आवाज गोड होता. गानरुक्म होऊन आपल्या मागे हा तरुण उभाच आला नाही हे त्या शैला पटले. शिवाय त्याची मुद्राही सन्यपणाचीच होती. तिला आनंद झाला. ने विचारिले,

“ ही कविता कोणाची ? ”

“ आपण म्हटलेलं पद कोणाचं हे सांगा अगोदर. ”

“ जळगावच्या सोनाळकराचं. ”

“ फारच गोड आहे. मला मारी आवडलं. मी म्हटलेली कविता इंग्लंडच्या राजकवीची आहे. त्याचं नाव Robert Bridges.

“ आणि त्या कवितेचं नाव ? ”

“ कुमाराचं दिव्य भावदय्य. पण कुमारी म्हणजे वसंत थो त्यानं कल्पिली आहे. ”

“ मला अर्थ करून सांगता का ? ”

“ हो. ” असं म्हणून त्यानं फिहून फिडलू लाविलें.

पद

हिरवा शालू तियाच जादा वेलीहुनि कोंवळा;

तियेच्या अंगीं बहु शोभला !

सायंकाळीं कवळ्या विरणीं बेल जशी लपकते !

तशी ती कन्याही खेळने !

भुंग्याच्याही ओस्यानें जे रेणु पडति भुरी

तयाहुनि नाजुक ती सुंदरी !

चाल—ज्या वसंतात फुल्लात गुलाबी कळ्या;

त्यातल्या गोजिन्या आतल्याच पाखळ्या !

रंग तयाचा दो गालावर कन्येच्या शिंपला

कसा अन् कोणी हो पसरिला ?

“ बाहवा ! फारच गोड ! ! हें आपातर कोणाचं ? ”

“ माझंच; अर्थातच फरस वेलें आहेत ”

“ करावे लागत अमनीलच. पण कोऱ्हा वेल हिरवी अगने का ? निदान तिचीं कोंवळीं पानं तरी तावडीं असतात. अगदीं निरुजळ तारडीं नसतात. तामूय रंगाचीं अमतात; पण हिरवीं खचीत नसतात. ”

“ विलायनेत—विलायनेत कनाला आपणामडे सुद्धा आयव्ही नावाचीं रक्ता पानासह नेहमीं हिरवीच अगने. पेंशन फर्ग्युसनची रक्ताही सुंदर, सुमार व.

महात्मा गांधी-संतान का साधु ?

“सदा हिरवी असते. तथापि तावूंस पानाची ल्हा अधिक नाजुक, अधिक मोहक व अधिक साजुक दिसते खरी. ”

“ पण मुंम्याची तर कोमल सरशाची ख्याति आहे. ” तिने दुमरी शंभू काढिली,

“ प्रत्यक्ष अवलोकन करून आपण कविसंप्रदाय बदलणे तर ते जास्तच मोहक दिसतात व अमृतातही. मुंम्याचे सरावर असे असतें की, त्याला कळोण, अशा लांबडावरही हलकेंच पसावें लागतें. तो बिडून अंगावर आला तरा अंगावर बसला तर हलकेंच बसतो. शिवाय काही काही फुलें खालच्या तोंडाची असतात. तीं मुंम्याच्या सुसुमार स्पर्शानेंसुद्धा रेषु खाली टाकतात. मला वाटतें की, मुंम्याच्या सरशानें सुसुमाची सुकुमारता भोजन्यापेक्षा शुभताच्या सौंदर्यकर्णांतून तीं मोजावी.

“अथवा युष्काच्या विनोदलहरीनीं मोजावी, असो आपण स्वतः कवि शाहीन व पाहून मला आनंद वाटतो. पण अशा कवीनें—” ती बोलता बोलता थकली.

“ कवीनें ? पुढें काय म्हणणार होता ? ”

“ काही नाही. एक कविता मी फिड्स्वर म्हणूं की ! ”

“ वा ! वा ! जबर ! जबर ! ”

ती गाऊ लागली—

गजल

कवीनें काव्य कां गावें ?	मरोनी कां न हो जावें ?
कुणाला प्रेम ना देता	अवें कां रात्रि हिंडावें ?
मृगानें ऐकलें नाही	कधीही गाडिलें रान,
तब्दी बेलिवीना हो	कुठें कां शोभला छान ?
नमे तो देव आकाशां	कुणीही देवतेबांना;
हरीसी शातवायानी	धरी लक्ष्मीच ती बीणा !
सुरारे ! राखिलेला या	उगां कां विधिवी ऐवें ?
तुझे हे खेळ ललिते	सदावें पामरें कैमें ?
शरानें विधुनी जातो	सृष्टी ज्वाप हा येथें,

त्या बालें हे पद एवढेंच म्हटलें, व म्हटलें तेही इतकें साभिनयन इतकें सुन्दर आवाजीनें म्हटलें कीं, मृगेंद्राचा अर्धा तासापूर्वीची सुखमिलापा उमळली यांत अर्हांच नवल नाही. Pe it up forces burst asunder या कव्युक्तीला हें पात्र प्रत्येकाला आपल्या स्वनाच्या अंत करणान सांगेल, तया मृगेंद्राचा हें पद !

X

X

‘ कण दिभः । त्या टेकडीवर ? ’ मृगेंद्राने त्या बालेला विचारलें.
“ महात्म्याजी कीं काय ? ”

मृगेंद्राचे अशे विचारून मंत्रमुग्धां नवतांल, तोंच ती लाबव्या टेकडीवरची मूर्ती लगेनासो झाली.

‘ मग काढा कीं ते माझे बडोळ अनारेंच, महात्म्याजी इतके उंच नाहीत. ’ तिनें उत्तर दिलें.

‘ मग तुझे बडोळ रागदर्याल ? ’

‘ प्रेमातुळे अर्जुनराजा राग काय किमतीचा ! ’

मृगेंद्राने तिच्या आलिंगून घुबिलें, व आपली एक पाचवी अंगठी तिच्या मुठभर अनानिर्घेन घातली व नेत्र गडजणत्या तिला नाव विचारिलें.

‘ माझं नांव गुनारजादी ’

“ गुनारजा ! ” मृगेंद्र स्वकित झाला. त्याची दृष्टि क्षणमात्र आकाशाकडे वळली; तीं त्याला तीं उंच मूर्ति किम्व तेंपेंच दिगशी; व किम्व ती क्षणाधांत नदरेंशीं झाली. मग मात्र मृगेंद्राकडून रहावेना. तीं तगाव त्या टेकडीवर धावत गेली. पण त्याच तेंपें एक चिट्ठागण देगीत दिवनें नाही. मग तो अधोवदन वमन घराकडे वळत पण सच्चा रम्याभा मनांत धडत होता, “ गांधी महात्मा सरा ! पण सैनान कीं साधु ! ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“सदा हिरवी असते. तथापि तावूय पानाची ल्हा अधिक नाजुक, अधिक मोहक व अधिक साजुक दिसते खरी. ”

“ पण भुंग्याची तर कोमल स्पर्शाची स्थापति आहे. ” तिने दुमरी शंभू काढिली,

“ प्रत्यक्ष अवलोकन करून आपण कविसंप्रदाय बदलते तर ते जास्तच मोहक दिसतात व अमृतातही. भुंग्याचे शरीरच असे असतं की, त्याला कठीण अशा लाकडावरही हलकंच चमचं लागतं. तो चिडून अंगावर आला तर अंगावर बसला तर हळूच बसतो. शिवाय काहा काहो फुलें सालच्या तोंडाची असतात. तां भुंग्याच्या मुकुमार स्पर्शानेमुद्दां रेणु खाली टाकतात मला वाटतं की, भुंग्याच्या स्पर्शाने कुमुमाची मुकुमारता भोजव्यापेक्षा युवतांच्या सौंदर्यरूप, जेव ती भोजावी.

“अथवा युवकाच्या विनोदस्पर्शाने भोजावी, असो आपण लवः कवि दाटान हें पाहून मला आनंद वाटतो. पण अशा कवीनं—” ती बोलता बोलता थकली.

“ कवीनं ? पुढें काय म्हणणार होता ? ”

“ काही नाही. एक कविता नी किड्कर म्हणू कां ? ”

“ वा ! वा ! जर ! जर ! ”

ती गाऊ लागली—

गजल

कवीनं काव्य कां गावें ?
कुणाला प्रेम ना देवा
नृगानें ऐकलें नाही
तन्ही बेलिवाना हो
नमे तो देव आकाशा
हरीमी शानवायामी
मुहारे ! राधिकेला या
तुझे हे खेळ लीलेचे
शानें विधुनी जानी

मरुमो कां न हो जावें ?
अणें कां शनिं हिडावें ?
कधीही गाळिले रान,
कुठे कां शोभता छान ?
कुणीही देवनेबाना,
धरि लक्ष्मीच ती बाणा !
उणां कां विधिनी ऐमे ?
छाहवें फामोरें कैमे ?
नृगाने म्याध दा मेघें,

त्या बालें हें पद एवढेंच म्हटलें, व म्हटलें तेही इतकें साभिनयन इतकें सुन्दर आवाजीनें म्हटलें कीं, मृगेंद्राचीं अर्थां तासापूर्वींचीं सुखभिलाषा उमळलीं यात आहोच नवल नाहीं. Pe it up forces burst asunder या कव्युक्तीला
 "राज प्रत्येताला आपल्या स्वताच्या अंत करणान सांगले तमा मृगेंद्राचा
 म चर !

×

×

‘ काय दिवस ? ’ ह्या टेकजोवर ? ” मृगेंद्राने त्या बालेला विचारलें.
 “ महात्माजी को नाय ? ”

मृगेंद्राने अश्व निचारून मंगलेसुद्धा नमनांल, तोंच तीं लावच्या टेकजोवर
 मृगेंद्राने शास्त्री.

‘ मग वाटत कीं ते माझे वडील अमावेन. महाराजांनीं इतके उंच नाहून,
 तिने उतर दिलें

‘ मग तुझे वडील रागवर्नाल ? ’

‘ प्रेमापुंड अर्द्धरापास राग काय किंमतीचा ? ’

मृगेंद्राने निगां मग्न आलिंगून घुंविलें, व आपली एक पाचूचां
 तिच्या गुनार अनामिनेन घातली व नंतर सहजगत्या तिला नाव दिव

‘ माझ नाव गुनारजादी ’

“ मुनश्मान ! ” मृगेंद्राचे वित्त झाला. त्याची दृष्टि क्षणमात्र
 बळकीं तों त्वाला ती उंच मूर्ति किन्न तेथेंच दिमरी, व किन्न ती
 नाहींशी झाली, मग मात्र मृगेंद्राकडून रहावेना. तो तमाच त्या टेकजोवर
 गेला. पण त्याला तेथें एक चिटपासण देसीत दिमने नाही. मग तो
 वन्न घराकडे बळ्या पण ताच्या रम्यामा मनान म्हणत होला, “
 महात्मा सरा ! पण सैतान कीं साधु ! ”

पुस्तक पहिलें

महात्मा !

१ भाग ३ रा

तेरणावस्चा दिसा !

बढ़ियास लावा कानसीच; त्या ऐरण कां दावितां ?
दरिद्री होतां कां हो स्वतां ?
बहिरे पारखा; राखां त्यांना हृदयाच्या कोंदणीं;
द्या ते फेकुनि नकली मणी !

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

§ १ मृगेन्द्र बाडोलीन्या सत्याग्रहाश्रमाकडे बळ्या खरा, पण त्याचे पाय तिकडे जाण्याला धजेनात. त्याच्या हातून मुक्ततेच असें कर्म झालें होतें कीं, ज्याला वाईटहि म्हणता येईना कीं चांगलेंहि म्हणता येईना. तरी देखील त्याच्या मनाला तें खात होतें. मनाला खाणारें तें कुकर्मच, असा सर्वास निकाल देणें खाचित अन्यायाचें होईल. पण आपल्या कर्माची न्यायान्यायता पाहण्याकडे मृगेन्द्राचें तर्क शक्तच नव्हतें. तो खरोखरच विचार करून घेऊन गेला होता, व त्याची जी प्रतिक्रियेची सुखाभिलाषेची मन स्थिति, तीत तो असतानाच देवानें त्याच्याकडची तें कर्म करवून टाकलें होतें. त्याच्या विषयी त्यानें खरोखरच विचार केला नसता; पण त्या ठेकेडीवरील ज्या माणसानें तें पाहिलें असेल, अथवा त्याला तें दिसलें असेल तो माणूस गांधी असावे, अशी त्याला जबरदस्त शंका आली आणि ती शंका होती म्हणूनच त्याला त्या कर्माचें क्षम्य बोलत होतें. ती मूर्ति प्रत्यक्ष गांधीच होते अशी त्याची खात्री असली तर त्याचें थोडेंबुद्धा वाईट पाटलें नसतें. कारण तो तसा घराच स्वतंत्र होता. त्याचे बडील तर पाच पाच सुधारक मताचे होते त्याला आपल्या मुलांनें एकाचा मुसलमान कन्येकरी असा प्रकारानंतरहि लग्न लाविलें असतें तरी चालतें असतें. फक्त संघर्षाचे पाट घडून आपल्या पितृवृद्धातून आपल्या घरात पाहिलेले पाहिजेत एवढी एकच अट त्याला अनुभूतीची वाटे. त्यामुळे तो प्रकार मृगेन्द्राला तसा पारसा भेडसावीत नव्हता. स्वतः त्याची हल्लीची मन स्थितिखर खरोखरच गुन्नारजादीला पुण्यकच अनुकूल होती. ती मुसलमान कन्येका लावण्यावती होती, तरुण होती, पुनारिका होती, रामेक होती, हुशार दिसत होती; तिचा कंठ तर अत्यंत मधुर होता, तिला घायेंडी वाजविता येत होता; तिनें सोनाळ्याचें पद आळवून आळवून मोठ्या आवडीनें म्हटलें होतें, त्यावरून ती धार्मिक वृत्तीची अमादी असा तर्क करण्यास जागाहि होती, आणि सर्वांत मुख्य गोष्ट जी पतिमन शिक्षविषयाची, तीत ती तर मृगेन्द्राची भाव्य देवनाय होती, तेव्हा तिच्यावरचें आपलें प्रेम खरोखर हृदयानुयाहि हृदयातच आहे-असें तो समजत असे. फक्त झालेला प्रकार तिच्या न्यायाला कळला, व ती व्यापके महात्माजी, हें अत्यंत पाईट झालें असें त्याच पाटलें. असा काही मुखान्या व काही विषण्णनेच्या स्थितीत तो आश्रमाकडे जात होता. पण त्याची दृष्टा गुन्नारकडे जाण्याची होती. तो तिच्या पाहण्याकरतां मधून मधून

ऐरणावरचा हिरा ?

आसपास न्याहाळी; पण ती त्याला दिसली नाही. पण एक गाधीभक्त नात्र. त्याला दिसला. त्याला म्हणून विचारिले, “महात्माजी आश्रमात आहेत ना ?”

“महात्माजी आजच सुलेला गेले.”

“केव्हा ?”

“दुपारीच.”

“अशक्य ! मी त्यांना आता पंधरा वीस मिनिटांपूर्वी त्या टेकडीवर पाहिले.”

“शक्य नाही. ते आता सुलेला कमिशनरशी बोलत असतील.”

“मग माझाच दृष्टिभ्रम असेल अं.”

“शक्य आहे. गाधीटोपीवाले सरकार परीक्षाना गाधीच भासतात.”

“आपण व आपले मित्र खनाला फार मोठे गणता.”

“आम्ही गणित नाही. सरकार गणतें. गाधींचा पोषाख त्यांच्या डोक्यात सत्तो. गाधीटोपी तर त्यांना फारच ताप देते.”

“ते तुमचे तुम्ही पहा.”

“का ! आपणाला स्वदेशाशी काही कर्तव्य नाही की काय ?”

“आपण स्वतः त्या टेकडीवर गेल्या होता काय ?” म्हणून वरून सहजगत्या पण अंतर्धानी मुद्दाम विषय बदलून विचारिले.

“नाही हुवा.”

“आपल्या आश्रमात मुक्तमान आहेत काय ?”

“हो, आपणाला कोण पाहिजे ?”

“मला कोणीच नको. महज विचारिले.”

“आपली पर्णकुटी आली. मी आपले काय काम करूं मागा.”

“तूर्त एक काम करा. मी नदीकडून येत असतां, एक मुक्तमान कनक्या नदीकाठी गान करली होती. ती अजूनही तेथेच असेल. रात्री तिला एकटीलाच. रानात राहू देणं घाईत. आपण तिला सोबत करा.”

“करां, पण आपण का तिला तमं मोडून आला ?”

“नाही ती मुक्तीच अंतर्धानाची नाही. गिराय मी एखादी नाही.”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ कोणती मुळगी म्हणता ? गुन्नारजादीच का ? ”

“ तिचं नाव मला जमं कळणार ? पण ती फिडल फार चागलं वाजवितें. ”

“ मग तांच ती. गुन्नारच ती. तिची काळजी करण्याचं कारणच नसो. ती महात्माजींची मानलेली कन्याच आहे. या आश्रमाची ती प्रत्यक्ष देवता आहे. इतका पवित्र जीवात्मा—

“ आणि रासिख देखील. ”

“ महात्माजी तिचं स्वकच लग्न करून देणार आहेत. ”

“ तिला आर्द्राप नाहीत का ? ”

“ आहेत, पण ते फारच गरीब आहेत. खाष्टिक आहेत, पण मोठे धार्मिक-वृत्तांचे आहेत अलीकडे त्यांनी आपला मूळ धंदा सोडून कोष्टपाचा धंदा पत्करिला आहे. त्याचा अर्थातच आपल्या एकुलत्या एक मुर्लदार जीव की प्राण लोभ आहे. ”

“ स्वाभाविक आहे. धनू ती तशी गोड स्वभावाची मुन्नी दिग्गते. पण काय हो, ती मुगलमान असून तिला मराठी इतकं चागलं वगं येतं ? तिने तर जळगावच्या एका कवीचंय पद आरंभी म्हटलं. ”

“ ते मूळचे जळगावचेच रहाणारे, सुर जळगावचे नाही, जळगावहून दोनच मैल अगणाच्या त्रिगाव्याचे ते रहाणारे. तसेच मूळचे ते हिंदूच होते, पण औरंगजेबाच्या म्हणा की, नंतर कोणा मुगलमान राजाच्या जुलुमी कारकीर्दीने ते बाबले, ते म्हणजे त्याचे पूज्य, रानदेशात अशी अनेक हिंदू पाटणी घराणी आहेत. त्यांच्या घरां अजूनही रामायणायतन आहे. शिराप गुन्नारजादी मराठीतली म्हर्नाकमूर फायनल परीक्षा पास झाली आहे. जळगावचे कवि निग माहीन अमंग वाही नदलचं नाही. ”

“ जळगावग जिती कवि आहेत ? नामोक्ति ओ ? ”

“ दोघेच. मोनाटरर व निवारी. ”

“ ‘ गुवाकस प्रभु प्रेम ग्याचा, ’ ही कविता कोणाची आहे ? ”

“ मोनाटररांची. ते पद तर ता नेहमी म्हणत असो. निराशंवी कविता निग

ऐरणावरचा हिरा !

आवडत नाही. वास्तविक तिवारींचेच नाव महाराष्ट्रात जास्त प्रसिद्ध आहे. पण प्रत्येकाच्या मनाची ठेरण वेगळी असते हेंच खरें. ”

“ तिवारींची संप्रामर्गात माझ्या बाबप्यात आली आहेत. रस्त्यावर देशभक्तीचा प्रसार करायला तीं चांगली आहेत, पण कल्पनानाविन्य, भावना-दार्ढ्य, वृत्तवैचित्र्य, भाषासौष्ठव, स्फूर्तिस्वातंत्र्य, नवे नवे पण सार्थ शब्द निर्माण करण्याची प्रतिभा, वेगळे काव्यगुण तिवारीच्या कवनातून आढळून येत नाहीत.

आश्रम जवळ असून सुद्धा मृगेंद्र काव्याच्या गप्पा मारीत उभा होता, कारण त्याला कस्तुरीसमोर जाववेना. कदाचित् गुल्लारजादीची जास्त माहिती मिळविण्याचीही त्याची इच्छा असेल. पण त्या गाधीभक्ताचें आता त्याच्याकडे विशेष लक्ष नव्हतें. शेजारच्या क्षोपडातून हातमागाचा आवाज त्याच्या कानावर येताच त्याचें तिकडेच जास्त लक्ष लागलें होतें तें पाहून मृगेंद्र म्हणाला,

आपणाला हातमागाचा आवाज काव्यापेक्षाही जास्त आनंद देतो, हें पाहून मला महात्माजींचें फारच फार कौतुक वाटतं. सगळेच गाधीभक्त अनेक चरकाभक्त आहेत का ? ”

“ अशी अपेक्षा आहे.”

इतक्यात त्याच शेजारच्या क्षोपडांतून फिडल्ये सूर निघाले व लवकरच गुल्लारजादीनें मृगेंद्राचें, “ हिरा शाब्द तिचाच जादा बेलीहुनि कोंबळा,” हें पद म्हटलें. तें संपेपर्यंत हे दोघेही स्तब्ध होते तिकडे तें पद मगल्याला मृगेंद्र गाधीभक्ताला म्हणाला,

“ माझें एक काम कराल काय ? फारच तातडीचें आहे ”

“ बोलो.”

“ एक मोटार आणता काय ? मला आताच्या आता गुरतेज गेलेंच पाहिजे.”

“ एकाएका ? ”

“ हो. अगदी या निमिषाला. हा अमाच निपायच मो तयार आहे. मला महात्माजींना या क्षणी भेटायचें आहे. भेटूनच पाहिजे. ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ ते उद्या सराळी दहा वाजना-परतनील.”

“ या क्षणी येत नाहीत ना ? उद्यांच कशाचा वेळ लावता ? मिळेल वा मोटार ? ”

“ मिळेल ? तयार आहे. दोन मिनिटात निघता येईल. त्या गॅरेजमध्ये मोटार आहे पण शॉपरला आणायचं एवढंच.”

Very good ! ज़ा मग, धाणा त्याग.”

गांधीभक्त गोला. मृगेंद्र मात्र तेथे तमाच उभा राहिला. छे, छे. तो गुन्ना-रच्या शॉपडॉच्या सावलीत उभा राहिला. अर्थात् आपण कोणास दिवू नये अशीच त्याची इच्छा होती. त्याच्या मनात मात्र विचारसरणी सुरू झाले. “ आजपासून आयुष्यातला वाटकाळ मार्ग सुरू झाला असें दिसतं. ती कस्तुरीची पर्ण-पुटी व ही गुन्नारची शॉपडो. ती वायदत्ता यधू आणि -ही—कोण ? ” या प्रश्नांचे, त्याने मनातल्या मनातच का होईना, पण ठासून उत्तर दिले. “ अर्थात् धर्मपत्नी ” ‘ धर्मपत्नी ’ शब्दाचा पडसाद संतत नाही तोच त्याच्या चेहऱ्या-वर चित्तेचे भेप पसरले. त्याने घर पाहिले तीं तेथेही त्याला चंद्रावर ढग आलेले दिसले. त्या भिड परिस्थितीतून गुन्नारसह सुखस्पर्शने बाहेर पडणे त्याला एकटपाला शक्य नव्हते. तो स्वतः धर्मांतर करायला तयार नव्हता, पण गुन्नारविषयी त्याला काहीच विचार करता येणार नव्हता. तिच्या आईबापाजवळ ती गोष्ट पाढावयाला त्याला एक तर वेळ नव्हता; शिवाय त्यांना अजून त्याने पाहिलेही नव्हते. त्याच्या संतीभाति, त्याची राहणी, त्याचे विचार, त्याची धर्मनिष्ठा, वैभवेविषयी त्याचे मन अजून साफ कोरें होतें पण महात्माजींना सर्व गोष्टी सांगाय्या व त्याची मदत घ्यावी असें त्याने, तें पद पुस्तेंच ऐकलें, त्यावेळीं मनाशी ठरविलें होतें. कस्तुरीला अगर गुन्नारलाही भेटण्याची त्याची त्या स्थळीं तरी छाती नव्हती. कस्तुरीला तर भेटण्याची त्याची इच्छाही नव्हती

मोटार आली. मृगेंद्र तीत तसाच बसला. मोटार निघणार इतक्यात गुन्नार शॉपडोतून तेथे आली, व त्याला म्हणाली, “ आपणाला आज सध्याकाळीं सोनाळपत्राचं पद आवडलं असें दिसतं, तेव्हा हें त्याच, ‘ कमलपराम ’ नावाचं पुस्तक मी आपणांस देते तें घ्याल काय ? आणखी हेंही पण घ्या. ”

ऐरणावरचा हिरा !

“ हूं दुसरं कोणतं ? ” नृगेद्राने पुस्तकें घेऊन विचारिलें. ” तिवारीचीं संप्रामर्गांत ? हें माझ्याजवळ आहे; ” तो पुस्तकें चाळीत अमता पुढें म्हणाला, “ ठीक आहे. आपण प्रेमानं पुस्तकं दिलोंत; आभारी आहे. आपणास जर तिवारींची कविता आवडते तर मलाही ती आवडेल. ” माझ्याकरता नको. ” ती हसून म्हणाली. तिवारींना मी सोनोळकराप्रमाणंच गुरुत्वांनीं लेखते. आपण “ संप्रामर्गीतावरचा नाथ निफाडकरावरचा लेख अवश्य वाचा. ”

“ कोठें सापडेल ? ”

“ ह्या ‘लोकमान्या’च्या अवात ” असें म्हणून तिनं तो अकड्डी त्याला दिला.

“ निफाडकर आपल्या ओळखीचे आहेत काय ? ते देखील कवि आहेत; नाही ? ”

“ हो. ते तिघे परस्पराचे चांगले छेद्दी आहेत. खानदेशच्या कवींचा छेद आदर्शवन आहे. ”

“ प्रान्तिक अभिमान. ”

“ नव्हे. ते तिघेही येदरे, अधिकारी, माधव ज्युलिन, अनंतनय, मिढे, अकौत्याचे बी, गिरिश योगेंचे स्नेही आहेत. मी जरी पाझेंलोत आले आहे, ससे निफाडकर नाशिकीत गेले आहेत, व असें कळतं कीं ते बागलाणानदी राष्ट्रीय कार्य करीत आहेत. तिवारी व निफाडकर यावर अहंकाराचा आरोप निष्कारण आहे. ”

“ तिवारीचं मला माहीत नाही त्याचा अहंकार अनन्यास तो सामगी वर्तनात दिसून येत असेल. पण निफाडकरावरचा आरोप मात्र वाच्यप्रयत्नात सार्वजनिक स्वरूपाचा आहे खरा. पण मला जेवढी त्याची वाच्यप्रयत्ना माहीत आहे, तिजवरून त्याच्या त्या दृष्टीला मी आत्मप्रत्ययात घालीन, अशा आत्मप्रत्यया भाव जमर हवा. निफाडकर सामगी वर्तनात अहंकारी आहेत काय ? ”

“ मला माहीत नाही. पण नवावेत असें मला वाटतं. तुम्ही म्हणता तेच खरं. माणगाला कांही प्रयोग करारांवाच्य वाच्यप्रयत्ना लागतो. तो ज्यांना राहून होत नसेल त्यांनीं त्या आत्मप्रत्यया भाषावा अहंकारान दृष्ट्यन्त नव्हे नाही. मलाही निफाडकर आत्मप्रत्यया दिसताना.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ तुमचं मराठीचें वाचन आधुनिक काळापुरतं तरी बरंच दित्तं.”

“ मला तें भारी आवडतं. पण आता एम्दम निघाला ? कुठें ? ”

“ मुरतेला. ”

“ एकदां माझ्या आईरापाना भेटून जाल काय ? मला आनंद वाटेल. ”

मृगेन्द्राला ‘ नाही ’ म्हणण्याची सोयच नव्हती. तो उतरण्याकरिता उठला इतक्यात मोठारच्या दुसऱ्या खिडकिशी वस्तूरी आली; व त्याला म्हणाली;

“ कुठें गेला होता ? बरंच लाववर जाऊन आलात वाटतं. चला; मी जेवणाची अगदी वाट पाहून होतं. आपली झोपडी ती पलीकडली हो. या पर्णफुडीत भाई आहेत. त्यानीं तुमची दोनदा आठवण केली. ”

मृगेन्द्राच्या हृदयाचा त्यावेळीं भाववाचक नकाशा वाडण्यासारखा झाला होता. पण तो अत्यंत समयज्ञ होता. तो म्हणाला; “ चल, मां आलोंच. या शेजारच्या झोंपडीतल्या एका वृद्ध व सात्विक भक्ताला मी भेटून येतो. ”

“ किती वेळ लागेल ? ”

“ दोन मिनिटें. ”

“ मग मीही येतें, चला. ”

मृगेन्द्राला वस्तूरीलाही, ‘ नाही ’ म्हणण्याची सोय नव्हती. तो खालीं उतरला; व शेफर्सशिवाय बाकीं सगळे गुल्लारजादीच्या झोंपडीत गेले.

§ २ झोंपडीत पाय टाकतांच मृगेन्द्राला येथें महात्माजीं दिसले !

इतका समयावधानी मनुष्य, पण गांधींना तेथें पाहताच तो इतका आश्चर्यबद्ध झाला कीं, त्यानें जर झोंपडीचें कळक धरले नसते तर तो खचित हावून पडता. तशी त्याला किंचित् मूर्च्छा आलीच होती. पण पाचपंधरा सेकंदातच तो भानावर आला त्यानें, इतरांप्रमाणेच, महात्माजींना नमस्कार केला. त्यानींही त्याला मोठ्या प्रेमानें आपल्या चटईवर बसवून घेतले व शांतपणें विचारिलें.

“ आपणाला सूत काढता येत असेलच ? ” ते स्वतः घरका फिरवीत होतेच.

“ नाही. ” मृगेन्द्रानें उत्तर दिलें. पण तो ओशाळलाही नाही.

“ शिक्का कीं फार चांगलें काम असतं. ”

“ मला यापेक्षा वेगळांच कामं करावची आहेत. ”

ऐरणावरचा हिरा !

“ कोणती ? ”

“ या प्रश्नाचं उत्तर मी इतक्यात देणार नाही. ‘ आर्धा केळं मग सांगितलं; अशी आमची महाराष्ट्रीयींची मनोरचना आहे. ”

“ चांगली आहे. मला तसं करता येईल तर मी टिळकाच्या, आमच्या लोक मान्याच्या तत्त्वांचा पुरस्कर्ता होईन, अशी मला उमेद आहे. ”

पण मृगेद्राला राजकारणात शिरायचें नव्हतें. त्यानें विषय बदलण्याकरता, अथवा एक पंथ दो काज अशा दृष्टीनें महात्मार्जीना विचारिले,

“ आपण तर आज दुपारो सुखेला गेला होता म्हणून मला कळलं. ”

“ मोच याना सांगितलं. ” गांधीभक्त म्हणाला.

“ आपण खरं तेंच सांगितलं. मी आज संध्याकाळींच परतलों. ”

“ जाऊन यायला इतका वेळ पुरला ? ” मृगेद्रानें आपली भीति दाखून विचारिलें, तो मधून गुलजारजादीकडे पाहत होता.

“ हो, आमचे शॉफर स्कॉलंटियम फार हुशार आहेत. ”

“ पण आपल्या कामाला काहीं तरां वेळ लागला असेल ना ? ”

“ तीन मिनिटें. या युरोपियन अधिकाऱ्याचं मला हें वेळारंघनमत फार आवडतं, आमच्या अंगी तें दजेल तर फार चांगलें होईल. ”

“ ती संवय दरोखरच सुरेख आहे परंतु गोऱ्या अधिकाऱ्याचं एवढें कौतुक करण्याची मला जरूर वाटत नाही. सर्वच स्वतंत्र राष्ट्रांत ती सार्वजनिक संवय अमृत. आमच्या शिवकालातच बसाला, पेशवाईत सुद्धा आमचं तसंच वर्तन होतं. ”

“ तुमचा हा पूर्णजाभिमान पाहून मला आनंद होतो. आपल्या वडलाच्या ठायी पूर्णजाविषयी विपरित भावना आहेत. ”

“ त्याला कारण फालमाहात्म्य ! आपणसुद्धा काहीं वाचतात पाश्चात्यांच्या गुणाचं फाजील स्तोम माजवता. फिफोळ सदगुणाचं स्तोम आपाप्यकारक होत नाही. पण अहिंसेमारख्या एकागीतत्वात ख्राइस्ट व टॉलस्टॉय याचं अंधानुकरण करून आपण वायवल्या व कन्वेन्शनसचा प्रयत्न आचार करून जगाचं नुस्खान करता आहा ! क्षमा करा. मी तरुण व अज्ञ अश्या तरी योग्य मर्यादा साभाळून मला आपले विचार आपणापुढ मांडण्याम हरस्त नमावी. ”

महात्मा गांधी-संतान कीं साधु ?

“हरस्त कमली ? आपलें म्हणणें मां कुठें अमान्य कस्तों ? अनत्याचारी अहिंसेचें तत्त्व मला बेरळ व्यक्तीकरतांच नव्हे तर राष्ट्राकरतांहि पडलें आहे हा माझाही दोष नव्हे. आपणाला तनेच मलाही आत्मस्वातंत्र्य हवें ना ? ”

“पण आपल्या उदाहरणाच्या सर्व जगावर परिणाम होतो ना ? ”

“होतो असं आपण धरून चालूं या. मग आपल्या म्हणण्याप्रमाणें माझा आचार चुकला तर तो प्रयोग चुकला असंच म्हणावं लागेल. मी सत्याकरतां दुसरा प्रयत्न करीन. ”

“पण आपल्या प्रयोगानें शेंकडो जीवांचें नुस्तान होत आहे. ”

“उलट तो यशस्वी झाला तर फोटी जीवांचें कल्याणच होईल. ”

“कबूल, पण नफानुकसानाचा अगोदर तात्त्विकभाव ओळखला पाहिजे ना ? ”

“मी ओळखत नाहीं का ? आजपर्यंत शेंकडों सुद्धं झालेंत. त्यामुळे नफे झाले तसे तोडेहि झाले, पण एकूण बेरोज वित्तो ? जग वितीं सुखी झालें ? ”

“जगाचें सुख कणाकणानें वाढण्यास हजारों वर्षे लागतात. ”

“तसेंच माझाही प्रयोगाकडे का पाहात नाहीं ? समजा अहिंसेमुळे या-विसाव्या शतकात रणसंप्रामाणेशाही जास्त नुस्तान झालें, तर यातले दोष निघून जाऊन विसाव्या शतकात या तत्त्वापासून मानवांचें यशावरून कोटकल्याण होणार नाहीं. आपण आपली दृष्टि विशाल ठेवता हें पाहून मला आपलें कौतुक वाटतं. ”

“पण आपण तर वर्पात स्वराज्य थावयाला तयार झाला होता ? ”

“पण हिंदुस्थान तें दान घेण्यास तयार झालें नाही. ”

“दाता पाहून जसे दान मागावं लागतं, त्याप्रमाणेंच दान घेणाऱ्याची कुवत ओळखूनच दात्यानं दान देण्याची भाषा काढावी ना ? ”

“नाहीं. दाता म्हणला की माझ्या नेत्रापुढें हरिश्चंद्र व कर्ण याच्या मूर्ति उभ्या राहातात दान म्हणजे आत्मार्पण. राखून ठेवून बाकीचें दान हें दानच नव्हे, तो व्यापार झाला. ”

“पण हें जग व्यापारावरून अधिष्ठित नाहीं का ? ”

“मला आपलें विधान बरोबर वळलें नाही. अधिक स्पष्ट करा. ”

“या मूर्त्ये जगात देवघेवीशिवाय जीवन तयार होणें देखील शक्यच नाही. ”

ऐरणावरचा हिरा !

“ या मर्त्य जगांतच कशाला. सर्व विश्वात देवघेन ही आहेच. अगोदर ही आमची भूमिच तेवढी मर्त्य आहे असं नव्हे. मृत्यु सर्वत्र आहे. मृत्यु आहे म्हणून जीवन आहे; व जीवन आहे तेथे मृत्यु असल्याच पाहिजे. नंतर देवघेवांतही तेच. जसं प्रत्येक जीवाला जीवन, आवडतं, तसंच त्याला दातृत्व आवडतं. कारण त्याला अनुभव असा असतो की, जेवढं द्यावं त्यापेक्षा जास्त परत मिळतं. आई अर्भकाला दूध पाजते, तर अर्भक आईवरता मोठेपणां प्राणापलीकडे जपते. जीवन दस्य व मृत्यु अदस्य; तसं दान दस्य व ग्रहण अदस्य. या ईश्वरीयोजनेत जेव्हा मानव विपमता उत्पन्न करतो, तेव्हा अगोदर मनात व नंतर जनात हिंमा होते. म्हणून आईसा ही पूर्णत्वानं मनात अगोदर विवयली पाहिजे, म्हणजे ती जनात नंतर दस्यमान झालीच पाहिजे. ”

“ महात्माजी ! आपण थोर पुरुष आहात. आपण निश्चयी तपस्वी आहात. आपल्या जिभेवर सरस्वती नाचते आहे. उलट मी अजून अफड वचा आहे. मला जगाचं ज्ञान नाही. पुस्तकी ज्ञान अगदीच किरकोळ असतं; हें या गुन्जारनं-देखील मला आज संध्याकाळांच पडवून दिलं. ”

“ असेल. आपण आज संध्याकाळीं परस्परशीं प्रेमानं बोलत होता खरे. मला आनंद वाटला. आमर्चा गुन्जार फार सात्त्विक, तशांच रसिक व गोड स्वभावाचीं मुलगी आहे. वस्तुराई ! आपणाला इची ओळख करून देतो अं ! इच्याइतकी साधी पण सात्त्विक पोर सापडणं कठीण आहे. गुन्जार ! या वस्तुराईमुद्रां जरी धर्मनं अमल्या तरी, निगरीं य प्रेमळ आहेत. या पुष्कळ शिकलेल्या आहेत. पण याची जास्त जास्त शिकण्याची तयारी अमते. ईश्वर त्यांना त्या कामीं धैर्य व निश्चल बुद्धी देवो !

मृगेदाला गाधीजींचा प्रत्येक शब्द भाजीत होता. त्याची रात्री होऊन चुकली की, ती सायंकाळची न्याक्ति गाधीच होते. त्याच्याशी आता त्याविषयी बोलून टाकण्यास तो उतावळा झाला होता; आणि तेथे वस्तुपे नमती तर त्यानें वदाचित् बोलूनही टाकिले अमते. पण तो आतां गाधीजींशीं रासगी मुलाखतीची गोष्ट वाढणार होता. पण गाधीच त्याला मध्यें म्हणाले,

“ गुन्जारचे वडालि आहेत. याचें नाव उमरखानसाहेब. यां त्याची पत्नी. याचें नाव हजारावियो. दोघेही फार धार्मिक प्रवृत्तीचे आहेत; पण धर्माप नाहोत. मुगल-

पुस्तक पहिलें

महात्मा !

भाग ४ था

चंद्रावरचे ढग

“ बरोबरीच्या वयाचे मुलगे असलेल्या देवांगना देखील काम-
वासनेला बळी पडून, आपल्या नवऱ्यांना सोडून, पुत्रतुल्य
तरुणाचा हात धरून जातात हें देवांच्या कपटाचें प्रायश्चित्त
नव्हे, तर काय आहे—” कलंकरहस्य

श्रीपाद महादेव वरें—

§ १ मृगेद्र व कस्तुरी याचें जेवणखाण संपल्यावर तां दोघेंही एकदां नरोत्तम-भाईना भेटून आली; आणि महात्मार्जोकरून त्याच्याकडे मोटार आली होती, तीत बसून तीं महारमार्जोच्या पर्णकुटीत गेली. नंतर महात्मार्जोनीही आपण स्वतः त्या मोटारीत बसून त्यांना नदीच्या त्या विशिष्ट स्थळाजवळील तीरावर नेले; आणि शोंफरला बरोबर दोन तासांनी परत येथ्यास सांगून मोटार परत पाठवून दिली. नंतर ते म्हणाले;

“ हें स्थळ अगदीं निरात आहे. येथलीं ही झाडी ल्हानशीच आहे; पण मोठी दाट व सुरेख आहे. मृगेद्रनाथ, आपली आज संध्याकाळची मनःस्थिति या स्थळाची शोभा पाहण्यामारती नव्हती—

“ आणि आताही नाही. ”

“ नसावीच. तथापि आपण आपल्या विषयाचें सुतोऽवाच यमनूखाजवळ केलें अगेलेंच. ”

“ मुझीच नाही. ”

“ मांही पण विचारलें नाही. ” कस्तुरी म्हणाली.

“ एका परीनं तेंही यं झालें म्हणायचं आता मृगेद्रनाथ, आपण आरंभ करण्यापूरी तुम्हां दोघांनाही माझी अशी विनंति आहे की, माझी म्हणणं पूर्णपणें विचारान घेऊन नंतरच दोघांनी काय करायचं तें करावं. माझ्या सन्याप्रमाणं तुम्ही चालावंच असा माझा मुझीच आग्रह नाही. फक्त माझं म्हणणं निर्विचार चित्तानं ऐस; त्यावर शानपणें विचार करा; व नंतर तुमचं शिक्केलें व मुगंमृत झाल्लें मन तुम्हांस जयं वागायथ सांगेल तयं निनिदिहून वागा. ”

“ एकूण आपणांला यांनीं कांही तरी गांणिलें आहे अगं दिगं. ” कस्तुरी म्हणाली.

“ यांनीं गांण्याचं कारणन नव्हतं. मो भ्यां होळ्यांनीं पाहिलें आहे. ”

“ दाकं महत्वाचं प्रहरण आहे की काय ? ” निनें विचारिले.

“ महत्वाचं आहे आणि नाही; आपण देऊं तर महत्त्व आहे; नाही तर मुझीच नाही. ” मृगेद्रनें प्रयत्नच प्रहरणाक लागें पाहिलें. “ कस्तुरी! काय

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

झालें अन् काय नाहीं, हें मी तुला आतां मनमोकळेपणानें मांगणार आहे; पण त्यापूर्वी तूं आपल्या मैत्रीची व प्रेमाची चित्रे डोळ्यांसमोर आण. आपली ह्याइहू धेन-मध्यें भेट झाली तेव्हां रास्न, इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, स्वित्झर्लंड, इटली, अमेरिका, जपान व सर्वेध हिंदुस्थान यांतले आपले प्रवासांतील संवाद, गमती व प्रेमसंभाषणे देखील लक्षांत घे. वस्तुही, इतक्यात मला एका पौराणिक गोष्टीची आख्यण झाली. शत्रुंलेख्य दुष्यंतानें, विस्मरण पडून, नाक्यासून टाकलें, त्यावेळीं तिनें त्याची स्मृति जागृत करण्याकरतां आपले प्रेमप्रसंग कथन केले. तमाच कांहीसा प्रसंग आज माझ्यावर आलेला आहे. आपले तसे प्रेमप्रसंग झाले नाहीत तरी; पण आज या शत्रुंतलेपुढें हा दुष्यंत, कांही विशिष्ट हृदयवैकल्याचा पाडा घातून मन मोकळें करण्याकरितां, तिला पूर्वीचे सारे गुलाबइ स्नेहप्रसंग धाडण्याची विनंति करीत आहे. वस्तुही, तुला जरी ते प्रसंग एकूण एक आख्यण अगदींत तरी, त्यापैकीं एक दोन तरी महात्माजींना सांगूं दे. त्यांचें आजच्या बाबींत बमालीचें

“महात्माजी ! इचा शब्दन् शब्द खस आहे आणि यात मी हार खातो. माझीसुद्धा अशी खार्जी आहे की, आम्ही हिंदी तरुणांनी जर वेदकारांनी कुमार-प्रमाणं आचरण ठेवलं तर, एकही घरन्दाज तरुणी आमच्याकडे, कोळी माशाकडे पहातात तसें पहाण्यास धजणार नाही. मात्र माझा अनुभव असा आहे की, आम्हींच त्यांना सलगी करण्याला जागा देतो खरे. पण मी दोनचार प्रसंगापासून सावध होऊन शिक्षण पुरे होताच सुरतेला परतलो—

“एकादा प्रसंग थोडक्यात सांगता का ? आपण सांगणार होताच; विसरलात !” गाधी म्हणाले.

“माझी आज थोडीशी बावल्यासारखी चित्तवृत्ती झाली आहे खरी. पण मी सांगतो. एदना लॉक्लोमंडूमध्ये असताना, माझ्या लॉबमधल्या एका फ्रेंच तरुणीचा टेरियर पाण्यात पडून लॉबखाली सापडली. बोटभेन तिच्याशी पैशा-करता घासाघोस करू लागले. मी चटखनू कपडे काढून उडी मारून त्या कुत्र्याला सुपरहप आणिलं. त्यावरून आमची मैत्री होऊन, दोन दिवसाच्या मुद्दतीतच तिने माझ्यावर वार्ड्ट प्रसंग आणिला, आणि तिचं म्हणण इतकं वार्ड्ट होतं की, मला तिचा तिटकाशय आला, व मी माहिण्याचे पैसे बुडू देऊन दुसऱ्या हॉटेलात जाऊन राहिलो.”

“प्रसंग काही विशेष फुडारकी मारण्यासारखा नाही. ” गाधी म्हणाले, “ त्या वार्डचं म्हणणं रास्त अमृतं तर आपण कयूल घेतलं अमृतं, असंच ना ? ”

“तसाही एक प्रसंग जर्मनीत आला होता. मी हॅम्बुर्ग येथे भाजारी पडलो होतो. सीरियम टायफॉइड होता त्यावेळी एका अतिश्रीमन, पारच देखण्या व अत्यंत हुशार अशा एअरेसनने माझी जिवापाड शुश्रूषा करून मला वाचविलं. ती स्वतः प्रॅग्जुएट होती, होती वा आहे मुद्धा. तिची व माझी मैत्री एका माहिण्यान झाली. तिने वायल व गाता याच्या तुलनेसंघी एक पारच विद्वत्ताप्रचुर असें पुस्तक लिहून पी. एच्. डी. ची पदवी मिळविली. मला ती आदल्याच वर्षी मिळाली होती. मी तिला तें पुस्तक लिहिताना मदत केली होती. तिने पुढे माझ्याजवळ लमार्ची गोष्ट काढण्यासारखं बानावरण दवरलं घेलं. कस्तुरी, रसंच किनई ग ? मी तुला मागितलं होतं ना ? एकचार मला द्या वाटल होतं की,

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

आपण तिजजग्नू गोष्ट काढावी, पण त्यावेळीं मात्र मला वचनमद्धतेची आखण झाली; आणि मी ती गोष्ट ओघाओघानं तिला सांगितलीहोई.”

“ मग ती काय म्हणाली ? ” महात्माजींनी विचारिले.

“ तिला वॉश्ट तर वाटलंच, पण आश्चर्याही वाटलं. इतक्या लहान वयात मी वचनमद्ध होऊन वाग्दत्तरही झालों कया, याचं तिला राहून राहून आश्चर्य वाटत होतं. मी थापच मारतों की काय, अशो शंकाही तिला आली. परंतु मी वस्तुरीच्या परवानगीनं जेव्हा आमची पंच तिला दाखवलीं, तेव्हा तिला तें सारं वाटलं ! आणि मग तिनं चांगल्या भावानं माझा नकार पत्करिला. ”

“ दावास ! हा प्रसंग मात्र रसत, आतां मला आणखी एक असा प्रसंग सांगा की, जो हिडिस रुपाचा असेल. वस्तुरीबाई, तुम्ही इथं थोडा वेळ बसा अं. आम्ही तेवढा प्रकार बोद्धन येतों. ”

“ तसं काहीं करायला नको. कारण माझ्या एरून एक गोष्टी तिला माहीत आहेत. माझ्या चरित्रातली एकही गोष्ट, माझ्या पत्रातली एकही ओळ, माझ्या हृदयातली एकही भावना, की माझ्या मेंदूतला एकही विचार मी तिजपासून लपवून ठेवला नाही. म्हणूनच तिची आज इथे येण्याची सांगणी मी अत्यार्नदानं कबूल केली. ”

“ मूर्खेद्रनाथजी ! अशा या ठुस्रांचा करावा तेवढा गौरव थोडाच होणार आहे. आपण एसादा वेष्ट्याविषयक प्रसंग सांगाल काय ? ”

“ प्रत्यक्ष वेष्ट्याग्रहापासून मी मुक्त आहे. पण मी आपणास आता जो प्रसंग सांगणार आहे, त्यापेक्षा वेष्ट्याग्रहं चांगली असतील असं मला वाटतं आणि हा प्रसंग लंडन शहरांतल्या एका मिनिस्त्रेयच्या घरातला असल्यामुळं मला त्या शहराची इतकी चीड आली आहे की, लंडनमध्ये प्रत्येकाकड लवकरच झाला तर जग एका महत्संमंदातून वाचेल अशी पूर्ण खात्री आहे. एकदां त्या अब्जाधीशानें सर्व डॉक्टर्सना खाना दिला. अर्थात् मांही तेथें होतों. त्या प्रसंगी जॉर्ज बर्नर्ड शॉ यांना मुद्दाम बोलावलं होतं, व तेही सोशेलिझमची मात्रा डॉक्टर्सना पाजण्याकरता आनंदानं आले होते. त्यावेळी आमचा खूप खडाजंगी वाद झाला. त्याउ मो एकटा शॉमाहेवाना पुढून सरलो, हें त्यानीही दोवडी कबूल—

“म्हणजे मी अस धरून चालू की काय का, आपण सोशॅलिझमच्या विरुद्ध आहात !”

“बेलाशरु ! मी डेमॉक्रेसीच्यामुद्दा विरुद्ध आहे ”

“ठाक आहे. आता एकच विषयांतर. आपणास शॅसाहेब कसे वाटलें ?”

“तो एक अद्भुतपूर्व असा साधुपुरुष मला भासला. आमची नाशिकची गंगा जगाची पापं धुवून टाकते असं म्हणतात; पण शॅसाहेब साऱ्या मानवाचा पापं खर्चीत धुवून टाकतात. लोक त्यांना सैतान म्हणतात. मी त्यांना साधु समजतो. मान ते हिंदुस्थानात जन्म घेते तर ऋषि झाले असते. तरीमुद्दा आज ते मानवात दुमऱ्या नंबरचे खर्चीत आहेत. पाहिल्या नंबर मान तुम्हाला द्यावा किंवा लाक-मान्यांना द्यावा हे मी आपल्या पक्षात ठरविन. ”

“ मी माझं मत देऊं ? ”

“ खरंच द्या, ” गृगेंद्राला कमालीचा भौस्तुन्यानंद वाटला.

“शंकराचार्यानंतर लोकमान्य टिळकच सर्वात मोठे होऊन गेले आहेत.त्याच्या-नंतर त्याच्या तोंडीचा पुरुष होण्याला भद्दन तीनचारशें वर्षे पाहिजेत. ”

गृगेंद्राचे डोळे आनंदार्थूनीं डवडवले ! नव्हे लखरच तो अत्यानंदानें रडूं लागला !! माहात्मार्जीनीही त्याला गर्हिवरून पोटाशी धरिले !!!

§ २ “ माझं शॅसाहेबाशी भाषण होऊन मी जे तेज पाडल त्यामुळं लूथ होऊन, आमच्या त्या दिवशीच्या यजमानीण बाईनीं मोठ्या आदरान मला घरी ठेऊन घेतलें व त्याच रात्री ती एम्दम माझ्या अंधश्रुतात येऊन निजली. माझी बावरलेली चित्तासुती पाहून ती हंसू लागली; व तिनें आधुनिक युगातचीं स्त्रीस्वातंत्र्याचीं लेखरं शोडीत तिनें नाना देशांच्या नानातन्हा माणित्या, त्यात “ यर्थ क्यूेल ” मुद्दां आणायला ती विमरली नाही असें पिढ्याप्रचुर भाषण करणारी बाई कामाध कशी असू शकेल पण ती कामाधतेपेक्षां वाढीं जास्त विचारी रोगानें पछाटली होती. तिला रोग झाला नव्हता तमें तिच्यागारुणें शुद्ध लावण्य जगान दहृजर्णीच्या वाट्याला आलं अमेन .तिला रोग जडला होता तो कामरुद्धयेत्या निचा काम मेलो होता असा याचा अर्थ नाही तिला कामाचा प्रचार पाहुणगाराचा वाटे. तिला पाहुणा अगा वचिनच आवडे. पण तो आवडे त्याच्या कामाचं पत्राव देणें

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

हेती संस्कृतीचं मूलतत्त्व समजतें. माझी अकल त्या रात्री तरी चाकली नाही. तथापि मी तिचं म्हणणं साफ नाकारलं. कारण विचारता, मी रोखठोक जवाब दिला की, कामवासनेत काहींतरी तेज असतं, परंतु या असल्या काम प्रकारात संस्कृतीचं पतनच होय. माझे कारण ऐकताच तिनं आपलं एक नोटबुक काढलं, व त्याच्यातून शोसाहेबाचं बरोबर तसंच तिला मिळालेलं उत्तर वाचून दाखवलं व ती रागानं म्हणाली, एकाच्या ऐवजीं दोन सैतान, अथवा सर्पांच्या दोन जिभाच तुम्ही आहात. यापुढें जो पुरुष सर्व सुखजात मारील व आपण एकटाच राहील तोच माझा पाहुणा होण्यास पात्र होईल. ”

“ सौख्याचा सुखच त्या प्रहरीचा पुरुष होय ! ” गांधीजी हंसून म्हणाले.

“ बरं; आता आपले प्रसंग पुष्कळ झाले. आता आपणाला कस्तुरीला काय सांगायचं त सांगा . ”

“ कस्तुरी मी तुला तीं सारीं चित्रं एवढ्याचवरता आठवायला सांगतो की, मी आपल्या भावी मुलाशेवर भाजं मम हाकं टागून ठेवलं होतं की, त्या सुद्धा-शेचा एक अंशसुद्धा माझ्या हातीं येणार नाही, अशी स्थिति आली असता, माझी काय दशा होईल, याचा मला विचारच सुचला नाही. आतां हें खरं की, भाईच चतुरवाईना लिहून ठेवलं पत्र तूं वाचलं, त्या वेळेपासून कालरात्री प्रत्यक्ष भाईना पाहीपर्यंत मी स्वतः तुला, व नंतर महात्माजींनासुद्धा भाईच्या शुश्रू-क्षेची वचनं देत आलों. परंतु मी अश्वरशः बकूल करतो की, ती भावना ताप-लेल्या तव्यावरील पोळीसारखी क्षणिक उष्णतेची होती. माझ्यापाशीं ? शरीर, मन, हृदय व आत्मा याच्यात समान कर्मांचा झीस्नेही म्हणजे धर्मपत्नी नाही, या कटु अनुभवानं मी होरपकन गेलों. अशा स्थितांत, आज सार्यकाळीं याच चालच्या वाळवंटात मला गुन्नार भेटली, व आमची भेट झाल्यापासून अवघ्या एका तासांत, जें गेल्या सात वर्षांत घडूं शकलं नाही, तें घडून गेलं. कस्तूर ! मी आता गुन्नारचा पति झालों आहे ! ”

“ म्हणजे वचनबद्धच ना ? ”

“ थावा ! मूर्खदनाय ! बरेचं नका. मी सांगतो तुम्हाला कस्तूरबाई ! ” गांधी शांतपणें व विलक्षण गंभीरतेनें म्हणाले. “ कस्तूरबाई ! यांचा गुन्नारसी होत

असलेला छेद मला खर्चात थाववता आला असता. पण ज्या अर्थी मी तो थावविला नाही त्या अर्थी, तें पाप असल्यास, माझ्या डोक्यावरच मी तें घेत आहे माझी खात्री आहे की, यस्तुरवाई त्या जर्मनवाईपेक्षाही जास्त शहाण्या व अधिक समजूतदार आहेत. आपण मानवानीं कितीहि प्रयत्न केले तरी लग्नही दैविक सोडतच राही. सोडविण्या देउन पाठ्याव ती सोडत पुन पुन्हा खेळतात. पण तें व्यर्थ आहे. पण आपणाला त्याच्याशीं तूर्त काहीं करायचें नाही, मला आपणाला एवढेंच विचारावयाच आहे की, लग्नपेक्षाही जी उच्चकोटी आजन्मकौमार्याची ती आपणापुढें परमेश्वरानं उभी केली आहे, ती आपण स्वीकारणार ? की सामान्य ह्रीप्रमाणं लग्नाच्या बाबतींत हृदयं, मत्सराचे खेळ खेळून पिताजीला विसरून रोगप्रसूतेंतच मरूं देणार ?”

“पण यानीं मुद्दा माझ्यासारखेंच द्रव्यचर्याचं व्रत स्वीकारलें आहे ना ?”

“त्यात हें नापास झालें. आपणालाही नापास व्हावयाचं आहे का ? पति की पिता ? हा आपणापुढें प्रश्न आहे.”

“वाचन भाषि पिता अशीं दोन्हीही मला मिळू शकतील. माझी पानताही तितकी आहे.”

“पानता पतिव्रतापेक्षाही मोठी आहे. पितृनिष्ठ आत्मप्रचारी कुमारी यस्तुरीवाई देसाई, अनें प्रेळोवयात नाव गाजरप्याची आपली योग्यता आहे.”

“पण भावी श्वशुरनिष्ठ—

“क्षमा करा ! पुरपाला तो युवा मान देऊं नका. पुर्यापेक्षा ही कितीतरी-पटींनीं थेंब असले. मृगेंद्राना मळताच मोठा मान देऊन तुम्हां त्यांना पशुकोट्यां तशीं पेंचाल. ते आताच घरसले आहेत. पण अजून सावरून घेता घेईल. नाहीं पेशा त्या कामशून्य लंडनह्यांचा शापच सारा होऊन मृगेंद्र या जगावरचा सारा सैमान होईल.”

“घरसले तें क्यें ? तें मला सांगा.”

“अजान्न पोरी !” हाटोवून एवढ्यामागे एक पटापट तीन फाळे आकार तेथे आले. त्यांनीं रस्त्यात उंच आकृतीने आपला बाळा डगग्या पोतून देऊन म्हटलें—

“अजान्न पोरी ! मृगेंद्र यगा घरसला हें तुला हा खज्जन मद्युच मागणार नाहीं.”

महान्मा गांधी-सैतान की साधु ?

काय हो गांधी !” त्या धिप्पाड सोल्जरने खऱ्या आवाजात विचारिले. “ आपण मला ओळखताना ? ”

“ कसा ओळखणार नाही ? पण आपणास झाडोंत लपून बसल्यामुळे—

“ हें शातपण भाषण करण्याचें नाटक मजपुढें चालायचें नाही. या जनरल मोघेला सरळसरळ सवाल करण्याची व त्याची सरळसरळ उत्तरं ऐकण्याची संवय आहे. मणिले ! काढ तो घुरखा व ये अशी इशं ! (तिने म्ह. दुसऱ्या आकृतीने तसें करताच) गांधी ! ही माझी मुठ्ठी अशी एकच. इच्या आईच्या पश्चात् हिला तळहाताच्या फोडाप्रमाणें बागविली. नंदिदुर्ग पहाण्यास ही चाकरमाणमासदे गेली असता या नंदिनी, मृगेंद्रानं, हिला मोहवून हिच्याशी शरीरसंबंध केला आहे. हिची आपण स्थिति पहातच आहात. ती ही गोष्ट, मला कळताच या राववहा-दुराच्याकडे-मृगेंद्राच्या वडिलाकडे जाऊन (तिपरी व्यक्ति काळा डगला काढिते) तक्रार केली. त्यांनीं माझ्याशी सोयरीक करून झालेची चूक भंशत सावरण्याचें कबूल केलं आहे व मुलीच्या प्रेमाकडे, पोरकेपणाकडे, व स्थितीकडे पाहून नाझलाजानं मी त्या तडजोडीला कबूल झालों आहे, नरोत्तमभाईचं वृत्त आम्हाला आज सकाळींच कळलं, व आम्ही घाबरून ताबडतोब मृगेंद्राला नेण्याकरता आपल्या आध्रमात गेलों होतो. आपण गांधी गेल्याचं कळलं म्हणून, व सरकारी अधिकाऱ्यावर बहिष्कार आपण टाकल्यामुळे, आम्ही त्या नजीकच्या खेड्यात रूपातर करून राहणार होतो, पण रस्त्यान आपण तिघेही दिसलात, नंतरचं आपलें संभाषण आमच्या तिघांच्याही जिह्या-ज्याचं असल्या कारणानं आम्ही तें अडून ऐकलं. शेवटीं कडेलोट झाला. मृगेंद्राचं पाऊल घसरलं असं कळताच माझी आग मस्तकी चढली आहे. खरा प्रकार मला कळताच पाहिजे. ”

“ हो ! कळला पाहिजे खरा. ” राववहादूर प्रसंगी किती बाबळे होते हें त्याच्या वर्तनाहून स्पष्ट दिसत होतें.

“ अहो ! जनरल मोघे ! ” कस्तुरी नागिणी सारखी संतप्त होऊन बोलूं लागली “ ही तुमची, एक तर मुलगीच नसली पाहिजे, अथवा तिने लाज तरी कोवून पोटीं जिराविली असली पाहिजे, मृगेंद्र व मी गेल्या साडेतीनवर्षांपासून एकमेकांना सोडून नाहीत, समजलात. तोंड आवरून बोलत चला. ही जनरल-शिपची धमंड आम्हा आर्यलक्ष्मणापुढें चालायची नाही. ”

“ माणिले ! ही वस्तुरी काय म्हणने ? ”

“नाहीं हो बाबा ! ही खोटं सांगते” माणिला म्हणाली, पण तिचा आवाजच सागत होता की, ती स्वतःच साफ खोटें बोलत होती. त्या तापट जनरलच्या तें चटकन् लक्षात आलें, त्याने तिला दडवून खरें तेंच सांगण्यास बजाविलें, तिनें मग खरें तेंच सांगितलें की, चाकरापासूनच तिचा तो गर्भ होता. क्षणात जनरलची तरवार चादण्यात बसवली, पण गाधीनीं तो हात दरच्यावर धरून म्हुटलें,

“ क्षमा करा ! क्षमा करा !! क्षमा वीरस्य भूषणम् ! ”

“ कोण ? गाधी ! ” जनरलचे डोळे फिरायला लागले ! तो ओरडून म्हणाला, (पण त्याचक्षणीं हार्ट फेल होऊन पडला व मेला.)

“ गाधी महारमा खरा ! पण सैतान...कीं...साधु ? ”

पुस्तक पाठ्ये

महात्मा !

भाग ५ या

लग्नमंडपांतून मृत्यूच्या दरवारांत !

“ Nothing is more real than the mighty shocks which two souls give each other by exchanging sparks of love and lust. ” *Les Miserables*.

Victor Hugo.

लघुमंडपांतून मृत्यूच्या दरवारांत !

§ १ जनरल मोघे याच्या या अशा अफल्पित मृत्युमुळे महात्माजींच्या त्या खासगी समेची ताराबळ तर उडालीच; परंतु सरदार वडभभाईंच्या बार्डोलींच्या सत्याग्रहावर देखील त्याचा अकल्पित परिणाम होणार, असा रंग दिमूं लागला. कारण आश्रमाच्या हद्दींतच मोघे याचा मृत्यू झाला होता; त्यामुळे आता त्याला सरकारपक्षीयाकडून कमकमे रंग फावले जातील याचा काहा नियमच नव्हता. वडभभाईंना ही गोष्ट समजली, तेव्हा, जनरल मोघे बाळवंटात भेले, एवढेच समजले होते; त्यामुळे त्याची जीम भांतीने टाळलाच लागली, तथापि, त्यांना जेव्हा कळले की महात्मा गांधी स्वतः तेथे हजर होते, तेव्हा त्याच्या जीवात जीव धाला, ते तडक आश्रमात आले. त्यावेळीं पहाटचा कोंबडा नुक्ताच आरंभ लागला होता. महात्माजी स्वतःच्या पर्णपुटीत चटईवर घसून नरमी मेहत्याचे पद म्हणून भजन करीत होत. याच्या उजव्या हाताकडे जनरल मोघे याचे प्रेत होते, त्याची माणिला गुन्नाकडे राहिली; कारण कस्तुरीकडे पाहण्यासाठी ती राजी होईना. तिने बाळवंटातच आश्रित करून कस्तुरीच्या नावाने बोट मोडण्यास आरंभ केला होता; एवढेच नव्हे, तर आपल्या शोपरला पाठवून जवळच्याच तारओप्पिमातून, मुंबईस असणाऱ्या आपल्या थोरल्या भावाला बोलावून घेतले होते. तो तेथे आपल्या बडिलाप्रमाणेच लखरात होता. बॉम्बे रेस्टोरेभिन्सचा तो एक कॅप्टन होता. अर्थात् ही गोष्टही महात्माजींना समजली होती. त्यांनी सुरतेच्या सर्जन बॅप्टन माणिक लालजींना मोठार पाठवून बोलावले होते. व सरकारी नोकरी सोडून सत्याग्रहात सामील झालेले डॉक्टर संजाना एम्. बी. पी. एस्. यांच्या हवाली मोघे याचे प्रेत केले होते. परंतु त्यांना स्वतःकडून अगर फोणाकडूनही अगाऊ माहिती मिळू दिली नाही. सराट्टीं एकदां पंचनामा झाला की, ते पुढील उद्योगाला लागणार होते. तेथार्यचा आपला कार्यक्रम सरदारांना सांगून आश्रमात शातनेची विशेष काळजी घेण्यालाही त्यांनी वडभभाईंना पाठविले. त्यातल्यात्यात महाराष्ट्रीय सत्याग्रहींना जसा अशी इशारत देण्यास महात्माजी विमरले नाहोत.

§ २ भजन आटोपल्यावर महात्माजींनी आपल्या चरमा पर्णपुटीच्या बाहेर आणून, सत बाळण्यास आरंभ केला. परंतु आता त्यांच्या मनात एका विविष्ट विचाराने काटुर उडवून दिले होते. त्यांच्या मनातून, मोघे याच्या प्रेताला अभिमंथार

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

मिळण्यापूर्वीच गुन्नाखादी आणि मृगेंद्रनाथ यांचा विवाह लावून द्यावयाचा होता. परंतु तें कार्य विलक्षण गुंतागुंतीचें तर होतेंच, पण यानंतर दर मिनिटाला तो श्रद्धघोंटाळा वाढणारही होता. आदेतीच जाणव्याची गुंतागुंत सोंडवताना नास्तिक आश्या बसतात तर लग्नासारख्या या अशा प्रकारात भविष्यकाळातून आणखी किती व कशा प्रकारच्या गांठा उत्पन्न होऊन, मूळची श्रद्धेसाठी सापडेली ही ईश याचा पत्ताच नव्हता. 'मी' सूतकातल्यात प्राविष्य मिळविलें, बसलोंच तर एक उदकृष्ट वृक्षही विणीन, परंतु सामाजिक व धार्मिक धागेदोरे राजकारणाच्या ताणात खणण किती कठीण काम आहे याची आज पुरेपूर खात्री पडते. महाराष्ट्रात आगरकर व टिळक, अगोदर सामाजिक सुधारणा की राष्ट्रीय स्वातंत्र्य, यावर कडकडून भाडलें. त्याबद्दल लोक त्यांना नावें ठेवतात, परंतु तो प्रश्न किती गहन व नाजूक आहे हें लोकांना कसे कळणार ? जो तो पक्ष आपल्यापुढें पाहतो, पण आपलेपणाला राष्ट्रात विणून घेणाऱ्याला तो प्रश्न ठायीं अडवतो. लोकमान्यांनी अशा प्रसंगीं काय केलें अस्त ? असें महात्माजींचें विचारचक्र चाललें होतें. परंतु त्यांनीं तें विचारचक्र चटकन थांबविलें, आणि उमरखानसाहेबाना पटकन आणण्यास स्वयंसेवकास पाठविलें तो गेला. नंतर महात्माजी स्वयंसेवक पदकाचे जनरल अंबादास मेधा याना म्हणाले,—

“अम्बादासजी ! काल रात्री मोध्याची मोटार प्रत्यक्ष आश्रमात येऊन गेली, तरी आम्हाला त्याचा पत्ता नाही. आम्हाला ती मोट अगोदर कळती तर हा प्रसंग येता ना, खरं ना ?”

“खरं आहे ” अंबादास अधोवदन करून म्हणाले “ मी चौकशी केरी शान मला असं कळलें कीं, मोघे ताबडतोब परतले ते आश्रमान्ना हादीबाहेर जाण्याकरताच, अशा खात्री वाटल्याबद्दल आपणाकडे चानमी पोचविण्यांत आली नाही.”

“ही खात्री त्या स्वयंसेवकानें कशी करून घेतली ?”

“त्याच्यासमोरच मोघे तसें म्हणाले ”

“म्हटल्याप्रमाणें मनुष्य, त्यातल्या त्यान सरकारी अधिकारी, कसें लागला, तरी किती सुधरेले, नाही ? शिवाय जनरल मोघे व रा. व. क्षेमकृष्णाजी अशा-

लग्नमंडपांतून मृत्यूच्या दरवारांत !

सारखे स्वरूपधारी लोक आश्रमात रात्री अपरात्री येतात, तेव्हा प्रकरण सामान्य नाहीं, हें त्या स्वयंमेवकास कळावयाम पाहिजे होतें, त्या स्वयंमेवकाचं नांव काय ?”

“ मठाप्या. ”

“ मी जातिभेदानं बोल्लों असं समजू नका, परंतु “वार्ता” सात्यात विशेषतः महाराष्ट्राच्या भरती करा. त्यांना रामदासस्वामींच्या वेळेपासून तें वळण फारच चांगल मिळालं आहे. बंगाली लोकांना अलंकडे त्यान उदकूट प्राविष्य मिळविलं आहे, परंतु ते अलीकडच्या गुणाचा शिक्षा घेऊन बसले आहेत. धर्माकरता राजकारण हें रामदासाचं बाळकड त्यांना मिळालें नाहीं ”

“आणि आम्हे गुजराथी ?” अंबादासानें हिंद्या कप्पन विचारिले.

पण त्याचवेळीं उमरमाहेबाना घेऊन स्वयंमेवक आला. त्यांना जवळ बसवून घेऊन माथोनी मर्व स्वयंमेवकाना यारासंधरा हात दूर रहाण्यास सांगिलें, व ते गेल्यावर ते उमरमाहेबाना म्हणाले,

“ साहेब ! माझं एक फार जप्यांचं काम आहे. ”

“ हुकूम करावा, कीं झालेंच समजा ”

हें उक्ता मिळण्याची रात्री अवूनहीं तें मिळताच गावो शुबकळ्यान पडले. तथापि रामदास व लोहनाथ यांच्या मूर्ति लक्षान आगून त्यानी निश्चयानें म्हटलें.

“ आपल्या गुप्तारचं थासांदा आसतं लग्न करावचं. ”

“ ठीक आहे. माझी मुर्तीच हरकत नाहीं. ”

महात्माजीनां स्वयंमेवकाना बोलाविले. एव्हाला मृणेशाकडे, दुसऱ्याला गुप्तार व हजराबिरी यांच्याकडे व निगल्यान ज्योतिषीनि उवाण्यान यांच्याकडे, चरण्याला दर्भामिथादिगादिच आगण्याकड्या, अशां मर्जीचो पडावट खानगी बेनी. बाकीच्यांना किन्तु दूर उभे राहण्यास विनवून ते उमरमाहेबांन म्हणाले,

“ उमरमाहेब ! आरथी गुप्तार मृणेशाला सादवी. ”

“ ठीक आहे ! ”

महात्मा गांधी-संतान की साधु ?

नंतर चरका शातपणें चालूं लागला. उपासमयाची समाप्ति होऊन रवि-
विद्याची कड लवकरच दिसूं लागणार होता. आश्रमातले चरके घरोघर मैलो-
गणती मूत कार्तीत होते. त्यावरचा बाल्याल्ल्याचा वर्णमधुर गीते ऐकून,
मोघ्याच्या उडून गेलेल्या, पण आसमंतात वावरणाऱ्या जीवात्म्यालाही खचित
आनंद होत असला पाहिजे. तो एक शिपायी बाप्पाचा जीवात्मा होता.
पिंजऱ्यात बोंडून ठेवलेल्या बाप सर्वसत्त्या वेळी जसा, अंगवळणी पडलेल्या
भयाने रिंगणात काम करतां, त्याप्रमाणें सरकारी नोकरीतल्या रिंगणात त्या
नरशाईलानें नराईसेचा कामें जिवंतपणां वेलीं असताल, परंतु नरदेहाच्या
पिंजऱ्यातून तो जीवात्मा सुटताच मोठ्या चंडोलाप्रमाणें गगनात फिरून
प्रमेणातच गात असला पाहिजे. संध जन्मभर ज्या गूढ भावना मारल्या गेल्या
होत्या, त्या एकदम मोठ्या होऊन सर्वां व हातांच, त्यानीं तोफा, बंदुका,
तरवारी, पिस्तुलें, फाटुसें वगैरे अस्त्राच्या खणखणाटाकडे पाठ फिरवून, चरका,
'आनंदगीतें, भजनें, पक्षिगीतें, वगैरे शात मंत्रात निमज्जन वेल्यास, प्रतिक्रियेच्या
तत्त्वानुसार, तो सृष्टिक्रमानंदच आहे, असो.

सर्वांच्या अगोदर मृगेंद्र आला. बस्तुरी निजली नव्हती; पण तिला सडकून
ताप भरला होता हें त्याला माहीत होतें. आपणास गांधींनीं एकदम बोलाविलें,
त्या अर्थां मोघेप्रवर्णाचाच विचार होत असला पाहिजे असें त्याला
वाटलें. तसें त्यानें बस्तुरीला बोलून दाखवून तिलाही बरोबर जाण्यास
पाचारिलें होतें, परंतु वडिलांना सोडण्यास ती तयार झाली नाहीं.
भाईचीं सर्व रात्रभर सारखी तगमग चालली होती; व त्यांना आतां नुक्-
ताच डोळा लागला होता. मृगेंद्रानेही तिला आप्रह केला नाहीं. आपल्या
वडिलांना उठवून बरोबर घ्यावें, अशी त्याला एकदा इच्छा झाली; परंतु एकटेंच
यावें अशी महात्माजींची आज्ञा होती. तरी मुद्दा बस्तुरीचा अपवाद करण्याचें तो
धाडस करणार होता. बस्तुरीला बळवल्याशिवाय एकही गोष्ट करायची नाहीं,
अशी त्याला संवय्य लागली होती; व त्यामुळे आजपर्यंत त्याचें कधीही नुकस्तान
झालें नव्हतें; असो. तो एवढाच गांधींच्या पर्णकुटीत गेला. त्याला त्यानीं
१९११ चर्चेंवर डाव्या बाजूस बसवून प्रेमानें पुरविल्लें.

लग्नमंडपांतून मृत्यूच्या दरवारांत !

लवकरच गुल्लारजादी आपल्या आईममूत आली. चारपाच मिनिटांत ज्योतिषी, उपाध्याय वगैरेही आले. दर्भ, दुर्वा, समिधा, फुल्ले, काळी माती वगैरे साहित्यही आणलें. दहा मिनिटांत दुमन्या पर्णपुश्यांत बोहलेंही तयार झालें. ती सगळी तयारी मृगेंद्र उघड्या डोळ्यांनी पहात होना; पण त्यानें, परिस्थिति लक्षात आली असून एकही शब्द काडिला नाहीं. कदाचित् गुल्लारच्या दर्शनानें तो खूप झाला असेल, कदाचित् प्रवाहपतितानें असल्या आणीबाणीच्या वेळीं मुळीच धडपड न करता, स्वस्थ बसावें व होईल तें होऊं द्यावें; तरच तरण्याची आशा, अशी त्याची मनोरचना झाली असेल. कसेही असो. तो स्तब्ध होता राहा. गुल्लारला मात्र स्वर्गाय आनंद होत होता. तिच्या चेहऱ्यावर प्रेमाग्राची अशी सुंदर छटा पसरली होती, की तिचाच विस्तार पूर्वेकडे आकाशात त्यावेळीं झालेला असावा, अशी कल्पना एखाद्या कवीला खास मुखावयाची हजराबिबीची मात्र, वा कोणात माहोंत, पण विलक्षण चुळचुळ चालली होती. महारमार्जीच्या ब्रनारशी लागण्याकरता तिची एकमाखी धडपड चालली होती, पण महारमार्जीना तिच्याकडे लक्ष देण्याला क्षणाचीही पुस्तन नव्हती. ते ज्योतिषाशी बोलत होते,

“ समजलं, एखादा ग्रह आनिवार वाकडा असल्या म्हणून काय झालं ? रवि, शुक्र, चंद्र, व ग्रह चांगले आहेत ना ? मंगळाची वक्रांष्टि असली तरी वयूवराच्या प्राणाना धोका नाही ना ? ”

“ प्राणाना खचित नाही, पण अशुभ खचित आहे, तथापि हा आताचा शेवटलाच मुहूर्त आहे आता सूर्योदयात् मातन्या घटीनंतर मार्गशीर्ष शुद्ध पट्टीपर्यंत मुहूर्त नाही ”

“ अश्विन म्हणजे ? त्याच्या शीलाल काहीं बघा लागेन काय ? विशेष फोड करून सांगा. ” गाधीनीं घाबडन विचारिलें

“ शीलतला आनुवंशिक संस्काराचा जेवढा भाग येतो त्यात या जोडप्याचें पटणार नाही. एवढीनीं बोलायचें म्हणजे पटायचें नाही खरं. तथापि परस्पर-विषयी त्यांच्या हृदयात प्रेम वरंच राहिल हें खचित. पाप असं कोणीही करणार नाही. ” ज्योतिषानें सांगिलें.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ ठीक आहे. उडवा बार ! ”

“ वधूवराना समोरसमोर उभे वरण्यात आले. त्यात वस्त्रपाट धरण्या-
करता महात्माजी स्वतः उठले, व त्यानीं शुभ्र खादी धरून म्हटलें की,
“ मी गुलारला आज या शुभ मुहूर्तावर हिंदू करून घेत
आहे. गुरू महाराज, आपली दोषाची मान्यता आहे ना? ”

उपाध्या व ज्योतिषी यांनी विचारलें की, “ वधूच्या आईपाची संमती
असल्यास आमचीही मान्यता आहे. ”

लगेच उमरखानसाहेब उठून व दोन्ही हात वर करून म्हणाले, “ माझी
संमति आहे एवढेंच नाही, तर मी गुलारला यापूर्वीच महात्माजींच्या ओटीत
टाकलें आहे, तेव्हा तिचे बडील तेच आहेत. त्यानींच तिचें कन्यादान करावें, ”

हजरतिवाही मग आनंदानें ओरडून म्हणाली, “ आता मात्र माझ्या जीवात
जीव आला. खानसाहेबाच्या प्रत्येक शब्दाला माझी मान्यता आहे. गुलार हिंदू
होताच; गुलार हिंदू आहेत; व गुलार हिंदू राहीलच. तिचें कन्यादान महात्मा-
जींनींच करावें. ”

त्या गडबडीत महात्माजींच्या उद्गाराची रांच कोणाच्याही लक्षात आली नाही.

कन्यादानाचा अधिकार प्राप्त झाल्यामुळे महात्माजींनी पट धरण्याचें काम
लेले व एक बाह्य स्वयंमेवक याच्याकडून करविलें. थोडेर सूर्योदयात गत-

“ ७ या मुहूर्तावर मूर्ते व गुलारजादी याचें लग्न त्यागवें, त्यावेळीं जो शुभ
बाजली, त्याच्या नादानें कस्तुरी मानावर आली व मूर्तेचे बडील जागे
झाले, पण चहापाणी व नंतर शींचमुखमार्जनादि प्रातर्विधि उरवून
कामाला शुद्धात वरण्याची त्यांना जन्माची संवय लागल्यामुळे त्यांनी कसली
गटबड आहे, म्हणून कस्तुरीला विचारिलें व कस्तुरी तेंच पाहण्याकरता
बाहेर पडली. ती लग्नाच्या पर्णकुटीत येताच तिला, बोहल्यावर मूर्ते व गुलार
दिसली. पण ती येताच महात्माजींनी तिला हाताशी धरून म्हटलें,

“ ये ! देवी कस्तुरी ये ! तुझें आगमन अत्यंत शुभप्रसंगी झालें आहे ! तूं या
माझ्या जुवत्याच लग्न लागलेल्या गुलाबदेवीला ओवाळ व तिला आशीर्वाद दे. ”

“ दे ! देवी कस्तुरी ! माझ्या या नूतन परिणीत पत्नीला पुण्य आशीर्वाद

लग्नमंडपांतून मृत्यूच्या दरवारांत !

दे !” मृगेन्द्र उभा राहून व आपल्या पत्निला पुढे उभी करून म्हणाला; “तुझ्या-
सारख्या पुण्यवान् कुमारीच्या आशीर्वादाने अष्टशुद्ध पुनीत होतील !”

“अहाहा !” हजराबिवी ओरडून म्हणाली. “महात्माजी ! तुम्हाला जावई
पण जावई मिळाला. लोकहो ! ही गुलनार आमची मुलगी नव्हताच व आताही
नाही. ही दुष्काळात आमच्या खानदेशातील निवडुंगात आम्हाला सापडली; व
आम्ही इंच स्वतःच्या पोटाच्या गोब्याप्रमाणे पोषण केले. देवी कस्तुरी ! ये !
तुझे शुभ आशीर्वाद अशा अनाथ अर्मकाळा, आता सनाथ ज्ञात्यावर अवश्य दे !”

कस्तुरीच्या बदनावर एकप्रकारचे दिव्य तेज झळकू लागले. ती अत्यंत गंभीर
वाणाने, दोन्ही हात वर करून म्हणाली;

“अत्यंत पुण्यवान् गुलाबदेवी ! सौभाग्यवती झालीस तशीच पुत्रवतीही हो !
उयाला हृदयातल्याही हृदयात प्रत्यक्ष नंदकिशोरप्रमाणे आजवर जपून ठेवले, पुजून
ठेवले, असा हा माझा अत्यंत तेजस्वी कौस्तुभमणि, सौभाग्यशान म्हणून तुला
अर्पण केला आहे ! चाला स्वप्राणापलीकडे जप बरं ! मृगेन्द्रा ! सख्या ! जीवीच्या
जीवा ! हृदयेक्षरा ! भगवान् कृष्णपरमात्म्या ! या होन, दीन, पंगू, अनाथ, अवि-
वाहित, आधुनिक राविकेला विसरून नकोस अं ! मी चुकल असेन ! मी वेडी असेन !—

मृगेन्द्राकडून आता मात्र रहावेना ! त्याने पटकन् कस्तुरीला प्रेमालिंगन दिले !
महात्माजी ओरडून म्हणाले;

“पहा ! पहा ! जीवमात्रानो ! हें निष्कलंक, निर्व्याज, नितांत मधुर प्रेम
पहा ! या प्रेमात जात नाही; या प्रेमात गोतही नाही. या प्रेमात एकच भक्तिप्रेम
मात्र आहे. ”

लगेच त्याच्या बदतातून नरसी भेटत्याच पद मुले झाले. सर्वांनी ते खळख
सुरात म्हटले,

एका तासात सप्तर्षी बगेर होमहवन झाले तेव्हा तेथे
रावबहादुर आले; लवकरच सुस्तेचे डी. एस्. पा.सर्जन बगेरे मंडळीही येऊन
पांचेला. सनि पालटला. पण एकट्या महात्माजीचाच. त्यानी बधूवराना व
कस्तुरीलाही मोघ्याच्या पर्णकुटीत येऊ दिले नाही.

अहाहा ! धन्य धन्य महात्माजी ! असे कोण उद्गारणार नाही ! लग्नमंडपांतून जो
निःशंकपणाने मृत्यूच्या दरवारात संतोषाने चालत गेला त्याचे धन्यवाद अमुर-

महात्मा गांधी-सैतान की साधु?

मृतांचे लोक मात्र गाजार नाहीत. पण स्वतः महात्माजी कोणाला धन्यवाद देत होते? अर्थात् लोकमान्यांना, रामदासांना व शिवाजी महाराजांना!

§ २ मृतांच्या पर्णकुटीत प्रथम दोन्ही डॉक्टर्स, डी. एम्. पी. आणि गांधी या चौघाशिपाय कोणालाही जाण्याचे कारण नव्हते. परंतु डा. एम्. पी. पॉने पर्णकुटीभोंवतां पोलिसांचा गराडा देताच सत्याग्रहाचेही फडे पोलिसांच्याभोंवतां पडले. ते काढून घेण्याची आज्ञा डी. एम्. पी.ने गांधींना केली, तेव्हा गांधी म्हणाले,—

“पोलिमापेशाही जास्त शांतता सत्याग्रही ठेवतील, त्याची आदरित वाढजी नसावी. पोलिसांची बारडोलांत मुळीच जहर नाही.”

“पण कायद्याप्रमाणे आम्हाला संशयास्पद जागेचा ग. ११ म. १ अधिकार आहे.” डी. एम्. पी. ने घोगच्या आवाजाने म्हटले.

“मानवाच्या कायद्यापेक्षा परमेश्वराचे कायदे अधिक मान्य मान. ११ कोठे ठेवावा हे शिक्षण आमच्या हिंदुस्थानच्या पोलिसांना मिळाले नाही; त्यांच्या पोलिसांचे सरकारी संस्कार सडलेले आहेत; सर्व आम्ही आमचीच व्यवस्था करून घेत असतो. आपण आपल्या कामाला शांतपणे सुरुवात करावी.”

“मि. गांधी! तुम्ही राष्ट्रात नसते दंगे माजवता सुवा!”

गांधींनी डी. एम्. पी. फडे दुर्लक्ष केले. त्यांनी सर्जन फॅटन माणिकलालजी व डॉ. संजाना यांना प्रेताची तपासणी करण्याची विनंती केली. फॅ माणिकलालजींनी चौकीशी माहिती विचारिली, पण गांधीजींनी प्रेताची स्वतंत्र चौकशी करण्याची अगोदर विनंती केली. त्यांनी डा. संजाना यांना मुद्दा अगोदर काही कळू नये अशी व्यवस्था केली असल्याचे सरकारी डॉक्टरांना सांगितले व ते अशरशः खरे होते; अगो.

डॉक्टरांनी प्रेताची परीक्षा केली हार्टफेल्युअरची; केस, अत्यंत साधी होती; परंतु हार्टफेल्युअरची अगोदर, अँक्यूट टाइप् ऑफ् पॅरॅलिसिस झाला असावा असे डॉ. संजानाचे म्हणणे होते, व मोघे यांना हार्टडिझीज असावा असे डॉ. माणिकलालजींचे म्हणणे होते, पण मग ते लवकर खात्याला नालायक होते अशी डॉ. संजाना यांनी हरकत घेतली. त्यांचे स्पष्टीकरण डॉ. माणिकलालजींनी असे केले की, हा रोग मोघ्यांना अलीकडे सहामास महिन्यापूर्वी लागला असावा.

लग्नमंडपांतून मृत्यूच्या दरवारांत !

“ मग आपलं अमे म्हणणं आहे काय, की हा प्रसंग याच्यावर आला नसता तरी त्याला खळकरच जागेचा राजीनामा द्यावा लागला असता ? ” डॉ० संजाना यानांचे विचारिले.

“ मग वायलं की, आता आपण हजर अमेच्याची चाकरी करावी ! डॉक्टर संजाना यानीं मुचाविले. “ मद्रासमाजी ! आपणा स्तनाम काही यासंबंधी माहिती आहे काय ? ”

“ हो, आहे. याच्या मृत्युसमयां मी स्थल. हजर होतो. ” अमे म्हणून गाधीनीं गरं हर्षित धोष्ट्यांत मागितली. नंतर डॉक्टरांनी रावबहादुर सेमच्याणीं यानां बोलावणे घाडले. हत्त्यांत एका पोलिसां सत्यप्रयाच्या पाहण्यांत येऊन सांगितले की, मुर्दाहून मयताने चिरंजोब आले आहेत, व त्याची आपणां भेटण्याची ह-ठा अहे. डॉ. एम्. पी. लुन जाऊ लागले, एवढी. संजानांनीं हरकत घेतली की, “ त्यांनाही अन्दाज बोलावणे समेत वदालिचू गरर आपण सरकारी अधि-कारां म्हणून रवाना भगोदर भेटतां येणार नाही. ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ पण मि. संजाना ! ” सर्जन म्हणाले, रावबहादुराच्या विरंजिवानां बोलून आपणास काय वळणार आहे ? ते गुंरुंहुन आताच आले आहेतना ? ते काल हजर नव्हते.

“ तर, पण त्याची बहिण काल हजर होती ना. तिच्या मनावर डी. एस् पीच्या भेटीनं विपरीत परिणाम होण्याचा संभव आहे. ”

“ डी. एस्. पी तिला पाहिजे तर भेटणार नाहीत. ”

“ हें शक्य नाही. कारण हरी बहिण आपल्या भावाजवळच असेल. पण घटका-भर नाही भेटलं तर काय विघडणार आहे ? ”

“ ऑल् राइट ! (डी. एस्. पीला) ग्रीज डोंट गो ! ”

डी. एस्. पी, वमले; व पोलिम कॉन्स्टेबल आला तसाच स्वयंसेवकाच्या पाहा-च्यात परत गेला. तें पाहून डी. एस्. पी. चिडून गांधींना म्हणाला, “ हें आपण काय बंड चालवलां आहे ? पोलिसावर पहारा ! ” गांधींनीं हंसून म्हटलें, “ जणों इंडियन पोलिम हायक्रास क्लवर्डमधलेंच आहेत ! आपलें शिक्षण कितपत झालें आहे ? ”

“ हा माझा अपमान आहे. ”

“ ज्याला आपल्या शिक्षणाचा उच्चार करण्यासमुद्धां लाज वाटते, त्याला, अधिकाराच्या जोरावर, दुसऱ्याची अन्ध घेण्याला बाहीं तरी शरम वाटेल काय ? ” म्हणूनच आमची अन्नू आम्हीच संभाळतां. ”

रा. व. क्षेमकल्याणीही त्याचवेळीं आले. त्यांनीं प्रथम डी. एस्. पीला व नंतर सिव्हिल सर्जनला “ गुड् मॉर्निंग ” केला. डी. एस्. पींनीं त्याच्याशी शेकडेंड करून म्हटलें,

“ रावबहादुर, आपल्या मुलावर भलतांच प्रसंग आला असें पाहून मला फार वाईट वाटत आहे. पण—

“ मिस्टर पिग्वेड ! ” डॉ. माणिकलालजींनी त्याला चापून म्हटलें

“ तुम्ही साक्षीदारावर कोणताही अनुकूल वा प्रतिकूल परिणाम होईल असें बोलूं नका. ”

“ महात्माजी उठून आपल्या पर्णकुटीत गेले. त्याचा भोंवतीं स्वयंसेवकांचें-कडे होतेंच. डी. एस्. पी. पाहात नाही, असें पाहून प्रत्येक कॉन्स्टेबलने

लग्नमंडपांतून मृत्यूच्या दरवारांत !

स्नाना हात जोडून नमस्कार केल्या. तो त्यानीही हंस्तमुवानें स्वीकारली. इफड डी० एस्० पी० गुरुराला;

“ डॉक्टर ! हें न्यायमंदीर नव्हें; व आपणही न्यायाधीश नव्हत. ”

“ हो ! तूर्त हें न्यायमंदीरच आहे; व आम्ही दोघे न्यायाधीशच आहोंत. ” आपण तूर्त आमचेच नोंकर आह्वात. भलभल्ल्या चुम्या केल्यात तर मी आपणा-
निष्ठ रिपोर्ट केल्याखेरीज राहणार नाहीं. वेल् ! राखबादूर, क्षेमकल्याणी ! आपण जनरल् मोघे याच्या मृत्यूच्या वेळीं हजर होता काय !

“ होतो ! पण — ”

“ जाला सांगू नका. विचारीन तेराव्याच प्रश्नाची सरळ उत्तां घा. हे मेले त्यावेळीं याच्याजवळ कोण कोण होते ? ”

“ मी, माझा मुलगा, व कस्तुरी ”

“ कस्तुरी कोण ? ”

“ नपेत्तरदासांची मुलगी. ”

“ ठीक. आणगी कोण ? ”

“ मंगिता, म्हणजे जनरल मोघे यांची मुलगी, व मि गाधी. ”

“ आपण हजरचा भरपत्री वाळवंटान कशातला गेला होना ? ”

“ आम्ही तिघे मागाडून मेऱों होतो आमच्या अगोदर माझा मुलगा, गाधी व कस्तुरी वाळवंटान होतो. ”

“ काय करीत होती ? ”

“ कस्तुरी व मृगेंद्र, म्हणजे माझा मुलगा यांचा वाह्निशय मुद्रा झालेला होता. पण भार्दच्या रोगप्रस्तनेमुळे त्यांचे लग्न मोडलें होतें, असें दिगंत, आणि दरम्यान एका मुगलमान मुर्खानी साश्या मुगलाने पाईदां अमन्यभागचें वर्तन केले होतें. ’

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ मोघ्याच्या मुलींशीं नंदिदुर्ग इथं माझ्या मुलाकडून काही बदल झाले—”

“ आपला मुक्ता भलताच वारंट दिसतो ! ” सर्जन उद्गारले.

“ हा रक्ताचा दोष तर नमेल ना ? ” डी. एस्. पीने रावबहादुराना सण-सणीत टोला मारिला. पण रावबहादुराना त्याची लाज कोठे होती ? त्यांनी डोळे मिचकावीत म्हटले, “ अपेलही कदाचित् ! असो, जनरल मोघे याना ज्यावेळी आपल्या मुलींची स्थिति समजली—”

“ यू मीन् प्रेग्रमी ! ”

“ यस्. तेव्हा त्यांनी मजकडे तक्रार केली. तथापि साठ हजार रुपये हुंडा देण्यास ते तयार झाले, म्हणून मी जाहीर करणार होतो की, त्यांचे नंदिदुर्गाला लग्न झाले—

“ किमिनल ऑफेन्स् ! ” डी. एस्. पी उद्गारला.

“ नो ! नो ! यस् ! यस् ! मी काय म्हटले वर ? मी त्यांची मुलगी सून करून घेण्याचे वचन केले असंच ना ? तेंच खरं. मग आम्हाला कळले की, माझ्या गार्डीजॉन इथल्या आश्रमात ठेवले आहे; व माझा मुलगाही इथंच आहे. तसें आम्ही मागिलेला बरोबर घेऊन—

“ तिला कशाला बरोबर घेतलं ? ”

“ म्हटलं तिच्याकडे पाहून माझ्या मुलगाला तिची दया येईल. ”

“ पण मुंगेरानं तें कर्म केले असं आपणांस वाटतं काय ? ”

“ क्रिकेट गोष्ट आहे. साठ हजार रुपये घरी चालत आले ते का सोडा, असाच मी विचार केला. ”

“ आपणाला काही मुली आहेत ना ? ”

“ आहेत तर. पण मी त्यांची स्वतः लग्न करून टाकिली. ”

“ आणि त्यापैकी दोन घरी परत आल्या, ” डी. एस्. पीने चिमटा घेतला.

“ वेल् ! पुढे काय झालं ? ” सर्जन क्षेमकृत्याणीच्या मदतीला आले.

“ पुढे आम्ही इथं आश्रमात आलों. गार्थो बाहेरगावी गेल्याचं कळलं, व इथं तर सरकारी अधिकाऱ्यावर कडकोट बहिष्कार होता. सद्य, आम्ही वेप पालतून जवळच्या खेड्यात रात्रभर मुकाम करून सकाळी पुन्हा आश्रमात येणार होतो. पण आम्हाला ती तिघे वाळवंटात दिमलीं तसें आम्ही त्यांचे संभाषण अडन ऐकले.

लग्नमंडपांतून मृत्यूच्या दरवारांत !

त्यात, त्याच सायकाळी माझ्या मुलाचं नवीन सूत घडल्याचं आम्हाला कळलं. त्यामुळं मोघ्याना अनावर राग आला, तथापि त्यानीं प्रगट होऊन मृगेंद्राला सांगितलं कां, त्यानें जर मणिलेला पत्ता म्हणून घरात घेतलं, तर आपण सर्व विसरून जाऊ. पण कस्तुरीनं ते सारं थोटाड असल्याचं सिद्ध केलं; व तसं मणिलेनं कबूलही करून, आपल्याच चाकराकडून आपला गर्भ असल्याचं सांगितलं. त्यामुळं मोघ्याच्या क्रोधाचा भडका उडाला, व त्यानीं मुलीवर तलवार उपसली, पण गाधीनीं त्याचा हात बरच्यावर धरून क्षमेची याचना केली ! गाधीनीं हा अगदीं गाढवपणा केला. कारण त्यामुळंच मोघ्याच्या रागाचं एकदम रीजेंक्षण होऊन त्याच्या हृदयाची क्रिया एकदम थांबली. माझ्या मते या मृत्यूबद्दल जर कोणी जबाबदार असेल तर खुनी माणूस गाधीच होय ! ”

“ राइट्यू आर ! परफेक्शनी राइट ! ! ” डी. एस्. पी. ओरडला !

“ मि. क्षेमकल्याणी ! ”

“ रावबहादुर प्लेज ! ”

“ वेल् ! रावबहादुर ! ” सर्जन थोडा वेळ विचार करून म्हणाले.

“ मोघ्याना हार्टडिझीज होता का ? ”

“ होता ! ”

“ राइट ! ” डी. एस्. पी.नें दुजोरा दिला !

“ कॉन्स्टेबल ! ” सर्जन ओरडून म्हणाले. कॉन्स्टेबल आला, त्याला ते म्हणाले, “ डी. एस्. पी.ला घेऊन बाहेर सावलीत उभे करा. मिळाल्यास खुर्ची घ्या, घरीं जावयाचं असल्यास जाऊं घ्या पण या झोपडीत जर ते आले तर ध्यानात धरा ”

डी. एस्. पी. चडफडून निघून गेला, नंतर सर्जन शांतपणें क्षेमकल्याणींना म्हणाले.

“ मोघ्याना हार्टडिझीज आहे हें गाधींना माहीत होतं का ? ”

रावबहादुर धोटाळले त्यानीं काही उत्तर दिलें नाहीं. मग सर्जननें त्यांना दुसरा प्रश्न केला.

“ त्यावेळीं गाधीनीं दुसर काय करायला पाहिजे होतं ? ”

“ त्यानीं मणिलेच्या पुढं आपण उभे राहून मोघ्याचा वार झेलून दूर करा-

महात्मा गांधी-सतान की साधु ?

ययाचा होता. म्हणजे मोघ्याच्या राग बघी होऊन ते दोन रात्र ऐकण्याच्या स्थितीत आले अग्नो. पण बघिया गार्ह्य दारं अवमान कुठलं ? ”

यदाचित् लखरी मलुप्य म्हणून अग्नान वाटून त्यांना गांधीबरोबर मणि-लेभाही दुमच्याच पाराने कापूनही वाटले अग्नं. ”

“ नाही. सायबॉलॉजिक्स पॉइन्ट एवच असतो. ”

“ तो पहिल्या की दुसऱ्या पाराचा हें ठरवायचं पगं ? ”

“ राग अनावर झाला की रागाच्या पहिल्याच वृत्ताचा कळस, तो साय-बॉलॉजिक्स पॉइन्ट समजावा. ”

“ पण कळस तो पहिल्या पाराचा की दुसऱ्या ? ”

“ हें हजार अराणाच्यालाच ओळखातां येतं ! ”

“ मग आपण की नाही ओळखलं ! आपणही तिथं होता ? मला वाटतं की, ज्या अर्थी मोघ्याच्या हार्टडिझीजचं ज्ञान आपणाला होतं व गांधींना नव्हतं, त्या अर्थी गांधींच्यापेक्षा आपणालाच सायबॉलॉजिक्स जास्त ज्ञान आहे; ज्या अर्थी गांधी गाढव व आपण रावबहादुर म्हणजे शहणेशुते आहेत; व ज्या अर्थी आपणास साठ हजार रुपये, मुळात सहजासहजी जन्म दिल्याची घरबसत्या किंमत मिळणार होती, आणि महात्माजींना विवत धाद बेत्याचा उलटाच मोबदला मिळणार होता त्याअर्थी, मोघ्याच्या मृत्यूची, पुनाची म्हणण्याचं काम मांस नाही, पण मृत्यूची तरी जबाबदारी आपणावरच आहे ”

“ माय गौड ! ” रावबहादुर मटवन्न खाली बसले !

“ मि क्षेमकल्याणी ! असं घाबरू नका ! आम्हाला आपल्या या साक्षीशी तूर्त फारसं कर्तव्य नाही. जनरल मोघे हे बसे मेले, आपोआप मेले की त्यांना कोणी मारलं एवढंच आम्हाला ठरवायचं आहे. ”

“ मग मी सांगतों की, ते आपोआपच मेले ! त्यांना कोणीही मारलं नाही. ” रावबहादुरांनी बसल्या बसल्याच घाम नितळीत म्हटलं.

“ ठीक आहे ! आतां असं सांगा—खरंच सांगा अं—की मोघ्यांनी प्रवासात दारू पेतली होती का ? ”

“ हो ! म्दिस्कीचीं सर्वध बाटली ! ”

लघुमंडपांतून मृत्यूच्या दरबारांत !

“ घायलो ! ” हों. संजाना यांनी विचारिले, “ मोर्च्यांना फेफरं वगैरेची संवय होती का ? ”

“ मला माहीत नाही. ”

“ ठीक आहे. जा. ”

रावबहादुर क्षेमकल्याणी गेल्यावर मणिला व नंतर मणिलेचा भाऊ यांची त्या दोघा डॉक्टरांना साक्ष एकदमच घेतली.

त्या दोघाचाही वडिलांच्या मृत्युमुळे रागाने भडका झाला होता; व ते वारंवार गाधी व मंगेद्र आणि कस्तुरी यांच्यावर सूड उगवण्याच्या गोष्टी काढीत परंतु त्यांना पदोपदीं सुधावर आणून दोन्ही डॉक्टरांनी एवढी जादा माहिती मिळविली की, “ पत्नीच्या मृत्यूपासून जनरललादेव फार दारुपान करीत असत. रागाचे झटके त्यांना वारंवार येत, रागाच्या झटक्यात त्यांना मूर्च्छाही येत. त्यांनी कैक वेळा अधिकाराचा अतिक्रम केला होता. स्वतःच्या चाकरानाही सुडाने लापाडिले होते. त्यापैकीं एकांने त्यांच्यावर सूड उगवण्याचा निश्चय केला होता. तो देखणा होता. त्यांच्यावर मणिलेने थोडेंसे प्रेमही होतें; वगैरे. ”

नंतर दोन्ही डॉक्टरांनी प्रेताचे पोटे फाडून स्त्रीने तपासून पाहिले, त्याचप्रमाणे यवती फोडून मंदूही तपासून पाहिला, व आपल्या पोस्टमॉर्टमचा विराल लिहून योग्य अधिकाऱ्याकडे पाठवून दिला. त्याचा इत्यर्थ झतकाच की, “ जनरल मोघे हार्ट फेल होऊन मेले. हार्टफेब्युअरचे ताचडतीच कारण म्हणजे मनः-संतापामुळे मंदूची नस तुडून अँक्यूट पॅरॉलिसिसचे स्ट्रोकस बसले. शिवाय मयताला हार्टडीसीस होताच. मयत सुखासुखीमुद्दा एका आठवड्यात मरता. चालू प्रकरणात जबाबदारी अशी कोणावरच दिसत नाही. मयताच्या व्यमनाचाच तो परिणाम होय. ”

§ ३ जनरल मोघे याच्या प्रेताला अभिनिंस्कार देण्याची रीतसर परवानगी मिळाली. पण आपण त्यांना मुंद्दत अभिनिंस्कार करणार, अशी त्यांच्या मुलांनी पिनंति वेण्यावरून तशी परवानगीही देण्यात आली. म्हणून मणिला व तिचा भाऊ यांनी ते प्रेत घेऊन मुंद्दचा रस्ता सुधास्ता.

§ ४ रावबहादुर क्षेमकल्याणी जांना आपल्या मुलाच्या विवाहाची वारिक-

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

सारिक हर्काकत कळली, तेव्हा त्यांना फार राग आला. त्यानीं भर मंडळीत महात्मजीचा “ सैतान ” म्हणून उपमर्द केला; व आपण आपल्या मुलांला एकही पै देखील देणार नाही; अर्शा भीषण प्रतिज्ञा केली. तेव्हा मृगेंद्र म्हणाला,

“ दादा ! आम्हाला आईकडून पैसे मिळतील ते मुद्दां सुरेंद्राला द्या. त्यातला माझा वाटा मी बाबूला मोक्या खुशीनें देतो ”

“ दादासाहेब ! ” दुराणार्हत भाई म्हणाले, “ परमेश्वराच्या अवकृपेनें तुमचा मृगेंद्र माझा जांवई जरी झाला नाही तरी माझ्या इस्टेटीचा मुख्य मुनीम मी त्याला नेमलेच आहे. त्याला दीड हजार रुपये दरमहा मिळणार आहेत. ”

“ भाईसाहेब ! मी आपला आभायी आहे. ” मृगेंद्र म्हणाला, “ पण मला अजीवात वेगळाच मार्ग घ्यावयाचा आहे. तेव्हा मला आपली इस्टेट पाहता येत नाही. ”

“ शाबास ” गांधी म्हणाले. तेव्हा रावबहादुर ओरडून म्हणाले,

“ गांधी ! तुम्ही महात्मा खरे ! पण सैतान की साधु ? ”

पुस्तक पहिलें

महात्मा !

भाग ६ या

मृगेंद्राचें स्वतंत्र कार्य

"My aims and proposals go so much further, than any of my hostile critics are yet capable of conceiving, that I am only too thankful to be mistaken for a mere harmless Utopian, instead of being hanged without a benefit of clergy. When the spirit drives me to tell the truth, and the flesh reminds me of the police, and of the fate of those who have yielded to that temptation in the past, I screw my courage up, by reflecting on the extreme improbability of anybody seeing anything in my treatise but a paradoxical joke."

—*G. B. Shaw*

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

§ १ डोकटरानी, जनरल मोघे याचें प्रेन, अग्रिमंस्कारार्थ आश्रमातून हल-विष्याची परवानगी दिल्यानंतर, त्याच्या निकालाकडे पाहून “ मोघे प्रकरण ” पुढें चिघळूं शकलें नाहीं. तथापि महात्माजी मात्र बाडोलीच्या आश्रमात, त्यानंतर चार दिवस, तेवढ्याकांसा राहिले होते. मात्र अगोदर ठरल्याप्रमाणें, कस्तुरी व तिचे वडील यांना दुसऱ्या दिवशीं सावरमतीच्या गांधी-आश्रमात खाना करण्यात आले. तेथें पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें भाईनां खाताकरिता एक पर्णकुटी, आश्रमापासून दोन मैलांवर बांधली; आणि कस्तुरी जरी सावरमतीच्या गांधी-आश्रमातच एका स्वतंत्र पर्णकुटीत राहिली, तरी ती एकदोन दिवसांआड आपल्या पित्याकडे जाऊन येत असे. मृगेंद्र व गुलाबदेवी यांना मात्र गांधीजींनां तूर्त बाडोलीतच ठेवून घेतलें. मृगेंद्राचा स्वतंत्र कार्यक्रम कोणता, हें जाणण्याची त्याची इच्छा होती. तथापि त्या नूतन विवाहित जोडप्याला त्यांनां तीन दिवस मुळींच त्रास दिला नाहीं; व तें जोडपेंही मोठें सुखीं दिसलें, चरब्या दिवशीं सायंकाळीं मात्र गांधीजींकडून मृगेंद्राकडे एक कार आली व काहीं विशेष कामाकरिता आपणास ताबडतोब भेटावें, आपण तुम्हाला फार वेळ ठेवून घेणार नाहीं, असा मृगेंद्राला, महात्माजींकडून निरोपहि आला. आपल्या प्रियपत्नीचें प्रेमानें खुंभत घेऊन मृगेंद्र गांधीकडे गेला.

मृगेंद्र येताच महात्माजींनीं त्याला प्रेमानें कुरवाळून आपल्या चटईवर बसवून घेतलें. चरक्याचा सुस्वर आवाज चालत्या होताच. ते मृगेंद्राला म्हणाले,

“ आनंद आहे ना ? ”

“ आनंद आहे. ” मृगेंद्रानें म्हटलें, “ मला कोणत्या कामाकरिता बोलावलें ? ”

“ काम तातडीचें नाहीं. आपणाला सवड असल्यास बोलूं. ”

“ मला आता पूर्ण सवड आहे. वडलांनीं मला पूर्ण मोकळें करून सोडलें आहे. आता माझ्या संसाराची तेवढीच काय ती काळजी. ”

“ का बरं ? ” गांधी शांतपणें म्हणाले. “ बडिलांनीं आपणास इस्टेटचा वाटा दिला नाहीं म्हणूनच का आपलें पुत्रवर्तन्यही संपलें ? ”

“ महात्माजी ! मी मन मोकळें करून बोलूं का ? ”

“ नेहमीच मन मोकळें ठेवा; आताच तसं बोलून पुढें मनात कुठून बसूं नका. ”

“ मनात कुठणारा मी नव्हेच. परंतु मनात असेल तें सगळेंच, स्थलकाल न पाहता एकदम ओकून टाकणंही, मला थ्येस्वर वाटत नाही. मला मोलें साहेबाचें एक वाक्य अतिशय आवडले. ते म्हणतात कीं, मनुष्याच्या हृदयात प्रथम वासनाच्या द्वारे विचार उत्पन्न होतात; आणि त्याची गति ताबडतोब सुरू होते. जो मनुष्य त्या गतीला एकदम तोंडातून मार्ग देतो, तो सामान्य समजावा; किंबहुना रानटी माणसाचा तोच दुर्गुण होय. पण त्या विचारगतीला जो, मानेच्या द्वारे चढवून मंदतून फिरवून नंतर योग्य दिमन्यास वाचवून मार्ग देतो, तोच शहाणा होय, किंबहुना सुसंस्कृत माणसाचें तेंच उत्तम लक्षण होय. ”

“अगदीं खरं आहे. पण या उपदेशाकरता मोलेंसाहेबाकडेच धाव घेण्याचें कारण नाही. आपले हिंदी कवि व साधुसंत अनादिकालापासून तेंच सांगत आले आहेत. समर्थ रामदास दासबोधात तर सावधानतेचीच अनेक ठिकाणीं ग्वाही देतात. बरं तें असो; आपणाला काय ? सद्वचन कोण बोलतो हें किरकोळ आहे. सद्वचनाशीं आपण एकदम गाठ घेतली कीं झालं तेव्हा आपण आता मनमोक्तेपणानें बोलणार याचा अर्थच असा कीं, आपण शहाणपणाचेंच बोलणार. मनुष्य मनात येईल तें तसंच्या तसें बोलूं लागला तर त्याच एकही वाक्य पुरें होणार नाही. तो ज्यावेळीं सुसंगतीनं बोलतो तेव्हा, विचार करूनच बोलतो, नव्हे का ? ”

“ मला तसें वाटत नाही. सुसंगति म्हणजे जबाबदारीचें भाषण, हा नियम सर्वानाच लागू पडत नाही. शेकडा नव्याण्णव माणसं पोपटसारखे तोंडोन्तोंड फ्लॅटफॉर्मस्वीकिंग करतात, म्हणूनच त्यांच्यावर जबाबदारीचा आळ घेणं योग्य नव्हे. आपल्या ‘यंग इंडिया’तले लेख पाठ करून आज किती लोक डेप्युटि महात्मा होण्याची हाव धरितात बरं ? ”

“ मृगेन्द्रनाथ ! तुमच्या भाषणाची खोंच मला नमजली, आणि तशी स्थिति आहे याचें मला अतोनात दुःख होतं परंतु चळवळीकरता अमेच वक्ते लागतात. अहो ! पार कशाला ? मला देखील एसा दिवसात अनेक व्याख्यानं देण्याचें कारण पडलं तर माझं मीच अनुकरण वरतों मॅडॅस्टन्चा इलेक्शन कॅम्पेन्सची भाषणं आपण ऐकलीं, नव्हे, वाचिलीं अम्मीलच. आहेत ना एक्स्तारसी ? हल्लीं सोशलिस्टांचीं भाषणंही अशीं एकाच ठरावीक अस्तात. प्रोपेगंडा करावयाचा, म्हणजे अमं चात्रायचच. सरकारमुद्धा जे टिकाटिकाणच्या चकत्याना पकटतें तें

महात्मा गांधी-संतान की साधु ?

त्याच्या वक्तृत्वाकरता नसून, त्यानील चळवळीच्या उघातेच्या अंशाच्या मागाने ते त्या वक्तृत्वाची जबाबदारी ओळखतात, तेव्हा सुमंगति ही देखील स्थलहालावर अवलंबून आहे! हें मी कबूल करतो. पण विचाराचं जिनकं आम्हलं होईल, तितकी त्याच्या आविष्कारात स्पष्टता उमटेल, नाही का ? ”

“ स्पष्टता म्हणजे वाक्याची पूर्णता की वाय ? मला तर असं दिसून आलं आहे की, विचाराचं संपूर्ण आकलन होऊनही जर ती गति भयंकर तीव्र अगती, तर मोठमोठ्या तत्त्ववेत्त्यांच्या भाषेन तुटकपणाच उत्पन्न होतो. उदाहरणार्थ कार्लोईल, इमर्सन, प्रौनिंग. त्यांच्या भाषेन स्पष्टतेनेच सूचयता हाच मोठा गुण अगती. ”

“ तरी त्या तिघांनीही तू लिहून ठेवलं आहे. तथापि आपलं म्हणणं चालेल, ” गांधी हसून म्हणाले, “ आपण सूचक वाक्यात मजबूत बोलता तरी चालेल. ”

“ असे नव्हे ” मृगेन्द्र खजील होऊन म्हणाला. “ मातं म्हणजे सूनकडी होईल व स्पष्टही होईल. स्पष्टतेचा अमोलिक गुण मी कधीच नाकारणार नाही. कार्लोईल, प्रौनिंग, इमर्सन वगैरेना स्पष्टता साधली नाही याचं कारण की, त्यांचा विचारगतीवर ताचा नव्हता लिहिता लिहिता त्यांच्या मनात विचार-स्फूरी उठत, पण त्यातही चालू विचारांशी समसत्ता त्यांच्याकडून उत्पन्न होईना. उलट, स्वामी विवेकानंद, आपण स्वतः, लोकमान्य टिळक, अरविंदबाबू, वगैरेच्या लेखनात विचारांप आणि भाषांप वगे एरजीव झालेले असतात. तथापि तुम्ही सगळं थोडून दाखता. वाचकांमलां तुम्ही सगळं अन्न शिजवून व अगदी चटपट मिळता येईल असा त्याचा धांग तयार करून तुम्ही वाचकांना फक्त मिळण्याचेंच काम ठेवता. यामुळे तुमचे ते तयार झालेले घात घरात भरभर कोंबून, त्याचें मुळीच रक्षाभवन होऊं न देता, शेफर्डो डेपुटि लोकमान्य व डेपुटि महात्मे तयार होतात. सूचयता हा गुण आपला ठायी मला आटवून येत नाही. ”

“ कबूल ! ” गांधी मृगु हास्य करून म्हणाले. “ आता आरंभ तर चांगलाच केला आहे. तेव्हा आता आपण स्पष्ट व सूचक असा दुरेण पद्धतीनं गांधी की, आपण पुनर्जात मंत्रां असे आवाहन की पाडा ? ”

मृगेंद्राचें स्वतंत्र कार्य

“ कारण एक मुक्काम संपला कीं दुसऱ्या मुक्कामाच्या रस्त्याला लागेल म्हणजे घरापासून किन्ना आरंभ करण्याची जहर नसते म्हणून, दादानीं मला स्वखर्चानें शिक्षण दिलें, त्याचा मोवदला ते मागन नाहींत.”

“ ते मागणारही नाहींत. पण आपण माल त्याचे ऋणको खचित आहात.”

“ ऋणको हा शब्द मला मान्य नाहीं. दादानीं जें मानवजातीकरता कार्य केलें, त्याच्यापुढें जाऊन मी मानवजातीचीं सेवा केलीं कीं, दादाच्या शिक्षण-दानाचें, त्यांना फळ मिळालें, अशी माझी ठाम समजूत आहे. पण पुढें मी जातांना, दादानीं जर माझे पाय धरून ठेवले तर—तर—तर—” तो स्तब्ध राहिला. त्याचें अधोवदन झालें.

“ मृगेंद्रनाथजी ! तुमचें तेज मी ओळखून आहे. तुम्ही कराल तें चागलेंच कराल अशी माझी खात्री आहे. पण आपण भगद्दी वेगळेंच असं काहीं तरी कार्य करणार असल्याचें परवा भाईना सांगितलें होतं ना ? तें कोणतें कार्य, हें मला आपणास सांगता येईल का ? ”

चटकन् मृगेंद्राची मान बसली झाली तो म्हणाला.

“ हो हो. मला तें आपणाला एकदा सांगायचेंच होतं. आपण १९२० साली जेव्हां अमदकरिता पुकारली होतों तेव्हा मी सोळा वर्षांचा होतों; व मुक्ताच इलंडमध्यें शिक्षण घेण्यावरतां जाणार होतों. आपल्या व्याख्यानांती मला, परदेशीं जाऊ नये, अगें वाटलें व मी तसा दादाच्या जवळ हटच धरला होता. पण त्यावेळीं भाईच्या व दादाच्या आपणाचा माझ्यावर एक-प्रकारें जुलूम झाला; व मी मग तान वरें युरोपांत शिकलों व हिंडलेंही; पण आपल्या रस्त्याग्रप्राप्तीच्या अचाट प्रद्वनांचाही मी वगून अभ्यास करण्यासाठीं बरेच उन्मादप्रसंग टाळले. मी मद्रासहून अगऱ्यामुळें, व रयानचात्यान नाशिकचा राहणारा असल्यामुळें माझ्या मद्रासहून संतर्तीचा पिंड माझ्या ठायीं फोंफान होता हें मी अश्वरा वधूल करतों असा रीतिन ‘टोसात ठोसा’ या संस्थेच्या हा पिंड, “टोसा अगोदर ठोसा” या संस्थेच्या सुपे व अमेरिका या राष्ट्रांत पाठविलेले, “टोसातही या वया !” करणाऱ्या मद्रासा गांधीच्या तत्व-ज्ञानाचा व आचार्याचा बारकाईनं अभ्यास करीत होताना, तसा स्थानिके व ठाणेच्या मराठे आचार्य वगैरे वया निव्वय वगैरे, हिंदूना देणें, भाईना द्वारे

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

मजवर भयंकर बावटळ धाटी; घ मी दिव्गूढ होऊन गेलों. परंतु मला कल्याणादी नव्हती की, प्रत्यक्ष महात्मा गांधीच मला त्या बावटळीत शिरसलामत काढतात, पण दैवयोगानं तसं होऊन मी आज प्रत्यक्ष आपणाजवळच आहे. आपणाजवळ येऊनही, बावटळीतून निघूनही, माझी दिव्गूढता नष्ट झाली नाही; उलट ती वाढलीच असती. कारण सूर्यावरचे डाग कोणें मेल अंतरावरून टेलिस्कोपच्या द्वारे दिसतात; प्रत्यक्ष त्या खऱ्यात जाऊन ते कदापि दिसणार नाहीत. परंतु आपली मी तोंडदेखलां पूजा करीत नाही; परंतु आपण खरोखरीच महात्मा आहात, मला आपण माझ्या पत्नीसमवेत तीन सुखाचे दिवस घालूं दिले; त्यामुळे मी सुख-दाव्येवर सुद्धा माझ्या बुद्धीला पूर्ण बाव मिळून, मी सूर्याच्या खऱ्यात नसून, चंद्र-माझ्या ब्रॉलॅनिक सरपेसवर आहे, असा मला अनुभव आला आहे. आता मला त्या याजूचा आभ्यास तेथेच राहून करता येईल अशी उमेद आहे. चंद्रमाझी एकच बाजू आमच्या पृथ्वीकडे अत्यंत तशी आपली एकच बाजू आज जगापुढे आहे. त्यामुळे आपण अनेकांना साधु भासता, पण काहींना आपणावरच्या डागाचं यथातथ्य ज्ञान नसल्यामुळे, आपण सैतानच वाटता. मला आतापर्यंत त्या हुसत्या बाजूच जें ज्ञान झालं आहे त्यावरून आपण सर्व याजूनीं साधूच आहात असं पदत चालतं आहे. आपणाम सैतान समजणाऱ्या माझ्या दादाच्या विरुद्धही माझी आत्मप्रचिती आहे. त्याचं आज्ञान आहे; माझा विश्वास आहे. विश्वासानं अज्ञा-नाला, तें जेजु व कृष्ण म्हणून मान देऊन, जगाचं सुकतान होऊं देऊन खरं पुत्र-कर्तव्य होत नाही. तनापि आपल्या साधुत्वाचीही आपल्याशी चर्चा करून मला मानवजात्युत्कर्ष करावयाचा आहे. म्हणून मी माझा स्वतंत्र मार्ग कोणता, हें आप-णाशी-मनमोकळं करून बोललों.

“Bravo !” गांधी सद्गारले “आपण माझे चित्त ओढून घेतलं. आपण मजवर बेलाशक टीका कराल अशी माझी खात्री आहे. महाराष्ट्राबद्दल मला एवढ्याचकरता आत्मादर वाटतो. Fire up !

“मी माझा स्वतंत्र मार्गच आपणास आतां एकदम सागतों. ” सुयोग पाणी पिऊन बोलूं लागला. “मी, हिंदुस्तानच्या कल्याणाचा विचार, जागतिक कल्याणाच्या दृष्टीनें वेला; व त्या दृष्टीनं ताचंस्तोत्र काय करावयाला हवं, हेंही

पाहिलें तेव्हा मला असें दिमून आलें की, हिंदुस्थानचें यापुढलें कर्तव्य साम्राज्य-सत्ता परत मिळवण्याचें नाहीं. No Indian Empire for the Indians at all ! ”

“ मग काय ? For the English people perpetually ? ”

“ नाहीं. कोणाकरिताच नाहीं. हिंदुस्थानचें साम्राज्य ही संज्ञाच जगातून नष्ट झाली पाहिजे. ”

“ मग कोणती झाली पाहिजे. ”

“ हिंदु संस्कृति. संस्कृति साम्राज्य ही मंडा व तिचा आवार हेच जगाच्या चव्वाणांला पोषक होईल. साम्राज्य म्हणजे राजकीय हश व जबाबदाऱ्या अर्शा कल्पना, राष्ट्रीय कल्पना, धर्म्यत प्राचीन कालापासून जगात एकव्या हिंदुस्थाना-नेच उत्पन्न वरून पोरनी. अगदी १८६० च्या जर्मन साम्राज्यापर्यंत अथवा १९०५ च्या जर्मनीज साम्राज्यापर्यंत जो साम्राज्यें झाला अथवा आज आहेत, तीं सारी हिंदुसाम्राज्याच्या नरला आहेत. राजकीय सत्ता वाटायपाची, परकीं राज्यें जितायपाची, स्वातंत्र्य लोबांना वापणांशीं गमरण करण्याकरिता, आपचा राज्यपद्धतीला मंम्युनि हें नांव लावपाचें, व तिचा प्रसार, शिक्षण, आरोग्य, धेनकी, वाहन, बलावाय्य वगैरेच्या द्वारांनीं करायाना, ही जुन्या धडपाची जुनीच उजळणी

महात्मा गांधी-सैतान कों साधु ?

soul हा महामंत्र नष्ट झाला. आस्तें आस्तें हिंदूंच्या साम्राज्याला त्या Prestige नच मारल. त्याच आडुटोण्यामुळं सगळीं साम्राज्यें मेलीं, व आजचीं ब्रिटिश साम्राज्यासह सगळीं साम्राज्यें तशींच ठार भरणार, मेलींच पाहिजेत. मारण्याचं पवित्र कार्य हिंदुस्थानचंच आहे, कारण त्यालाच तितकी ताकद आहे. आत्मस्वातंत्र्याचं रोमरोमातून रक्षाभिसरण जगातीतलावर एकदथा हिंदूंच्याच शरीरान होत आहे, सबब त्यानंच राजकीय साम्राज्याच्या राष्ट्रीय कल्पनेला आता स्वताच्या हातानं जाळावं. ”

“ कोणत्या उपायानीं ? ” बांधीनीं विचारिलें.

“ मुख्यत तुमच्याच उपायानीं मानवजातीवर अविकृत प्रेम करून. पण हें तत्त्व जर लवकर उदयान आणण्याचें असेल तर या तत्त्वाला विरोध आण-णाऱ्यांना बठणीवर आणण्याकरिता त्यांचेच भीषण उपाय, प्रमंग पडत्यास बमलात आणलेच पाहिजेत. देवगण जसा राक्षसगणाला बळग लावून देवगणात सामील करून घेतो, पण तें बळग लावताना त्यालाही राक्षसगणाचीच भीषण कृति करारी लागते, त्याप्रमाणेच हिंदुस्थाननंदां आज, संहारक शक्तीत भेष्टता मिळविले पाहिजे. ”

“ म्हणजे राजकीय सत्ता मिळविली पाहिजे. ”

“ का ? ”

“ तिच्याशिवाय संहारक शास्त्रीय शोध लागणार वने ? ”

“ मूळतः संहारकांचे माझी कल्पना अशी आहे की, भयंकर संहार तोच की, ज्याच्या ठायीं कमालीची जीवनशक्ति अफो. उदाहरणार्थ, उन्हाऱ्यांत वणरा पेटून वॉगरेचें वॉगर जळून पाळोटेवर पडतात. परंतु एक आपाटमाहिना सपनांय त्याच पाळ्या पत्तरावसुद्धां हिरण्या चार पुरणाचीं गर्दीं उडून त्यात अमंख्य जीवांचें जीवन चाळतें, तें जीवन जमं पूर्ण-संहाराला मार्तें, तशीच माझी संहारसंहारी शक्ति आहे. नाही तरी मला आतां अमं सांगा कीं, पाश्चात्त्यांचीं संहारक अश्रं तरी आतां त्याच मार्गांला लागलीं नाहीं का ? परंतु जें जीवनशास्त्र Empirical sciences मधून उत्पन्न होणें शक्यच नाही, सल्ल उद्याचा उदय मानवशास्त्र प मानव-हृदय यांसारकें उदय होतो, त्याचा परियोध या भौतिक शास्त्रेच्याला कां --- ”

“म्हणजे तुमचें म्हणणं असं आहे कीं काय, का, प्राणायामादि योगसाधनांनीं जीवनशास्त्राची प्रगति करून मानवजात स्वतंत्र करण्याची हिंदुस्थानला धमक आहे.”

“अर्थात् ! त्याशिवाय आतां तरणोपायच नाही. जिथून हिंदुस्थाननें चूक केली व त्या चुकीचा विस्तार पाश्चात्यांनीं केलेला आहे, तिथून आरंभ केल्या- शिवाय आता प्रगतीची आशाच नाही.”

“पण प्राणायामाचें कार्य होणार ?”

“माझी बोलण्यात धूळ होत आहे, असं दिसतं भौतिकशास्त्रज्ञाचा उदय शोधून पाहता मानवी शरीरापासूनच पाश्चात्य संशोधक दृश्य सृष्टीकडे वळले, व त्याची विचिक्किता करताना सुद्धा शास्त्रज्ञाची एकाग्रताच त्याच्या कामी मुख्यत पडली आहे शेवटीं दृश्यसृष्टीतून अनेक मूलभूत तत्व त्यांनीं ओळखून, त्यांत विलक्षण तेज व शक्ति आहे असें दिसताच त्यांनीं ती निर्जीव पदार्थांना लाविली आहे, व ते आजून लावीत आहेत, परंतु त्यांना आतां वळून चुकलं आहे कीं, एकीकडलं तेज दुसरीकडे लावल्यान तेजात भर न पडता, त्याचें मूळ प्रमाण चुकून, सृष्टिरचनाच बदलते, अजून सृष्टि फार मोठी व शोध अल्प शक्तीचेच आहेत, त्यामुळें सृष्टिरचना बदलण्याचा भयकर धोका, त्यांना दिसत नाहीं मधून मधून जलज्ज्वालाच्या थपडा वसतात, पण त्या डोळे फाडून टाकण्याइतक्या ज्वलज्वाला अजून झाल्या नाहीत तथापि त्या पापाचें प्रायश्चित्त मानवी शरीराला द्यावं लागत, त्यामुळ, मानवी मेंदूची विकृति घडतें, व त्यामुळें समाजरचना विघटन सोडोळिखित, वॉम्पुनॅलिखित, अनाविखित, बगैरे रोग मानवी समाजाला लागतात ” “पण मानवीसमाजमुद्धा बदललेच पाहिजेत बदलल्या- शिवाय प्रगति कशी होणार ? ”

“बदलणें वेगळें, व बदलणें वेगळें, मी सृष्टीची रचना व समाजाची रचना मारे बदलून टाकीन, अशा अहंकारी वृत्तीच्या माणसाला आपण सैतान समजतो ना ? परमेश्वराचें सर्व शक्तिरूप एक तर मान्य करा, नाहीं तर तें समजत नाहीं म्हणून स्वस्थ बसा, पण मिस्टर परमेश्वर मेला, व मि लॉर्ड वर्सन काय तो मोठा, अशा अहंकारानें काय होतें हें दिसतंच आहे ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“अहो ! संजीवनीचा दोष प्रत्यक्ष जडसृष्टीत आपणण्यापर्यंत त्यावेळी आयोची भौतिक शास्त्रप्रगति झाली होती.”

“मग तेच करण्याच्या उपर्युक्त आपण करणार की काय ?”

“नाही ! कधीही नाही ! चुटून नाही ! अहो ! पाश्चात्य ह्याच मार्गाने चालले आहेत आणि शुद्धाचार्यांनी निदान एकाच व्यक्तीत ती शक्ति सांठवली होती, पण हे पाश्चात्य तर त्या गृहशिक्षकांना बाजारसन्ध्या करीत आहेत, शुद्ध मानावल्या ! श्रीस्वातंत्र्याचे गोळे घाणारे ते, ह्याच वितां विटवना करतात हे आपण तर पाहतांच आहोत पण ते तरी का होई ? कारण त्याच्या मुळाशी ही बाजारी कल्पनाच आहे ! ग्रेडोपासून अगदी वर्गकर्मपर्यंतचे सारे संशोधक पहा ! कसे एकूणएक खेदेहविटवक ! रस्त्याने तर प्रत्यक्ष अन्नदानाशीच व्यवहार ठेविले होता, कारण तिनेच त्याला ते शिकवले ! अंगावर सहारे उत्पन्न होतात ! ५५ याच्याकड दोष नाही, आम्हा इंडोआर्यांच्या पद्धत्या काळातलीच ही आर्यांच्या पार्श्वी पाश्चात्य पोरने आहेत ! अर्थात् पापशाली आमचे आम्हीच केले पाहिजे ! ज्या अमोघ शक्तीच्या बलाने महेशाला स्वर्गास राजकीय साम्राज्य मिळाले, त्या अमोघ शक्तींना, राजकीय साम्राज्याच्या कल्पनेला मानून, योग्य वळण लावून आम्हांच मानवसंस्कृतिसाम्राज्य तयार केले पाहिजे.”

“आपण कृपा करून संस्कृतिसाम्राज्याच्या पायल्या सांगाल काय ?”

“हो ! अत्यन्तदान ! प्रत्येक मानवी देह हा चिदंश आहे त्यात परमात्म्याचे सर्व गुण असतात. परंतु एका विशिष्ट गुणाला त्याच्याकडून महत्त्व मिळाले अशी परमेश्वराची इच्छा असते, व ती त्या मनुष्याच्या स्वभावातून चमकते. त्या विशिष्ट गुणाचा, तो सद्गुण असल्यास, पूर्ण विकास होऊं देण्याकरिता, त्यास भरपूर वाव असोवी दुर्गुण असल्यास, तो त्याच्या भोवतालच्या माणसात जिरला जावा.”

“हे सद्गुणदुर्गुणतर कोणी ठरवायचे ?”

“त्याच्या आदर्शापानी व मित्रांनी व तेही नसल्यास शेजाऱ्यापाज्यांनी.”

“म्हणजे कुटुंबपद्धति आलीच ?”

“एकदम उत्तर देता येणार नाही. सृष्टीत ह्यापाण्याचे फरक असतात. त्या त्या मानाने कुटुंबादि संस्था लवचीक असल्यात. मूलतः ह्यांच्या मुख्य शोभावर

मृगेंद्राचें स्वतंत्र कार्य

अवैध धेतलं म्हणजे भयानकल्या अडचणी उत्पन्न होणार नाहींत. आजचा रोग विषम अन्नकरणीचा आहे. तेव्हा पुष्कळ अन्न उत्पन्न करणं हा पहिला शास्त्रीय प्रयत्न. शरीराच्या ठायी आळस उत्पन्न होऊन काम वाढणार नाहीं, अशा वेतानं अन्न मिळणं व ग्रहण करणं हा दुसरा दैक्षणिक प्रयत्न, आणि ही विभागणी करण्याकरिता योग्य योजना करणं हा तिसरा राजकीय प्रयत्न, व सगळीं वि' प्रकारांचं जेथे नात दाखवून उन्नततापावून दर टेंऊन सात्त्विक व सनेज कस ठावं हें

महात्मा गांधी-सैतान को साधु ?

प्रत्यक्ष करणार, अर्थात् महात्माजींना भीति वाटली. कोणताही प्रसंग थ्या; त्यांना लोकमान्याची पदोपदा आठवण व्हावी तार्झमहाराज प्रकरण जसे त्यांना जन्मभर पुरले, तसे हे मृगेंद्रगुल्लार प्रकरण आपणास त्रास देणार काय ? असे त्यांना होऊन गेले. तथापि लोकमान्याप्रमाणे तेही स्थितप्रज्ञच आहेत त्यांनी त्या जोडप्याला अमेरिकेत पाठवून स्वतः सावरमतीचा आश्रम गाठला, बार्डोलीत सरदार वल्लभभाईंचे राज्य होते, गांधी तेथे पुढे क्वचितच जात होते, तथापि त्यांनी गुल्लारच्या आईचा शोध लावून तिला आश्रमात आणविण्याचेही एक कार्य सरदारना सांगून ठेविले होते, परंतु मृगेंद्र आपल्या बायकोला घेऊन अमेरिकेतला गेला हे कळताच कें माधनराव मोघे उद्राले, “ गांधी महात्मा खरे ! पण सैतान को साधु ? ”

पुस्तक पाहिले सप्तात

पुस्तक दुसरें

सैतान !

भाग पहिला

मवाळांची खरी मनोरचना !

“ जहाल व मवाळ हे नवीन राजकीय पक्षवाचक शब्द निघाले
जाहेत ते सापेक्ष समजावे. कारण प्रगतीचा असा नियमच आहे की,
आजचा तुमचा हा जहाल उद्यांचा मवाळ ठरणार ”—व्याख्यान
“ नवा पक्ष व त्याचे मार्ग ” या विषयावर कलकत्ता येथील.
लो. बाल गंगाधर टिळक

मवाळांची खरी मनोरचना !

§ १ “ That’s right ! ” दादासाहेब क्षेमकल्याणी आपल्या आराम खुर्चीवरून चटकन् उठून उठारले. “ मी गव्हर्नर असतो तर अगदी असंच केले असतं ! ”

“ कसं ? ” राधाबाईंनी तेथे येऊन विचारिले.

“ अग ! तुला कळलं का ? सरकारनं बाडोलींत लष्कर नेऊन ठेवलं आहे. आजच्या वर्तमानपत्रात मुख्य बातमी तीच आहे. ”

“ एवढंच नाही, ” कॅप्टन माधवराव मोघे तेथे येऊन म्हणाले. त्याचा क्षेमकल्याणीशी विशेष घरोबा होता. तरीपण राधाबाईंना तेथे पाहताच ते थोडे चपापले व म्हणाले, “ नमस्कार बहिनीसाहेब ! ”

“ तुम्ही आज पार्टीला येणार हें मला कळलं होतं, ” राधाबाईंनी नमस्कार घेऊन म्हटलं, “ पण मुंबईहून सुरतेला केव्हा आला, हें कळलं नव्हतं. ”

“ पण तुम्ही काही सांगणार होता ना ? ” दादासाहेबांनी माधवरावांना आठवण करून दिली.

“ हो; मी सांगणार होतो की, बाडोलीचं पथक मातंच आहे. मी आजच दुपारी तिथं जाणार ! ”

“ Good ! ” दादासाहेबांनी त्याच्याशी हस्तादोल्लेख करून त्याचें अभि-
नंदन केलें. त्यांना खरोखरच आनंद झाला होता.

“ बरं झालं धाई ! ” राधाबाईंनीदेखील आपली पसंती दाखविली. “ पण माझ्या मृगेंद्राला जपा हो. ”

“ मृगेंद्र मेला ! ” दादासाहेब ओरडून म्हणाले, त्यावेळां त्याच्या कपाळावर आल्याचें नुसतें जाळें होतें, ते बायकोला रागानें म्हणाले, “ तुला सांगितलं ना की, त्या कार्टथाचं नाव कोणीही काढता कामा नये म्हणून ! असली कार्टी जन्माला येताच, त्याच्या नरडीला नख—

“ पुरे ! पुरे ! ” राधाबाईंना पतीचे ते विखारी शब्द सडून होईनात. “ अहो ! पापाचीं पोरं मुद्धा अलीकडल्या चवचाल पोरींना मारवत नाहीत, तर माझे पति-
यत्नेचं तें पहिलेंच बाळ, पहिल्याच सोनुच्या—

म्हातारांच्या डोळ्यांना टक्कन् पाणी आलें. निला आपल्या पतीचा स्मरण

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

विशेषसा आवडत नव्हता. ती स्वतः अत्यंत प्रेमळ, शांत, समंजस, देवपूजादि करण्यात जुन्या पद्धतीची असे. नवऱ्याकरता तिने पोपाखात तेवढा नवेपणा पत्करला होता; पण तोही अलीकडल्या नवेपणाच्या मानाने पुराणाच होत होता, व ते त्या गृहेला आवडत होतें. आपल्या यजमानाच्या इश्रतीकरिता तिने आपल्या अनेक लहानसहान धार्मीक भावनाना गुंडाळून ठेवले; एवढेच नाही, तर पोटाच्या गोळ्याकडे पाहून तिने नवऱ्याचा नखरेलपणा तर राहोच, पण तापट स्वभावही अतोनात सहन केला. परमेश्वराने दोघा मुलींना घरी परत पाठवून, तिच्या हृदयाला अगोदरच चरकें दिले होते; त्यात “तुझ्या अल्पवयी लघ्न त्यावून देण्यामुळेच हा असा प्रसंग आला.” हा पतीचा टोमणाही तिला चारवार सहन करावा लागत असे. तरीसुद्धा त्या पतिप्रतेने पतीविषय बंड असे कधीच केले नव्हते. तिचे पहिले दोघे मुलगे अल्पवयातच मेले, त्यावेळी कृष्णकर्षाच केले नव्हते. तिचे पहिले दोघे मुलगे अल्पवयातच मेले, त्यावेळी कृष्णकर्षाच केले नव्हते. तिची नंतरची सगळी मुले बाकली होती. तिने मृगेंद्राचे नाव मुरलीघर व मुगेंद्राचे नाव रामोदर असे ठेविले होते. पांडु शंकररावाना आपल्या स्वतःच्या नावात ‘शेमान्त’ आढळेल, म्हणून त्यांनी ती नावे रद्द करून मृगेंद्र व सुदेंद्र अशी बंगाली पद्धतीची प्रचलीत केली होती, व मुलींचीही सरोजिनी, मृणालिनी व नलिनी अशी ठेविली होती. पैकी पहिल्या दोघी परत आल्या होत्या व नलिनी अजून अल्पवयी होती. या सर्व प्रकारात राधानाईंनी नवऱ्याचे म्हणणे निमूटपणे मान्य केले होते पण मृगेंद्रावर जशी पतीची आग पडत चालली, तशी त्या माउलीचीही चित्तवृत्ति भावावत चालली होती. मृगेंद्राने एका कुलहीन मुलीशी लग्न केले, ही गोष्ट अर्थातच तिला आवडली नाही. तन्नापि आपल्या मुख्यार मानसिक बहिष्कार तिजकडून घालवेना आणि शंकरराव (दादासाहेब) तर मृगेंद्राचे नाव ग्रामोफोनमधूनसुद्धा ऐकण्यास तयार नव्हते. (त्याच्या कविताच्या प्रेटी प्रचलित होत्या) तरीसुद्धा त्यासगळी जवळच्या मातेने आपले दुःख फक्त देवघरातच देवाजवळ बोलवें. पण आज जेन्हा परक्यासमोर मृगेंद्राच्या नरडीवर नख ठेवण्याचा फूत्कार पतीने सोडिला, तशी त्या म्हातारीची प्रेमाच्या दुधाची फितविले, तेव्हा कॅ. मोघे तिला म्हणाले—

“बहिनीसाहेब ! तुम्हाला मृगेंद्राबद्दल दुःख होणे जितकें स्वाभाविक आहे, तितकंच माझ्या बहिर्नाही मणिलेबद्दल होणे स्वाभाविक होतं ना ?”

मवाळांची खरी मनोरचना !

“ माधवराव ! ” राधाबाई आवेशाने बोलल्या. “ तुम्ही सगळे जरी त्याच्या-
विरुद्ध उठला, तरी मी खरं तेंच सांगते की, माझ्या बाळाकडून तसं कधी कधी
घडायचंच नाही. ”

“ घडायचं नाही कदाचित् ? पण एकदा घडून गेलं खरं ! ”

“ साफ खोट ! माझ्या बाळावर नसती तोहमत तुम्ही सर्वांनीं आणली आहे ? ”
पुढे तिला काय वाटलं कोणास माहीत; पण ती वाघिणीच्या आवेशाने म्हणाली

“ माधवराव ! मीसुद्धा तुमच्या अगोदर वाडेलींत जाणार, व माझ्या बाळापुढं
उगीं राहून तुमच्या गोळीबारापासून त्याचं संरक्षण करणार ! ”

Madness ! sheer madness ! दादासाहेब उद्गारले, व आपल्या
आरामखुर्चावर पुन्हा बसले.

“ बहिनीसाहेब ! ” माधवराव म्हणाले, “ तूर्त त्याची काही गरज नाही.
मृगेंद्र आपल्या मुमल्मान बायरोसह अमेरिकेला गेला आहे. ”

“ खरंच की काय ? ” राधाबाईंना अत्यानंद झाला. “ देव पावला ! (पत्नी-
बडे पाहून) हें नाही मला कळवलं ? ”

“ साठीबुद्धी नाठी झालेल्या बायरोला सगळं सांगण्याचं कारण काय ? ”

“ नका सांगू ! माझा बाळकृष्ण तर सांगेलच किर्न ! ”

“ जा आता खाली जा ! आणखी आता मंडळी येतील, त्याच्यापुढं तरी हें
घरगुती नाटक कसं नमोस ! ”

“ आपण काही वेडं वानडं बोलू नका, म्हणजे माही बोलणार नाही. ” असे
म्हणून राधाबाई, पार्टीची व्यवस्था करण्यास गेल्या

§ २ राधाबाई निघून गेल्यावर माधवराव आणि दादामाहेब हे दोघेही काही
वेळ स्वस्थ बसले होते. माधवरावांनीं एक बेल्ट्ड चिस्ट पेटविला, आणि दादा-
साहेबांनीं एक, आर्मा नेव्ही कटची सिगरेट चेतविली; आणि दोघेही मनोरच्या
सुंदर देखाव्याबडे पाहूं लागले. दादामाहेबांची लायनरी आणि दिवाणघाना दांच्या
पुढे एक सुंदरशी व रुंद अशी गेल्ली होती. ते आराम घुच्यावर बसले होते. मं-
रीच्या पुढच्या बाजूवर ट्रेलिंग वर्कची लोन्डो जाळी होती, परंतु रुंद ऑन्याग
अशा तीन चार लिडक्यांगोरीज घाडींचा जाळीचा तेंदळा झाला मग

‘महात्मा गांधी-सैतान की साधु !

‘प्रानि आयन्हीने भहन गेला होता. आणि आयन्होमधून एका विलूत स्मृतेलाची रंद पाने व घंटेच्या आकाराची, पोटी निळी पण अंगी पादरी अशी फुले खिडम्यातून, वाऱ्याच्या सुळकींनी हलत होती. त्या फुलावर सुंगे वसत तेव्हा, त्याच्या त्या फुलावरचा झोला त्यांना मुखावट होत होता व पाहणाऱ्याची वित्तश्रुति शांत असली तर, त्यांनाही आनंद देत होता. खिडम्यात उभे राहून खाली डोकावले तर, तापीचा उतार सहजगत्या दिसे, आणि जरा लाववर नजर फेकिली तर, आगवाडीचा रम्य पूल एफंदर देखाऱ्यात किती सुख भर घालीत होता, याची साक्ष पटे. तसेंच हुर्निर्णातून समुद्राकडे नजर फेकिली तर, समुद्राचा मनोल्हादक देखावा संतप्त जीवालाही सुखवी, पण तो समुद्रच दादासाहेबाना नको होता. त्याच्याकडे पहाताच त्यांना मृगेंद्रनाथाची आठवण होई आणि ते त्या बायतीत घरीदारी, व विशेषत बायकोपारी कितीही कठोर रहात असत, तरी त्याच्या नेत्रात पुत्रविरहाने पाणी चमकते. रजरा गोष्ट अशी होती की, दादासाहेब स्वतः अत्यंत बुद्धिमान होते, व आपणापेक्षाही आपले दोन्ही मुल्ये जास्त बुद्धिमान निघाले याचा त्यांना मनापासून आनंद होत असे. नाशिकला त्याची जी जहागिरी होती ती त्याच्या वडिलांनी रागळी गहाण टाकून जखळजखळ गमाऊन टाकली होती; परंतु दादासाहेबांनी स्वस्थाने ती सारी तर सोडविली होतीच पण मुस्तेलाच सर्व तादर्थ्य गेल्यामुळे तेथेही त्यांनी जमीनजुमला मिळवून विद्वान् लोकांकडून आणि सरकारदख्खारांतून पदव्या व मानमान्यता मिळविली होती, आणि त्याचा स्वभाव जात्याच शेत नगदे, उचळूतल नगता तर त्यांनी आपल्या मागे नाव ठेवण्यासारखी प्रयत्निभत्तोही करून ठेवली अवती. आपल्या मुलांनी ते करवें; द्रव्य व मान यांत आपल्या डोळ्यादेखून, भर टाकावी अशी त्यांची जरूरत दृष्टा होती. त्याकडून त्यांनी पैसाही काप राब केला होता; आणि जेव्हा नोत्तनभारतारल्या फोटोपाधीताशां सोयरीक ठरविली तेव्हा, त्यांना धन्यधन्य झाले होते. धाकटा मुंदराबू आम्. सी. एम्. हज्जि अमदावादेम अखिरस्ट फलेक्टर म्हणून तीन महिन्यांपासून लागला होता आणि त्याने यांना न विचारताच एक्झिक्यूटिव्ह लार्न्स सोडून मुम्बईशिवाय राहू जरी पस्यली होती, तरी तो आरंभाच व अमदावादिलाच ऑडिअन्स गेल्याकडून अगत्यावारणाने त्यांना उलट आनंदच वाटत असे. जनरल मोपे यांच्या मनिभ्रां

मवाळांची खरी मनोरचना !

त्याचें लग्न व्हावें अशी दोघाचीही इच्छा होती; व त्याप्रमाणें परस्पराची मैत्री करून विवाहबंधन त्यांना कितपत पचेल, हें तीं दोघेही पाहत होती. इतक्यात मणिलेजें तें कर्म सुंदराच्या आडवें आलें, व मृणेंद्रावरच तो आळ आल्याकारणानें सुंदराला मणिलेविषयी तिडकारा आला होता. दादासाहेबानां त्यातल्या त्यात मोघ्या-कडून साठ हजाराला हुंडा हयकून स्थिरस्थायी करण्याचा प्रयत्न केला, कारण भाईच्या अव्यक्त रोगामुळें त्याच्या घशातला कोटीचा नाल्यातमणि उमळून बाहेर पडला होता. तेव्हा राहो कोटी, राहो लक्ष, निदान अर्ध लक्ष तर खरे, असा भोंडेंस्ट भाव, त्या मवाळां मनोरचनेच्या विद्वानानें केला होता. पण चाडोलेंत तो भल-ताच प्रकार झाला. अर्थात् वृद्धपणीं आपल्या पूर्वजाप्रमाणें आपल्याही मागें साडेसाती लागली अशी त्याची खात्री होऊन चुकली. त्यात सरोजिनी व मृणालिनी यांनाही वैधव्य प्राप्त झालें होतें, त्यामुळें तो म्हातारा पावून गेला होता. अशा मनःस्थितींत, नुकत्याच पत्नीशीं झालेल्या भाडणामुळें ते उद्विग्न चित्तानें आपल्या सिगारेटच्या धुराकडे पदात बसले होते. त्याची दृष्टि मधून मधून समोरच्या सुंदर देखाव्याकडेही जाई कारण त्या स्पळीं त्याचे किती तरी “रोमान्सेस” झाले होते,

परंतु दादासाहेब सगळ्याच दुखाची जाणीव माधवरावाना नव्हती; त्यातून तो लष्करी बाण्याच्या म्हणजे अडमुठा, अल्पशिक्षित मनुष्य होता. तो म्हणाला,

“What a fine day ! नुस्त्याच पाऊस पडून गेल्यामुळें वेलीवरचे छिंके कसे गळतात पहा. दादासाहेब ! You have a very charming house of your own.”

“हो ! आहो खर ! ” दादासाहेबानां आनावर येऊन म्हडलें.

“दादासाहेब ! ” माधवराव थोडा वेळ जाऊं देऊन म्हणाले. “मणिले-विषयीं मी एक तोड सुचवूं वा ? आता मंडळी येतील, व मग आपणाला एकान मिठावयाचा नाहीं; आणि मलाही आज दुपारीच “ट्यूटी” वर निघालें पाहिजे. ” “सुचवा कीं, ” दादासाहेब खोल आवाजात म्हणाले, त्यांना भीति वाटली कीं, हा मणिलेज्या आपल्या घरीं टेवण्याची गोष्ट काटिों कीं बाय हारि जाणें. “मला अनें वाटतें कीं, ” माधवराव एक एक शब्द मोडळा मोरळा करून म्हणूं लागलें, “एवेंदर गोष्ट झालात घेउन, सुंदरानेंच आता माझ्या

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

बहिणीशां लग्न लावावं. त्यात आमच्या घराण्याची अवृत्त वाचेलच; पण मुद्राचीही शिड्दली दिसेल.” नंतर तो फारच सावधानतेने म्हणाला, “वाडिलाच्या साठ हजार रुपयात मां माझी नगरची चाळीस हजाराची शेतीही तिला बंधन म्हणून देईन.

या सूचनेने दादासाहेबास कोणत्याच प्रकारे धक्का बसला नाही. कारण ही सूचना येणार अशी त्याची अपेक्षा होतीच, परंतु मुलाच्या वाढतीत ते आता फारच हवालदील झाले होते. गांधींनी सगळी तरुण पिढी विषडवून टाकिली अशी त्याची त्या महात्म्यावर आजपर्यंत सुसती शाद्विक टीकाच होती. पण त्यांनी आपला एक निदान तरी गोळा राखून टाकिला अशा दुःखोद्रेकाने ते अंतर्दामांनी चड-फडून होते. ते माधवरावाना म्हणाले,

“माधवराव ! तुमची ही सूचना मी आपण होऊन करणार होतोच. हुंड्याचं थ देण्याचेप्याचं समजलं. आपणासारख्यांना लाख दोन लाखाच्या माया बोलायला काहीच हरकत नसण्यामुळे, तो प्रश्न आपणाला तरी दुय्यम अमती. प्रश्न काय तो सुद्धाचा आहे मणिलेच्या हजारांच्या स्थितीत.

“हर्षाच मी म्हणत नाही,” माधवरावांनी त्यांना मध्येच अडविले, “तिच्या बाळंतपणानंतर. तिच्या बाळंतपणाची मी सोय घेली आहे. प्रसंग येऊ नये, आला बहिणीला माझा तर येत नाही.”

“अनंतरातही जर इतकी शांतता ठेविली असती,” दादासाहेबांनीही आता माधवरावाना अडविले, “तर इतका गाजा बाजा झाला नसता; आणि आता झालं आहे, तितक्या गुंतागुंतीचं हें प्रकरण झालंही नसतं. परंतु “स्वभावो दुरतिक्रम” हेंच सारं.”

“झालं ते होऊन गेलं आता काय त्याचं ?” माधवराव म्हणाले, “आता त्या आईगपावेगळ्या मुलीचं मला शक्य तितकं दित बेलंच पाहिजेना ? आपणल आता आम्हाला बडलाच्या ठिनाणीं आहात. आपणाशिवाय आम्हाला आता कोण मुक्त करणार ?” त्याचा धमा स्वामाविस्पर्णच भोगरा झाला, “आपण मनात पाणाल तर बाबू काही आपल्या शब्दाबाहेर जाणार नाही, असें मला वाटतं.”

“बाडोर्गटून येईपर्यंत मला असें वाटत होतं. परंतु तेव्हापासून मला जग बुडत असल्यासारखं वाटतं आहे. वास्तवीक समाजमुधारणेची इतकी

मवाळांची खरी मनोरचना !

उत्कृष्ट संधी मला स्वतःला आली असती तर, मी ती कधीही सोडली नगती. मी रानडे, आगरकर वगैरेना 'बोलेके सुधारक' म्हणून नाव ठेवण्यास मुळाव वमी केले नाही. मला स्वतःला करता आली तितरी मी गमाजमुधारणा केेली. आता माझ्या दोन्ही विधवा मुलींचे पुनर्विवाह मां लावून द्याययत्र पाहिजेत खरे, परंतु त्या वेडुड्यापुढे इत्यजच नास्त नाही; त्याला मी तरी नाय करूं ? ती म्हणते की, तसें वेलंत तर मां जीव देईन, आणि ती मरोगराच जीव देईन घुना ! माधरराव, आपला विशेष घरोरा आहे म्हणून बोलतो हो, पण मणिलेच उदाहरण देऊन मी गेल्या आठवड्यात निव्यासी पित्रन युक्तिवाद केला, पण फुटत ! पालव्या घागरीर पार्णी ! ती म्हणते की, माझ्या मुर्तारून तमं जन्मान घडणार नाही. मूर्तेक्षणी गोत्र वाटताना, ती माफ नाकारते. आपण स्वतःच तें इतक्यात पाटिलं ना ! माधरराव तुम्हा माझ्यापेक्षा पुढेच त्यात अमगल तरी आतां पोचत आहेत. तुम्हाला ज्ञान सोलांत दिवून मागायला दखत नाही. आमच्या क्षेत्रक्षणांच्या घराण्याला Masochism नावाचा एक रोग आहे, तुम्हाला तो माहीत नसेल. पण मोठा मजेशर रोग आहे तो. तो विरोधन वाटला ते सोसा आणि पित्रन पंचक्रांत ने चाक्रांत या वर्गाचे जडनी. त्याला इंजनीत

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

अडल्या नारायणाळ काय बळणार. तो मुळाट्यानं ऐकूं लागला. दादासाहेब त्याला सांगूं लागलें; “आता तुम्ही म्हणाल की, हा रोग फक्त पाश्चात्य बुद्धि-मतानाच होतो तर तसंही नाही. आपणाकडे अत्यंत प्राचीन काळापासून ऋषि, मुनि, तपस्वी, कवि, तत्त्ववेत्ते यांना झाला होता, व अजूनही आमच्या महा-राष्ट्रात विनायक, कवि, गोविंदाय्य वगैरेंची उदाहरणं ताजीं आहेत. त्यांना स्वतःला रोगनिदान ओळखता आलं नसेल, व ह्यातापैकींही तीं बुद्धीचे हिंदू व मुसलमान कवि ती गोष्ट वचूळ करणार नाहीत. पण अचाट पुढींमागे तो रोग हटवून ठरलेला असतो. प्रत्यक्ष गांधींचे सत्यप्रयोग तरी हेंच शाश्वत करतात सागाम्यचं इतकंच कीं, माझ्या पोरांना जरी तो लागला तरी मला चिंता नाही, पण मणिलेस्तारखा—

“क्षमा करा ! मला सरळ उत्तर देण्याऐवजीं माझ्या हु खावर बागण्या देजं नका. घाटल्यास खुद्द गांधींशींच हा वादविवादाचा कापूस पिंजा, पण मला आपला एक सरळ जबाब द्या.”

“आपण सुत्रांचें मन बळवलं तर माझी ना नाही.”

“आणि वाहिनीचं मन ?”

“तोंही तुम्हांच पहा—

“भवानी शंकर तेरसां एम्. एल्. सी. पोट जयशंकर दिवाडिया, आणि रा. र. द्वारकानाथ सहस्रमुद्धे आले आहेत” चाकरांनं पुकारिलें.

“येऊं दे त्यांना दयच” दादासाहेबांनीं हुकूम केला, व माधरावांना म्हटलें कीं, “आज आपण एवढ्या प्रतिष्ठित मंडळींशीं ओळख करून ठेवावी. आपलें चार्डोलीतलें काम फार नाजुक आहे. पुढें मागें या मंडळींची ओळख आपल्या कामीं येईल.”

“Thank you very much.”

§ ३ पाचसहा मिनिटांतच सगळीं मंडळीं जमेली. त्यात तीन एम्. एल्. सी. होते, तीन सर्व पद्यादुर होते, चार रावसाहेब होते, गुजराणी दोन चार, व महा-राष्ट्रीय दोन चार प्रयत्नार होते, कॉलेजचे प्रिन्सिपल व एक प्रोफेसर होता, आणि चार पाच मुगलमान व्यापारी होते. गुजराणी व्यापाऱ्यांपैकीं पारब येथे होणे, पण होते त्यांनींही संबंध रावदांचा पोपास येऊ होता, आणि गांधी बरे

मवाळांची खरी मनोरचना !

घातली होती. सर्वांच्या शेवटी डी. एस्. पी. मि. एन्हेम पिग्हेड हे आले. ते युरेशियन होते.

सर्वांची कै. माधवरावाशी ओळख करून देणे झाल्यावर, शेट शिवशंकर धरमसी म्हणाले,

“ आपला मोठा मुलगा, पत्नीसह अमेरिकेला गेला म्हणूनच ना ही आजची पार्टी ? पण ही जरा अगोदरच द्यायची होती. आम्हाला आपली सून दिसली असती. ”

“ मि. धरमसी ! ” अडमुठे मोघे म्हणाले, “ तो विषय या घरात वर्ज्य आहे. ”

“ का रे बुवा ? ” धरमसींना आश्चर्य दाखविले. “ त्यात वार्ड असं काय आहे ? ”

“ आपणाला तें प्रकरण कळलं नाहीं का ” मोघे म्हणाले.

“ कळलं, पण त्यांत आपणाला वार्ड काय दिसलं ? ”

“ मि. धरमसी ! Let us drop it altogether ” दादासाहेबानीं सांगितले. आजची पार्टी कॅप्टन मोघे याचा सन्मान करण्याकरिता आहे. बाडोलीप्रकरणात तरी ते मुंबईहुन इथं येऊ शकले. ”

“ काय म्हणता ? ” सगळे गुजराथी व्यापारी एकदम ओरडले, “ मोघ्याचीच का तुकडी बाडोलीत आली आहे ? तर मग स्वदेशाच्या इश्टीच्या दृष्टीनं आम्हाला आजच्या पार्टीत भाग घेता येत नाहीं. दादासाहेब, क्षमा करा ? ”

“ दादासाहेब ! आम्हाला पण क्षमा करा ! ” एकजात मुसलमान व्यापारी म्हणाले, “ आम्ही कॅप्टन मोघे याचा इतका करतो. ” असे म्हणून ते जाऊ लागले, त्याच्या मागोमाग गुजराथी व्यापारीही जाण्यास तयार झाले. त्यामुळे चिह्न मि. पिग्हेड उद्वारले.

“ काय हो एम्. एल्. सीज ! हाच का आपली व्यापाऱ्यावर हुकमत ? धड लोकमत पाठीशी नाहीं, कीं धड व्यापाऱ्यावर वजन नाहीं, अन् म्हणें, आम्ही लोकप्रतिनिधि आहोंत. ”

“ दादासाहेब ! ” भवानी शंकर तेस्ती एम्. एल्. सी. म्हणाले, “ हा आमचा अपमान करण्याकरताच का आपण आम्हाला आज बोलावलं ? यापुढे

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

मि. पिग्ग्रेड यांना आमत्रण दिलें तर, आम्हाला देऊं नका अं ! मि पिग्ग्रेड, 'We don't condescend to quarrel with pigs' ! (आम्हां दुःख राशीं भाडत बसत नाहों.) अमें म्हणून सगळे एम्. एल्. सीज सुद्धा निघून गेले राहता राहिलें प्रिंसिपॉल्, प्रोफेसर, कवि, ग्रंथकार, रावसाहेब व रावबहादुर एवढेच, पैकीं कवि व ग्रंथकारांनीं निघून गेले. त्यांनीं तर स्पष्टच सांगितलें की, आपणांस पाटांचें कारण अगोदर समजतें तर आपण तेवपर्यंत येण्याची तसदीमुद्रा घेतली नसता. ते जात असताना रा. महाशब्दे नांवाच्या कवीना दादासाहेब म्हणाले,

“ मनोहरपंत, तुम्हांतरी जाऊं नका माझ्या या गुजरायच्या चाळीस बर्षांच्या वस्तींत, माझ्या घरात मायबोलींचीं तेंवतीं ज्योत आपणच कायम ठेविली, आणि आता आमच्यावर प्रसंग येताच आपणही निघून जाता, हें ठीक नव्हे. निदान तुम्हांतरी राजकारणापासून मराठी वाक्याय दूर ठेवलें आहे. ”

“ पण म्हणून माझीं लेखणी मी राष्ट्रहितशत्रूंना विकलीहों नाहीं. आणि प्रसंग पडला म्हणून, दादासाहेब स्पष्ट बोलावं लागतें की, आपल्यासारखा टिळकाच्या वमदानीतला मनुष्य, आपल्या स्वर्त्तला सरकारच्या पायीं इतकें ठेविलें कीं, राष्ट्रावर तोका कागणाच्या राष्ट्रद्रोही माणसाला, त्याच उलट्या काळजाच्या पराक्रमाबद्दल अगाऊं ही पार्टी देईल. ही कल्पनासुद्धा मला सहन होत नाहीं. मीं तुम्हाला आजपर्यंत तुमच्या राजकीय मताबद्दल अगर पक्षाविषयीं एका अवा अक्षरानेंसुद्धा दोष दिला नाहीं कीं, तुमचीं स्तुति बेली नाहीं. तुमच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेला, तुमच्या शक्तितेला आणि तुमच्या मायमापाभिमानाला मीं निरपेक्ष शुद्धीनं शिरसावंचच लेवलें आहे. पण आज—

“ मनोहरपंत ! ” दादासाहेबाचीं बुद्धिमत्ता चमकूं लागली, “ क्षमा करा ! परंतु मला खरोखरच अजून वाटतें कीं, इंग्रजांशिवाय आम्हां हिंदूवासांदाव जगात चालायवंच नाहीं. मला टिळकाची तशींच गांधींचीही सगळीं मतं मान्य नाहींत, त्याला माझा उपाय नाहीं. मीं माझी बुद्धि गांधींच्या लंगोटीला टांच पाऊलपार तारुई. ”

“ पण गांधी तरी तुमच्यापाशीं तुमचीं बुद्धि मागण्यावरता कधीं आले होते ? ” जटाशंकर वदिराजांनीं दादासाहेबाना विचारिलें.

मवाळांची खरी मनोरचना !

“ आणि दादासाहेब, ” महाशब्दे म्हणाले, “ इंग्रज नव्हते तेव्हा, आम्ही जसे काही भुवनें मरत होती; आम्हाला पाधरायला भरपूर दखं नव्हतीं कीं आमच्या डोक्यावर छपरंदेखाल नव्हतीं ! ”

“ होतं; तें सार होतं. ” दादासाहेब म्हणाले, “ पेशवाईत सुरक्षितता काही तरी उरली होती वा, “ इंग्रजांनीं बाजीरावापासून गादी घेताच हिंदुस्थानभर सगळ्या रयतेनें स्थाना दुबाच दिला ना ? ”

“ ती राष्ट्राची नवज्वरानंतरची, पहिल्या उसाशानंतरची भाषा होती. त्यावेळीं डॉक्टर बोणीही व कसाही असो; तो परभेश्वरतुल्यच वाटतो. परंतु खडराडीत ताजेतवाने होऊन राष्ट्राच्या रिंगणात उतरण्याची तयारी होऊन सुद्धा हा डॉक्टर जर आमचें घरच सोडीत नाही तर कोणत्या रोग्याला आपले प्रथमचे धन्योद्गार बाधक आहेत असं वाटेल ? ”

“ तुम्ही असं धरून चालता, मनोहरपत, कीं, आज हिंदी राष्ट्र जागृत झालं आहे. अहाहा ! तो सुदीन येईल का ? हिंदुस्थानला सर्व राष्ट्रपरिषदेत स्वतंत्र राष्ट्राचें मत मिळेल का ? बंधूंतो ! तुम्ही मला मवाळ म्हणा कीं, काय वाटेल म्हणा, पण तसा दिवस खाचित खचित उगवणार, मात्र गार्धीच्या उपायानीं खास नव्हे, तर अत्यंत सुसंस्कृत व स्वतंत्रतेचं माहेरघर अशा इंग्लंडच्या दोस्तीनेच मिळणार ! ”

“ पठाणानीं बाडोलींत ब्रियावर हात टाकले ! ते ब्रियापुढे नागवे उभे राहिले ! ” वर्तमानपत्रें विकणारीं पोरें खाली ओरडूं लागलीं.

“ बघा ! दादासाहेब बघा ! ” महाशब्दे गर्जना करून ओरडले, “ ज्या दोस्ताकडून प्रत्यक्ष गृहलक्ष्मींची अन्न भर बव्हाळपावर घेण्यात येते, त्या दोस्ताकडून आम्हाला स्वराज्य मिळणार तर नाहीच, पण मिळालं तरी ते पातकी स्वराज्यसुद्धा आम्हाला नको; कारण तेंही आमचा घात करण्याकरताच देण्यात येईल. ”

“ मि. पिग्मेड ! ” दादासाहेबाचा आवाज एकदम ग्वाली पडला, “ ही बातमी काय म्हणते ? ”

“ काही तरी तुमच्याच लोकांची कारवाई असेल. पठाणाना नागव्यानें स्नान करण्याची संवय असते. त्यामुळे काही तरी गैरसमज होऊन, गार्धीनीं—

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ गांधींचे नाव वाढू नका ! ” दादासाहेब आवेशाने म्हणाले “तो महात्मा कधीसुद्धा खोटे बोलणार नाही. ”

“ तो नाही, त्याचे साथीदार ! ते काही नाही; कॅप्टनसाहेब, “ Now it is you who are to save our Nation from anarchy. ”

“ Of course ! ” माधवरावनिही हुजोर दिला. “ दादासाहेब ! तुम्ही मवाळसुद्धा ब्रिटिश साम्राज्याचे प्रध्वन शत्रूच आहात ! ” असे ओरडून ते आणि जी. एस्. पी. निघून गेले.

“ ध्या हें वशीस ! दादासाहेब ! ” जटाशंकर म्हणाले व गेले.

“ अहो ! अजून तरी रावबहादुरी सोडा ! ” उमथ्या भाटे म्हणाले, व जटाशंकरच्या मागे गेले. कवीपैकी महाशब्दे मात्र एकटे राहिले. त्यांना राव-बहादुर क्षेमकल्याणी म्हणाले;

“ गांधी महात्मा खरे ! पण सैतान की साधु ? ”

पुस्तक दुसरें

सैतान !

भाग २ रा

इतिहास का अहिंसा ?

आणि जगाचिया सुखेदिशें ।
शरीर वाचा मानसे ॥
राहाटणें तें अहिसे ।
रूप जाण ॥ १६-११४ ॥

श्रीज्ञानेश्वर

इतिहास का अहिंसा ?

§ १ ज्या कॅप्टन माधवराव मोघे याकरिताच दादासाहेबानां पार्टी दिली होती, ते मोघेच निघून गेल्यावर पार्टीचा बेरंग झाला हें सांगणें नल्गे. नंतर याकांच्या रावबहादुर रावसाहेब प्रोफेसरानांही आल्यासारखें चहापान वगैरे करून यजमानाचा निरोप घेतला. जातेवेळीं एका रावसाहेबानां मात्र हळहळ दाखविण्यास कमी केलें नाहीं ते म्हणाले,

“ दादासाहेब ! तुमच्या या राजकारणाच्या उठाळेवीनं आमची आज शॉप्पेन बुडाली बुवा ! ”

“ मला हेंच समजत नाहीं; ” एक रावबहादुर उद्गारले; “ कां आम्हां हिंदूंना राजकारण हवें तरी फशाला ! खावं, प्यावं, चैन करावी हें आपलं काम. मग राज्यकर्ते कोणा का असतनात; इंग्रज असोत कीं, फ्रेंच असोत.

पण दादासाहेबानां त्याच्या त्या मदिराप्रियतेकडे व जिमल्या चाटीकडे लक्षच दिलें नाहीं. पाहुणेमंडळी परत गेली तरी त्यानां आपल्या लायनरीत दडी मारिली; ते चागले दोन तास बाहेर आले नाहींत ‘ आपली जगात धाता नाचडी होऊं लागली आहे ‘ ‘ माकेंट्गॅल्यू ’ ’ मथ्यें रावबहादुरांची, युद्ध प्रसंगातल्या जर्मनमार्क इतकी किंमत उतरत चालली आहे; हें पाहून त्याना कार दु ख झालें. ज्या पदवीला, खरेंच सागावयाचें म्हणजे, त्यानां धर्मपत्नीपेशाही जिवापालिकडे जपून ठेविलें होते. ती पदवी १९२१ च्या असहकारितेच्या वेळेपासूनच निव्वळच्या नाण्याची होती चालली होती; परंतु त्यावेळीं त्याना तें खरें वाटलें नव्हतें. नंतर १९२२ चा बार्डोलीचा वार पुन्हा होऊन, वेळकरजवकरादिकांच्या “ स्वराज्यपक्षांमुळे म्हणा कीं, आणखी काहीं अवातर कारणांमुळे म्हणा, महात्माजींच्या कीर्तिसागराला ओहोटी लागलेली पाहून, क्षेमकल्याणांना तर आपल्या पदवीचा “ सॉब्डरिन् ” दुर्मिळ वाटूं लागला होता. आणि फिल्ल १९२८ च्या त्याच बार्डोलीनें चागलीच उसळी जरी मारिली होती, तरी आपल्या दोन्ही मुलगांच्या अलौकिक बुद्धितेजान, त्यांच्या मार्फत येणाऱ्या अलोट संपत्तीमुळे व सरकारदरबारांच्या अधिकारोत्पन्न मानमान्यतेमुळे त्याना आपल्या पदवीची थ्येयप्राप्ती हातीं पडल्यासारखें झालें होतें. फार झालें तर गांधीजींची चळवळ यशस्वी होऊन, सरकार पै दोन पयानीं बार्डोलीचा शेतसारा कमी करील; पण त्यामुळे आपल्या पदवीला आणि धनसमृद्धीला यांकिंचित् सुद्धा

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

खार घसणार नाही; असा त्याचा, चालू चळवळीविषयी दृष्टिकोन होता. पण देवगति पहा, कशी विलक्षण फिरू लागली. ज्या कोटनारायणाची कोटीची जिंदगी आपल्या घरात येऊन आपला तेजस्वी मृगेंद्र “मानधनप्रभु” होणार अशी त्याची रात्री होती, (कारण तें जाभूळ अगदी त्याच्या ओठावर येऊन पडले होतें, आता तें खाऊन गिळण्याचाच काय तो अवकाश होता,) नेमक्या त्याच कोटनारायणामार्फत महात्म्याजी त्याच्या प्रत्यक्ष घरात घुसले, व ते जाभूळ सर्वस्वी त्याच्या हातून महात्म्याजीनीच हिसकावून घेतले अशी त्याची तगमग होऊन राहिली होती. कोटनारायण कोटीसह व बन्धेसह त्यांच्या आश्रमात तर जाऊन राहिलाच, पण प्रत्यक्ष आपला स्वतःचा पोटचा गोळादेखील त्या सैतानानें आपल्या घरातून कायमचा काढून आपल्या सावरमतीच्या Hell—

ही हेलची कल्पना अतिशय भयंकर होती. ती त्याच्या त्या बुद्धिप्रस्त पाठव्या देशाच्या डोक्यात येताच, त्याचें त्यांनाच भयानें पछाडिलें गांधींना सैतान व त्याच्या आश्रमाला Hell म्हणणारे आपण तरी काय किंमतीचे आहोंत अशी त्याची आत्मपरीक्षा सुरू झाली. दादासाहेब क्षेमकल्याणी कितीही मठाळ मताचा मनुष्य असो, त्याची सामाजिक मते कितीही जहाल असोत, व त्याची इंप्रजाबद्दल कितीही प्रामाणिकपणाचा आपूलकी असो, ते बुद्धिमान् होते यात शंकाच नाही, आणि जेथें अलौकिक बुद्धिमत्ता आहे, तेथें निदान एकातात तरी आत्मपरीक्षा होतेच होते बुद्धिमत्ता जर खरोखरच तेजस्वी असली, तर ती अहंकारानें दूषित होऊनही, प्रतिरोधाच्या घपक्यामुळे मधून मधून तरी अंतर्मुखी होतेच होते. त्याप्रमाणें महात्म्याजी व आपण स्वतः याची तुलना दादासाहेबाच्या बुद्धिचक्रात सुरू झाली.

त्या तुलनेत कोणते विचार त्यांना सुचले कोणास माहोंत, पण त्यांना थोडेंसे समाधान वाटल्यासारखें दिसलें खरें, आणि पुढें पुढें तर त्याचा काही तरी निश्चय झाला असला असेही भासलें त्यांनीं आणखी पाचघात मिनिटें विचार केला, व नंतर चटकन् ते आपल्या टेबलापाशीं गेले व एक तारेचा फॉर्म काढून लिहू लागले,

Want a most private interview immediately provided Mrigendra is not even hinted at.

Kshemakalani.

इतिहास का अहिंसा ?

ही तार त्यानीं तावडतोब सायरमती आश्रमाला गाधीकडे करविली, आणि ते प्रवासाची तयारी करूं लागले घस्ची “मोरिस” कार तयार होतीच अर्थात्च आपण कुठें जाणार आहोंत हें त्यानीं कोणालाही कळ दिलें नाहीं.

§ २ दादासाहेबाच्या अपेक्षेप्रमाणें महात्माजीकडून धकार आला, व दादासाहेबही तावडतोब दुपारीच निघाले बाहेर आजिघात ऊनच होतें अतें नाहीं; आकाशात मधून मधून ढगदेखील येत, परंतु उष्मा फार होई. अर्थात्च मोटारमध्यें बारा येई परंतु दादासाहेबाना तो बाहेरचा बारा, बयोमानानुसार सोसवेना; म्हणून त्यानीं मोटारचे पडदे सोडवून खिडक्या बंद करवल्या होत्या, आणि आतला ‘इलेक्ट्रिक फॅन’ सुरू केला होता. अशा रीतीनें, Upton Sinclair चो Love's Pilgrimage ही कादंबरी वाचीत वाचीत, दादासाहेब सायंकाळीं आमदाबादेजवळ जाऊन पांचले इतक्यात पाऊस पडण्यास सुद्धात होऊन दहा मिनिटात जिकडे तिकडे जलमय होऊन गेलें. पुढें पुढें तर पावसाचा इतका जोर झाला कीं, दादासाहेबाची “मोरिस” देखील एका वडाखालीं थांबवावी लागली ती थांबून एक मिनिट होत नाहीं तोंच एक गरीब बाई शोंफरला, आपणास मोटारींत घेण्याची विनवणी करूं लागली त्यानें तिला अर्थात्च धुडकावून दिले. परंतु प्राणरक्षणाकरता त्या बाईला त्याची पायधरणीही करप्याशिवाय अन्य उपायच नव्हता. कारण आतां बारक्या बारक्या गाराही पडण्यास आरंभ झाला होता, मागच्या बरमातींतला जलप्रलय धांमंत लोकसुद्धा विसरले नव्हते, तर गरिबाची गोष्ट कशाळ ? म्हणून त्या बाईनें झाडाच्या आश्रयानें उभ्या असलेल्या त्या मोटारच्या शोंफरला काकुळतीनें आपणास आत घेण्याचा जवळजवळ तगादाच चालविला. तो तिक्याकडे पाहून हसून “चल जाव” म्हणे, व ही “लेवोजी” या शब्दाची माळ ओढी. शेवटीं प्रकरण इतकें निवरावर आलें कीं, एवातेजीं आपण जर मरणारच तर, काकडून मरण्यापेक्षा मोटारखालीं बेंगहनच मरू अशी तिनें धमकीच दाखविली. त्या धमकीला दाद देणारा शोंफर तर नव्हताच. परंतु दादासाहेब सुद्धा नव्हते, परंतु दादासाहेबाना, त्या वादळांतून, तिची ती धमकीच प्रथम तिला ऐवूं गेली, व आपण येथूनच गाधीच्या मार्गां सत्याग्रहात शिरलों आहोंत, अशी एक उपरोधिक कल्पना त्यांना सुचली. तसे ते झमले, व पटदा दूर करून खिडकीच्या

महात्मा गांधी-सैतान की साथ ?

तावदानातून त्यानी त्या बाईंभडे पाहिले. बाई तरुण, गोरी पण दारिद्र्यामुळे सुखुतलेली होती. ती पण दादासाहेबाना masochism चा तिसरा, उतार-वयातला दृष्टका आला. त्यांना मृच्छमटिकातल्या “ अंगें भिजली जलधारानी ” ची आठवण झाली. बाईच्या पोयाखावहून ती गुजराची नसून देखणी-देखणी तर होतीच होती-दिसत होती. तेव्हा तिला आश्रय देण्यात आपण प्रान्ताभिमान ही दाखवीत आहोत असे त्यांना वाटले. त्यानी तिला आपल्याच वाजूच्या गादीवर बसण्यास सांगितले. तिने ते नाकारिले. तरी ती शेंफरजवळ बसण्यासाठी नाखूप होती. म्हणून ती दादासाहेबाच्या पायाचीच पण विरुद्ध वाजूच्या दारा-जवळ खाली बसली. दादासाहेबांनी शेंफरच्या मागला पडदाही खाली टाकला, व नंतर अमदाबादेस जाईपर्यंत दादासाहेबाचा वृद्धापकाळचा “ रोमान्स ” झाला. त्यात एक खरे की, त्या बाईनेही त्यांना गोड बोलूनच थेटपर्यंत चाळविले, आणि शेवटी ती जशी उतरून निघून गेली, तशी “ द्राक्ष आवट ” म्हणण्यासारखी या म्हाताऱ्या जयुकाची गत झाली ! मात्र “ मी आपणास खबरच भेटेन अ ! ” अशी तिने उतरांना खात्रीची वाणी वाढिली होती, त्यामुळे द्राक्षे लवकर पिकून, आपल्या ओठावर आपण होऊन येण्याची त्या कोळ्याला थोडीतरी धाशाही होतीच. काही असो, डोंगरादऱ्यादिना अशा त्या लोण्यासारख्या मूढ प्रातान, आजचा प्रवास अगदीच वाही निरम झाला नाही, याचे दादामाहेबाना बरे वाटले !

§ ३ अमदाबादेला मुलाकडे जेवणखाण बसून, शेड गोवर्धनदास सुकड याज-कडे, एका विशेष कामाला जात आहोत, विशेष उशीर झाला तर कदाचित् तिकटेच निजुंही, अशी बतावणी करून, दादासाहेब प्रथम खरोखरच त्याच्याभडे गेले, व त्याच्याशी नुसते नमस्कार चमत्कार करून, ते तेथून थेट सावरमर्ताच्या गांधी-आश्रमात गेले. त्यावेळी रात्रीचे दहा वाजून गेले होते. आश्रमान बहुतोक ठिकाणां निजानाज झाली होती. सार्यसाळचा पाऊस तेथेही पडत गेला होता. तरी आश्रमात, शहराप्रमाणे, मुळीच घाण नव्हती. रस्ते अगदी, मुंगईच्या बीन्स रोडप्रमाणे तक्रर्यात नव्हते, मित्रा त्याप्रमाणे येवल्या रम्यावर दिव्याचा लखल-खाटही नव्हता. परंतु वाटसर्यांचा पाय खड्यांत पडून दुखवणार नाही, दिवा त्याला दोन पादत्राणे घातल्याचा चिखलामुळे अनुभवही येणार नाही, असा नीट-

इतिहास कां अहिंसा ?

नेटवेपणा, त्या आधुनिक लहानशा जांबाली-आश्रमात दादासाहेबांच्या प्रत्ययाला आला. त्या आश्रमात दादासाहेबांचे पाऊल आज प्रथमच पडत होते, आणि ते इतरत्र कितीही वाकडे पडून मुरगळले असले, तरी येथे त्याची ती नेहमींची संवयमुद्धा तें विसरून गेलें; फार कशाला, त्यांच्या सायंकाळच्या " रोमान्सची " सुद्धा त्यांना आठवण नव्हती. ते गांधींच्या पर्णफुटीत गेले त्यावेळीं गांधी त्यांचीच वाढ पाहात होते. दादासाहेब आत शिरताच—त्यांना गांधींची पर्णफुटी एका पोक्त गुजरायी बाईनें दाखविली होती; ती गांधींच्याच पत्नी असेल असें दादासाहेबांना वाटले—गांधींनीं उठून त्यांना नमस्कार केला; व आपल्या समोरच्या एका चौपायीवरील चटईवर बसविले चटईवर एका अत्यंत स्वच्छ असा सुंदर खादीचा पलंगपोस अंधरला होता. गांधी स्वतः खालीच एक चटईवर बसले होते, त्यांच्या पुढें एक लाकडी उतरतें मेज होतें; व त्यावर सर्वप्रकारचे स्टेप्सनमाहित्य होतें, पर्णफुटी कोटेंही गळत नव्हती.

“ मी शेगडा पेटवूं काय ? ” गांधींनीं विचारिलें.

“ आपणच पेटवणार काय ? ”

“ हो. ” असें म्हणून महात्माजींनीं लगेच तसें केले व दादासाहेबांना विचारिलें; “ आपण आमच्या आश्रमात प्रथमच आला आहात; नाही ? ” असें विचारता विचारता त्यांनीं एका पितळी ताटलीत थोडीशी चिकूची व अंजिराची फळे दादासाहेबांना दिली; आणि गाईचे दूध शेगडीवर ऊन करव्यास ठेविलें. दादासाहेब त्यांना म्हणाले.

“ आपण कशाला भ्रम घेता ? मी अमदावादहून जेऊनच निघालों आहे. आता एकादं फळ घेतों; व मी हा यस्मोसमर्थे चहा आणला आहे, तोच अमळ-ज्ञानं घेईन म्हणजे झालं. मला दूध अलीकडे पचत नाही. (हंसून) मी आपणापेक्षा सदासात वर्षांनीं मोठा आहे. ”

“ जुनं वयानेंच का ? मानानें, बुद्धीनं व तराथेंनेंही आपण माझ्यापेक्षा मोठे आहांत, आपण आलात; मला मोठा आनंद झाला. ”

नंतर थोडा वेळ दोघेही स्तब्ध बसले. मग दादासाहेबांनीं मेजाकडे बोट वळून म्हटलें, “ काही लिहिता होता वायतें ? “यंग इंडिया”चे आर्टिकल ? ”

“ नाहो. ‘रत्नाचे प्रयोग’ लिहीत होतो. तें काम मी पारच्यावेळीं करतो. ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ आपण त्या पुस्तकात फार लिहिता सुवा. टीका करू ना ? ”

“ काय हरकत आहे ? ”

“ एक तर आपण अतिशय लिहिता, आणि सागूं नये तें सांगता. Sense of Proportion आणि Sense of Decency हीं दोन्ही आपल्या आत्मचरित्रात सापडत नाहीत. आमच्या नरसोपंत केळकरांनी टिळकाचं चरित्र असंच भासूडानं भरल आहे. त्यापेक्षा मला दादासाहेब पाण्याचं टिळकाविषयाचं Appreciation आवडलं. पुस्तक कसं आटोपशीर व सुदेसूद असावं. ”

“ मला आपलं म्हणणं मान्य आहे. ”

“ मग तस करात का नाही ? गांधी, मला तुमचा या दामिक—क्षमा करा अं ”

“ क्षमा कसली ? बोला की, दादासाहेब, आपण अगदीं मन मोकळं करून बोला. ”

“ मला आपलीही चूक कबूल करूनही ती सुधारण्याची वृत्ति दामिकपणाची वाटते, हें पुस्तकाचं सोडून या, एकवार. पण Practical Politics मध्ये सुद्धा आपण तसच वागता, हें काही चांगल नाही. आपणास जर खरोखरच आत्मचरित्राविषयी, आपण चुकतां, असं न्यायत असेल, तर ती चूक सुधारणं हें आपलं कर्तव्य नाही काय ? ”

“ अलव्रत आहे पण “ सत्याचे प्रयोग ” हे अगोदर सत्याचे प्रयोग आहेत, व नंतर आत्मकथन आहे. आपण Confessions of Rousseau हें पुस्तक वाचल असेलच. ”

काय असेल तें असो, दादासाहेब घोटाळलें खरे. त्यांना प्रश्न विचारणारा मनुष्य, महात्माजी खेरीज दुसरा कोणी जरी असता, तरी त्यानीं चापून “ हो वाचलं ” हेंच उत्तर ठोकून दिलें असतें पण तें पुस्तक त्यानीं पाहिलें सुद्धा नव्हतें, आणि गांधीपुढें खोटें बोलताही येईना. एक तर नक्कीच की, त्या महाम्यापुढें असत्य कथन करण्यास ते घाबरलेच, पण त्यांना तेथें तसें करताही आलें नसतें. कारण महात्माजींनीं त्यास, दोन चार प्रश्नांतच खोट्याचें माप दिलें असतें. इतराशीं बोलताना ते अशा कैचीत सापडत नाहीत, पण इतरांच्या मतांचीही

इतिहास का अहिंसा ?

दादासाहेबाना पत्रा नव्हती; पण येथे ती रूपाट चालेला. तेव्हा त्यानीं महात्मा-
जींचाच, ल्हानपणा पदरी घेण्याचा आव आणून म्हळें,

“ नाही. मी तें पुस्तक वाचलं नाही. ”

“ मग तें अदरक वाचा, अशी मी आपणास शिफारस करतो. मी टिककराचीं
काही इंग्रजी चरित्रें वाचलों; व केळकराच्या चास्त्राचाही दिवेकरानीं भाषांतर
केलेला भाग वाचिला; व इतर भागही मराठीतून वाचला. मला मराठी फारसं
कळत नाही, पण मला वाटतं कीं, मराठी वाढ्म्यात केळकराच्या टिककरचरि-
त्राला फार मोठें स्थान असेल. इंग्रजीतल्या मोल्लेच्या ग्लॅडस्टन चरित्राची आठवण
होते. खरं म्हणाल तर टिककर व केळकर, विशेषतः त्याचा बेसरी याची मराठी
भाषा इतकी जोरदार व सुंदर आहे कीं, तितकी जर आमची गुजराथी भाषा
जोरकस होईल तर आम्हाला अत्यानंद होईल.”

“ दादासाहेब, आपण दोन्ही भाषा उत्तम जाणता, मग आपणच का तें काम
करात नाही ? ”

“ आता माझे वय गेलें, बरें ते असो. मी ज्या दामाप्रति आज मुद्दाम
आलों त्याविषयी बोलूं या. पण इथं अगदी एरात आहे ना ? आपली पत्नीमुद्धा
नको. ”

“ ती इथं नाहीच. आजच ती बाडोलांत गेली आहे. ”

“ ब्रिथानीं सत्याग्रहात जीरानं भाग घ्यावा एवढ्यावरता का ? ” दादा-
साहेबानीं नापमंती दाखवण्याच्या आभाजानें म्हळें.

“ हो. ”

“ त्याविषयी मी आजच्या या मुत्रखनीत बोलणार आहेच. पण आपल्या
शोपडीत, बाहेर पोक्तशी बाई कोण आहे ? ”

“ तो वस्तुरीची मोल्लेखणी आहे. ”

“ वस्तुरीची शोपडी नजिकच आहे का ? ”

“ आपलं भाषण कोणालाही ऐकूं जाणार नाही. तुम्ही विनधास्तरणें बोलवें. ”

“ त्याचप्रमाणे आपल्या आजच्या मुद्राखतीविषयी एकाचदशी आपण कोणा-
जवळ बोलें नये, अगर त्याविषयी कोठें लिहूंही पण नये. ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ देशहितविघातक असं जर काहीं त्यात असेल, तर मी तसं वचन आपणास देजं शकत नाहीं. ”

“ कबूल. पुष्कळमं खासगीच आहे पण त्याला आपणच सार्वजनिक रूप देऊन टाकलं आहे, पण तें असो. प्रथम मला असं सांगा की, आपणाला खरोखरच असं वाटतं की, कां रणसंप्रामाशियाय, ब्रिटिशाना येथून हकदत्त देण्याचा अन्य उपाय आहे ? ”

“ दादासाहेब ! प्रथम हें दूध घ्या की, मग आपण शातपणं बोलूं, ”

“ मला नको. मी चहाच घेतों, आपण दूध घ्या की. ”

“ ठीक आहे. ” गांधींनी मग दूध गाळून घेत घेत म्हटले, “ मला, ब्रिटिशाना हकदत्त देण्याची बुद्धि कधीच सुचली नाहीं. त्यांनी, परवडल्यास येथें नोकर म्हणून रहाव की. ”

“ पण सार्वभौमसत्ता गाजविणारे सत्ताधीश, नोकर म्हणून कसे राहतील ? ”

“ काय झालं न राहला ? मराठी साम्राज्याचे, तुम्ही क्षेमकल्याणी जहागिरदार, सुखेला बांस वर्षे कॉलेजात नोकरच होता ना ? आणखी मी तुम्हाला सांगता की, तुम्ही आज पूर्व वैभवानें मनातल्या मनात चडफडता तरी, पण उर्धा प्रसंग पडला तर हे आजचे इंग्रजी अधिकारी, याच सुखेला, फिरून वपारी घालून थोडा विफायतशीर व्यापार करण्यांतही आनंद मानतील. ”

“ शक्य नाहीं. जिये साम्राज्य गाजवलं तिये तें विसरून जाणं सोय नाहीं. ”

“ कोणाला, इंग्रजाना नव्हे. अमेरिका हातची गेली. काय त्यांना वाईट वाटतं, सांगा बंधू ? ”

“ पण त्याचवेळीं ब्रिटिशाना हिंदुस्थानचं राज्य मिळालं होत. ”

“ खोटी गोष्ट ! १७८२ सालीं अमेरिकेचें स्वातंत्र्य जगानं कबूल केलं, आणि त्याच सालीं, इकडे वॉरन् हेस्टिंगच्या अनन्वित जुलुमांमुळे बंगालची जहागिरी ही हातची जाते की काय अशी त्यांना भीति होती, शिवाय १७८२ सालीच तुमच्या महादजी शिंद्यानं रजपुताचा सुराडा उडवून, मराठेचं सान्या हिंदुस्थानचे सम्राट् होणार अमं सान्या जगाला वाटाबयाला लावतं होतं. दादासाहेब, एक गोष्ट मी तरी कालप्रयीं विमरणाव नाहीं, ती ही की, १८ व्या शतकात मराठ्यांचा दरार नसता, तर, बंगालला, कायमचा शेतपारा तर नमताच मिळाला, पण आखिल हिंदुस्थानमध्यें जीं सहाशतधें ल्हानमोठीं हिंदी संस्थानं

इतिहास का अहिंसा ?

बाज दिसतात, तीही दिसती ना. एवढंच नव्हे, तर अजून सुद्धा जी धाकधुक विदिशांना वाटते ती त्या वेळच्या मराठ्यांच्या दराच्यामुळेच होय. ”

“ आपण महाराष्ट्राला हा जो मान देता त्यामुळं मला आनंद होणं स्वाभाविक आहे; पण त्याबरोबर आता तो अभिमान निव्वळ निराधार म्हणजे पोकळ आहे, अशी माझी खात्री आहे. अहो फार लांब कशाला जा; खुद्द आपणदेखील बाडोळींत महाराष्ट्रीय स्वयंमेवकाना घेत नाहीं. जे थोडेसे दिसतात ते गुजराथेंतलेच माझ्या सारखे; मराठी गुजराथीच आहेत, खरं ना ? ”

“ याचं कारण पण वेगळ आहे. एक तर, हिंदुस्थानच्या आजपर्यंतच्या अनेक स्वातंत्र्ययुद्धात गुजराथेने कधीच स्वतंत्ररीत्या नाव मिळविलं नाही; तें त्यास मिळावं, ही इच्छा; पण तीही इच्छा का ? तर चालूं स्वातंत्र्ययुद्धात जी अनत्या-चारीपणाची संवय, ती बार्डोलीतल्या गुजराथ्यांना, मजबरोबर दक्षिण आफ्रिकेत लागली आहे. इतर कोणत्याही प्राण्याला ती अजून लागली नाही. मग त्यांना जें तूर्त करता येणार नाही तें त्यांना कसं सांगावं ? त्यानं कार्यही सिद्धासि जाणार नाही. १९२२ सालीं शुद्ध बार्डोलीचीही माझी खात्री नव्हती. ”

“ आता आपण याच्या मुघारर आलों. ” दादासाहेब, म्हणून, सर्व जगात माझी छी थू होणार, हें माहीत असूनही, मी माघार घेतलीच ना ? पण इतकें व्हडलेंही मी इतिहासाचे धडे विसरायला मात्र तयार नाहीं ” जरा आसन सावरून च थोडेंसे पुढें सरकून म्हणाले, “ गाथी ! अनत्याचार व अहिंसा यांची आपली मीमांसा, सगळींची सगळी, लक्षात घेऊनही, मी आपणास असं विचारतों कीं, स्वराज्यप्राप्तीला तें साधन म्हणून उपयोगी पडेल ? कीं राष्ट्रातलं अमूल्य रक्त त्या पायीं व्यर्थ साडलं जाऊन, आमच्या राष्ट्राला कायमच राखी करपाकडे त्या एकाडी तत्त्वाचा उपयोग होणार ! मला माझा आपणाविषयीची अती तिडकदार दाखवून एवढा तरी, आपणाजवळ अगदीं एकांतांत हेंच आज मुख्यतः सांगण्याचं होतं कीं, गौतमबुद्धानं जें तेज खचून ठार मारण्याचं राष्ट्रविघ्नंमक कार्य दोन अडीच हजार वर्षांपूर्वी हिंदु-स्थानात केलं तेंच आपण आता, स्वामी विवेकानंदामारल्या, लोन्नमान्य टिळकामारल्या, अहो फार काय ? पण आमच्या सारसरयंभूमारणा ज्वाला-ग्राही नरपुंगवानीं उन्नत केलेल्या धुणधुणीलाही किम्ब, मलाचाच घागेरज्या

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

तत्त्वानें जागच्या जागां, ठार मारण्याचें दुष्ट कृत्य, आपण करीत आहांत ! आपणांकडून तें चुकून होत आहे, अशी मी परवा परवापर्यंत माझ्या मनाची वशी वशी समजूत करून घेत होतो. परंतु जेव्हा प्रत्यक्ष माझ्याच बहुमोल हिंथ्याला, माझ्या मृगेंद्राला—

दादासाहेबांच्या नेत्राला स्वाभाविकपणेंच पाणी आलें; तें त्यांनीं चटवून स्मालानें पुसून टाकलें, व पुढें यद्वादित कंठानें म्हटलें,

“ गांधीजी ? मृगेंद्राविषयीं एक अवासरही बोलावयाचें नाहीं, अशी मीच आपणास अट घालून मीच ती मोडीत आहे हें मी जाणून आहे; पण माझा आता उपाय यालेना. पितृहृदय; पितृहृदय. पण माझ्या मृगेंद्रापेक्षा अधिक उत्तम उदाहरणही मला, अहिंसेचा थळ, म्हणून देण्यास सांपडेना, हेंही तितकंच रस आहे. ”

दादासाहेब थोडा वेळ थांबले; पण एखाद्या स्फूर्तिमग्न कवीप्रमाणें त्यांची स्थिति झाली होती. त्याचें सर्वांज लटलट कापायला लागलें. तसेंच आवेशानें उठलें, व खड्या सुरांत म्हणाले,

“ गांधीजी ! आपण महारामे आहांत हें मीसुद्धां कबूल करतो परंतु रस देवदूतांत सैतानांचीच धोरवी मोठी असते हें देखील मी आपणांस कळवकून सांगतो. मामा एकच मुलगा कदाला, दोन्ही मुलगे नव्हे, मो स्वतांही, माझ्या सर्वस्वासह या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याकरिता थळी जाऊन जर पामेथर आम्हांत राष्ट्रस्वातंत्र्य देत असले तर या क्षणीं, प्रत्यक्ष हालहाल होऊनही मरण्यास तयार आहे; तर मग चुटकीसरसा भरण्यास कां कां तयार होणार नाहीं ! पण गांधी, ज्या तत्त्वाच्या एकाडेपणानें मी प्रत्यक्ष माझ्या पोर्चंगारच्या शंगला पोर्चंगी अंटेखचीं—या प्राम्थ शब्दाची माफी करा. पण त्यापेक्षा अन्य शब्दच जोरदार नाहीं—बेली नसी स्थिति शेंकडों तणाची तुम्ही आज करता; आणि पुढें जर कां प्रत्यक्ष रणसंप्रामाचा प्रसंग आला; आणि तो येणारच येणार, ते अंठिल थोडे खायला काळ व भुईला भारच होणार ना ? तुम्ही आमदी मरून जाऊं. तुमचा आमचा संसार होऊन गेला व उरलेल्याबेही आपण म्हानारे आपल्या परीने गुजराण करतोच आहोंत. मी पेन्शन खातो; तुम्ही मॅग्निट्यू वॅन्सीला पुन्हा विरून देऊन देमि मिन्नितो ! माझ्या वृद्धापमाळीही अनेक गरजा आहेत, आतां गरजांची संख्या कमी बेली आहे. परंतु तो प्रश्न आर्थिक मरणाचा आहे; आणि

त्याविप्रयीं मलां आज साल सोलाव्याची नाही, व आपणही, त्या कापसाची पिंजगी करूं नये. माझी आपणास, निवळ तात्त्विक अहंकार सोडून, हा तरुणांचा माजोरीपणा एकदम थांबविण्याची, राष्ट्रहित व व्यक्तिवाचक हित अशी दुहेरी विनंती आहे. ”

दादासाहेबाना बोलण्याच्या श्रमानें दरदरून घाम आला. हें पाहून गांधींनी उठून आपल्या उपब्रानें त्याचा घाम पुसून टाकिला; त्यास नीट खाटेवर बसविलें; त्यांना स्वच्छ व गरम असे पाणी पिण्यास दिलें, व स्वता ताडाच्या पंख्यानें त्यांना धारा घालून बोलण्यास आरंभ केला;

“ दादासाहेब, आपणास सिगरेट् ओढण्याची संवय आहे हें मला माहीत आहे व आपण बेलाशक ओढा, माझ्या आश्रमाचा तो कडक नियम मी आपणा-वरता तूर्त मोडण्यास तयार आहे. ”

“ Thank you ! ” दादासाहेबांनी उत्तर दिलें. “ पण मलाही आपणास दाखवायचें आहे कीं, हृदयाच्या जळजळीपुढें व्यसनाची मातशी नसते. मी व्यसनाचेंही व्यसन आहे. व्यसनें माझी आहेत. मी व्यसनाचा नाही. ” “ आनंद ! आनंद ” गांधी हात जोडून म्हणाले. “ दादासाहेब ! आपल्या या हृदयाच्या जळजळीत निघालेल्या वचनाच्या श्रवणानें कोणता अधम पुनीत होणार नाही ! मला लोक महात्मा म्हणतात, व आपणास मवाळाप्राणि ही निंदावाचक संज्ञा देतात; पण या संज्ञा फोल होत. खरें तेंज हृदयाच्या जळजळीतच असतं. ज्या स्वार्थत्यागाच्या दैवी गुणानें मराठ्यांनीं, राष्ट्राच्या कमालीच्या औदासिन्या-तही प्रत्यक्ष साम्राज्यसूर्याची किरणें लंडन शहरापर्यंत विकसून टाकिली, त्याच स्वार्थत्यागाच्या ठिणव्या, तुमच्यासारख्या गुजराथेतल्या मराठी रक्तातून अजूनही बाहेर पडताना, याचा कोणत्या राष्ट्रमत्कास आनंद वाटणार नाही ? दादासाहेब, आमच्या आजकालच्या राष्ट्रस्वातंत्र्याच्या धक्काधक्कांच्या माम्यात रणसंग्रामाचा घनघोर प्रसंग येणार नाहीच, असं मी चुकूनही म्हटलं नाही. एवढंच नव्हे, तर ऐतिहासिक प्रसंग पाहिले तर “ रणाविण स्वातंत्र्य ” कोणालाही अजून मिळालं नाही असंच दिसतं. पारतंत्र्यशृंगला ज्यानं नुकत्याच तोडल्या, अशा इटलीलाही रणसंग्रामच करावे लागले आहेत हें मी देखील कबूल करतो; आणि तसाच जर का हिंदुस्थानावर प्रसंग आला तर, एका “ हरहर महादेव !

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

या रणगर्जननेचा काय तो अवकाश, ती करणारा देवपि शिवाजी महाराज महाराष्ट्रातच निघेल, व सर्वजगभर विस्तुरलेले मराठे जर्मनांनाही थरक करून सोडणार, फडेकोट शिस्तीचं आणि अलौकिक पराक्रमानं तरी यशस्वी रणबंदन करतील अशी माझी बालंबाल खात्री आहे. मध्यंतरी मां म्हणत होतो की, माझी महाराष्ट्रावर सारी भिस्त आहे, तें याच जाणीवेत, व ती जाणीव माझ्या हृदयातून अमृत तितक्याच तेजस्विनेनं तळपत आहे.

“ तरीसुद्धा मला असे विचार सुचतात की, जें साम्राज्याचे धडे आम्ही सराख्या व अठराव्या शतकात गिरविले व एकोणिसाव्या शतकात जे आम्हाग उपयोगी पडले नाहीत, विबहुना, जे गिरवून, अंती आम्ही हिंदू व मुसलमान असे दोघेही पडतो तोच स्वतः पडण्याचे व शत्रूसहो पाडण्याचे धडेच गिरविण्याचें हिंदूचें शतमानुशतकें कार्य आहे काय ? गुणागुणापर्यंत स्वतंत्रता व पराजना याच रहाडगाडग्यात हिंदुस्थानानेही भाग घ्यावा का ? आणि सनरा, घेतला तरी जें गाठतांना हिंदुस्थानातलं यच्चयायत् जीवाला त्यांत भाग घेता येत नाही, म्हणून जें गाठल्यावर, मित्रालेखा स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या विभागांकरता फिरोझन यादवी माजते, तें स्वातंत्र्य गाठतांनाच, तेंच पूर्वीचें रहाडगाडगें घात कायचं हें पाथात्यानी कमालीनं घालविलेलं आमुरी मन आम्ही देतील करावयाच की काय ? वास्तविक जें देशस्वातंत्र्य आमच्या अत्यंत पुरातन अत्ता सोमपूर्वकांप पूर्वजानीं मानवकल्याणाकरितां वृद्धिंगत करूं, त्याचच विरंबनही पाथात राहूं गेल्या हजार वर्षांपासून परीत आहेत त्या विडवनाचीच ही ओडण्याचं अगवित्र काम आम्ही करावयाचं की काय ? देशभक्ति, राष्ट्रभाक्ती हा एक अभोलिख गुण रात, परंतु तो गुणमुखां परदास्यावर अवलंबूनच असतो ना ? परदासासून भावनें रागाव, एवढपाकरतां परक्यानाच अगोदर आपल्यांत मिगलून त्या बगे, ज्यूं दोन राहूं म्हणचे खरोखरच दोन घातूंचे पत्रे आहेत, अत्ता आर्यवार्त्तकीनीं व मॅकिथेव्हीनीं नीति, ही माणुसकीच्या प्रगाला आतां आयत जुनीपुरानी अवलून निरामो लागी आहे. टोडास टोडा, अथवा Burn Carthage हें माठी म्हायें अपरा रोमन रक्षाचं तत्व मंत्रं, जीव मानून मरत नाही, जडून जडत नाही हें शक्य गुणजन गनात्मन तत्त्व रातं आहे. स आम्ही हिंदूंचे विमाने होणे, मुसलमानांना सें मारीत नसतं, पाथात्यांना एवसें पळतसुद्धा नाही. अदिगा म्हणजे दिगा पक्षय मरी हें

इतिहास का अहिंसा ?

माहीत असून मुद्धा, केवळ अज्ञानानं दुसऱ्याच्या वित्ताचा व प्राणाचा अपहार करावयाचा, ही चूक आहे, हें ज्ञान व त्याप्रमाणं वागणं होय. हें तत्व गौतम-बुद्धाचं आहे, अथवा जीजसू याद्वयचं आहे, असं म्हणणं चुकीचं होईल. तें सनातन आहे; मानवी हृदयास्तकं तें पुरातन आहे. तुमचं जोराचं सागणं असं आहे की, तें तत्त्वचं काहीं एकटं नाही; नव्हे तें अत्यंत विस्कोळ तत्त्व आहे. इतर तत्त्वाच्या सापेक्षेनं त्याचा आचार करावयाचा असतो. आपलं म्हणणं धगदीं अक्षरशः खरं आहे. मी तरी तेंच सांगत आलों आहे. कोणत्याही एका सद्गुणाचा-अतिरेक करूं नये, असाच माझा आप्रद आहे. सर्वांभूतीं परमेश्वराचं चैतन्य ओळखणं व त्यावर अंत कर्णापासून प्रेम करणं, ह्यातच सर्व सद्गुणाचा मिलाफ होतो. आपल्या प्रेमपात्राचे दोष आपण जसे सहज पचवतो, व त्याच्या गुणाकडेच दृष्टि देऊन, त्याच्या मुखाकरता झटतो, त्याप्रमाणेंच इतर सर्व प्राण्यावर आपण प्रेमच ठेवलं पाहिजे. या प्रेमाकरता, या भक्तीकरताच इतर गुणाची धोरवी आपण घातो; पण त्यापैकीं एकाच गुणाला आपण डोक्यावर घेऊन नाचलों, तर लवकरच तो गुणही आपल्या डोक्यावर नाचून, आपणास भक्तिपासून दूर नेतो. त्यावेळींच तो सद्गुण दुर्गुणात रूपांतर पावतो. गौतमबुद्धाची अहिंसा, हा दुर्गुण नव्हता, त्या तत्त्वाचा अतिरेक झाला तेव्हा राष्ट्र दुर्बल झालें, जैनानीं मुसलमानांना किंवाच्या जामदारखान्याच्या व कोर्टाच्या क्रिया देऊन प्रचंड हिंसेला मदतच केली हें मला माहीत आहे. पण त्याचा दोष गौतमबुद्धाच्या माथी लावूं नका. पेशव्याच्या जुलमानं जसे आजचे ब्राह्मण दोषास्पद ठरत नाही, किंवा मनुस्मृति जाळून जशी अस्पृश्यता जावयाची नाही, त्याप्रमाणेंच गौतमबुद्धाच्या पंचविशान्या पिढीन्या अतिरेकाचा दोष गौतमबुद्धाच्या माथी लावता येणार नाही आणि त्याची पुस्तकं बहिष्कृत करून अहिंसा मरणार नाही. मी देखील अहिंसा ही केवळ शरीराचीच आहे असं म्हणत नाही, एका प्राण्याला आपल्या शरीराचं, मनाचं, व हृदयाचं पावित्र्य राखावयाचं अमेऊ, तर त्यानं पावित्र्याच्या आड येणाऱ्या असह्य अज्ञानी पण सत्ताधारी जीवांना, प्रसर्गी निष्ठुरतेनं दूर सारलं, तरी ती अहिंसाच होय. मात्र सुखामिलापेनं ती प्रिया झाली तर ती भयंकर हिंसा होय ज्या अहिंसेमुळं आपली निष्कलंक प्रेमज्योति कमी होणार नाही, तीच अहिंसा खरी असं माझ म्हणणं आहे, या अहिंसेनं प्रेरित होऊन,

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

हिंदुस्थानानं जर जगाला धडा दिला तरच तें दोनचार हजार वर्षांचं रहाटगाडगं थायेल. जगाचं तें कुटुंबं नुटक रहाटगाडगं यावावं, अशी माझी तर अत करणापासून इच्छा आहे. वरून दिसावयाला मी क्रांतिमारक आहे. परंतु मी राज्यक्रांति-मारक आहे हें क्वूल वरूनही सांगतो की, मी तत्त्वदृष्ट्या उत्क्रान्तिमारकच आहे. जगाची अज्ञानीपणाची धागडधिम्याची कान्ति मला मान्य नाही. पाश्चात्यांना राज्यक्रांतीचं भस्मासुरी बेट लागलं आहे. उत्क्रान्तीसारख्या उत्कृष्ट तत्त्वातही ते Survival of the fittest असं रचवली, तरीसुद्धा अशाघीय राज्य-क्रान्तीचं तत्त्व घुमडतात. Everything Survives, nothing dies हें उत्क्रान्तीचं सात्त्विक तत्त्व जगाला प्राचीन आर्यश्रुतींनी सांगून ठेवलं आहे, पण तें आपण पहात नाही. आपण नकळत पाश्चात्यांच्या वळणाचे चळवळीचेही मार्ग घेतो. ही चूक माझीसुद्धा होते; पण मी वेळीच सावध होऊन माझ्या चुक्या सुधारतो—

“ दादासाहेब, तुमचं पितृहृदय, मी पूर्णपणें ओळखलं. माझ्या चुक्यापायी शेंन्दी, नव्वे हजारों, तरुणांचा चक्राचूर उडतो, रयाची आयुष्ये पुढें मार्तामोल होतात, नव्वे, मास म्हणणं नकळून म्हणा, किंवा अवातर कारणांमुळे, त्याच्या हातून पितृ-आज्ञा-भंग, मातृहृदयभंग, वगैरे मोठे, व थोडासा दामिकपणा, स्वार्थसाधूगणा वगैरे ल्हानमे प्रमादही घडतात, हें मी दामिकपणा, स्वार्थसाधूगणा वगैरे ल्हानमे प्रमादही घडतात, हें मी पाहून आहे. तरुणांस भडकवून देणारा त्यांना वेगळ्याच मार्गांना लावणारा, असा सोंक्रेडीसावरचा आरोप मजवर कोणी केला; व त्याबद्दल जर मला कोणी, शक्य असल्यास, हें म्लान्स प्यायास दिले. तर मी त्या दंडाला जगताच्या भ्रामक दृष्टीनं जरोपरच पात आहे, एवढंच नव्हे, तर गांधी सैतान की साधु ? या अंतरंग भावनेला, गांधी सैतान, असं जरी कोणी उत्तर दिलं तरी तो आपल्या दृष्टीनं चुकला असं मला म्हणतां येणार नाही. तथापि मी असं विचारतो की, आज आमच्या तरुणाना तरी, पोटापाण्याचे मार्ग किती बकोठें मोकळे आहेत ? तुमच्या नृमंद-सुरेंद्रासारख्यानासुद्धा हजार दोन हजार रुपये दरमहा मिळाले, किंवा आमच्या नेहरू पितापुत्रांना दरमहाची प्राप्ती पन्नामसाठ हजारची झाली, तरी ती शर

इतिहास का अहिंसा ?

हजारोंच्या तोंडचे अन्न काढूनच ना ? व तों तोंडही आमचोंच ना ? आपण सांगितलं होतं की, आर्थिक प्रश्नाचा कापूस मी पिंजूनये; पण मीं चरील उदाहरणं तरुणांच्या स्वतंत्र मार्गशोधनार्थ उल्लेखीत आहे. मग जर तरुणांची आताच मातीमोल स्थिति आहे, तर त्या स्वताचा मी अहिंसेच्या रोपाफुडे का उपयोग करून घेऊं नये ?

“ दादासाहेब ! आपण आपल्या , निदान वडील चिरंजिवाशा तरी—त्याचा उद्देश करण्याची मला क्षमा करा—जसा आपला तो मुलगा आहे, तसाच माझा तो जावईही आहे. चागलं झालं म्हणा कीं वारंट घडलं म्हणा, त्यानं गुलाबशीं लग्न केलं, व गुलाबवर माझं पोटच्या गोळ्यापेशाही जास्त प्रेम आहे. उद्या माझा रामदास तुरुंगात गेला, अगर गोळीबारात गारद झाला, तर मला वारंट वाटणारच, परंतु माझ्या गुलाबचं जर काहीं वारंट झालं तर, या हृदयाला—अमो, मला सागायचं इतकंच होतं की, आपला मृगेंद्र खरोखरच अत्यंत तेजस्वी आहे. तो माझ्या तनानं चालण्यास मुझोंच कबूल नाही, व मी देखील त्याला चुकून आप्रह केल्या नाही त्याचा मार्ग एकदम वेगळा आहे, व तेवढ्याकरता तो अमेरिकेंत गेला आहे—

“ त्याला द्रव्यसहाय्य कोणाचं ? ”

“ माझं मी मॅकमिलन् कंपनीला एवढ्याकरता माझी पुस्तकं विकत असतो. पाश्चात्यांपासून शक्य तितका पैसा आम्ही मिळविला पाहिजे. “ एक्झोनमिस्ल बॅलन्स ” त्यानी पार विघडवून टाकल आहे; तें परत स्थिर बिंदूवर आम्ही देखील आणलं पाहिजे ”

“ पण मी आपलं कर्ज फेडण्यास बाधलेला नाही, हें आपण ध्यानात धरालच ? ” दादासाहेब गार्धीना म्हणाले

“ त्याना नाही, पण मला तर बाधलेले आढात ना ? ” ती पोक्त बाई एकदम आत येऊन म्हणाली ती येताच व तिला निरखून पाहनाच दादासाहेब एकदम ओरडून म्हणाले,

“ तूं स्वयं कशी ? मोटारीत नूंचना मला भेटली होनांस ? ”

“ मोटारीत ? अहो ! आपणाला बीस वर्षांपूर्वी पुण्याच्या एका गटाराकून

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

ज्या कुमारिनेनं काहून आपल्या घरी नेलं, त्या या भागीला आपण विसरलात वाटनं, दादासाहेब, बंडगार्डनमधल्या—”

“ गांधी ! रात्रीच्या जाग्रणानं माझं डोकं दुखायला लागलं आहे, येतो आता, Good night ! ”

“ मी बरी जाऊं देईन ! ” भागीने त्याचा कोट धरून ठेवला, “ बापूजी ” या महात्माच्यानं माझं जन्माचं नुस्मान वेलं, माझ्या पोरिला—”

“ भागुताई ! ” महात्माजी अंतर्धर्मी चरकून म्हणाले, “ सोडा त्याना ! आपलं सगळं नुस्मान मी भरून देईन, त्याना जाऊं या, ”

“ तुम्हाला नुस्मान कसं भरून देता येईल ? दादासाहेबाची मी खेळी आहे, माझ्यापासून— ”

“ भागुताई ! ” गांधी अनर्दी बाबुस्त्रीने म्हणाले, बारण होच गुल्लारची आई असावी अशी त्यानाही भीति वाटू लागली; “ मी सगळी व्यवस्था करीन, सोडा त्याना ! ”

“ पहा बरं ! आपण धोर आहात ! आपल्या वचनावर मी विसंवू ? ”

“ बेलाशक ! ”

“ दादासाहेब ! जा ! पण बाबा ! मोटारोत असना आजच मला आपला हा ल्हानसा फोटो सापडला तो मान मी ठेवणार ! ”

तो फोटो तिचा व दादासाहेबांचा मुंबईस पंधरा वर्षांपूर्वीचा होता,

“ काय वाटेल तें कर, पण मला सोड ! ”

“ या जन्मीं तरी नाही पण वायहो ! तुम्हाला बायनाच्या सत्याग्रहाविषयी बोलायचं होतं ना ? पण तूर्त जा ! बापूजी, आपण, महात्मा खरे ! ”

पण तितक्यातल्या तितक्यात, जाता जाताही दादासाहेब ओरडले,

“ सैतान की साधु ? ”

पुस्तक दुसरें

सेतान !

भाग ३ रा

हिंदुस्थानांतल सोशेलिझम

“ Good sentiments, -ill directed, frequently lead children into vice ” —confessions.

Rousseau

हिंदुस्थानांतील सौशेलिङ्गम

ग्रंथकर्त्याची विनंती — या भागात भागीची गोष्ट येणार आहे. या ग्रंथात महात्मा गांधींच्या चळवळीचें व्यापक स्वरूप व त्याचें दृष्टान्ति परिणाम वेगवेगळ्या व्यक्तींकडून कादंबरीरूपानें सागावे, एवढाच मुख्य हेतु आहे. धारिक मारिक गोष्टींचे उद्देश वरून, त्यांना मुख्य तेवढ्या मुद्यात गोठून घावयाचें ठरविलें होतें. असें करण्याचें मुख्य कारण स्थळमर्यादेशिमाय अन्य नाही. तरीमुळां भागीच्या द्वारे आमच्या, नुसत्या अल्पदयतेचाच वेगळ नव्हे, तर गेल्या घांमतीम वर्पनांल आमच्या सौशेलिङ्गमचा एक लढानसा आत्मा निर्माण करता येण्यासारखा असल्या कारणांन, भागीची गोष्ट, विषयातसाची जाणीव अमूनही, या कादंबरींत मुद्दाम घातली आहे. शिराम मूळ कथानकाला ह्या गोष्ट सारासारांन तरी आवश्यक होताच; कारण, महात्माजींचें महात्म्य, पार मोठ्या प्रसरणी व पार मोठ्या वृत्तींकडूनच जरी कबूल करण्यात येतें तरी त्यात त्या मोठ्या व्यक्तींकडूनच अजून सादंशकृति आहे. परंतु लढानसदान दान गरिबांना महात्माजी माधूच आहेत, असें का वाटतें हें व असा कोनाकोपस्यानच्या गोष्टीवरूनच दिमून येईल. इतिहासाच्या महानदीच्या महापुगन कोंठेकोट प्रसंग भरभरपादन राहतात, परंतु गेल्यापासूनतले किरकोळ प्रसंग त्या नदीच्या गाळात रुतून पफ्फात. तथापि एकदां महा पूर उतळून गेल्या, म्हणजे त्या गाळानूनच इतिहासाची असाधित मिळानरून सापडण्याचा घराच एभर अमनो. सुनिराश्ट स्तोत्रे गाऊन जानात, निदानोर निदाही प्रथित वरून ठेवितात. परंतु माधु व कर्मयोगी यांची कामगिरी त्यांच्या या खालच्या घगतील स्वभावछटा घनदिप्यातच दिग्ते. इतिहासाच्याची शार्द उडते; घोलणाऱ्याची जामही धरते, परंतु विज्याविज्याचें रण मात्र आपणें पिठ्ठातुगुरुण अगंठपन मूकमापेन दानवीन अनर्ते. तेथें एका तरी प्रसरणांत मां घावकांना बंधा महात्मा घगतील नेऊन. तेथें या विगाच्या राधातले परिणाम दाखविजे तर ते मज्जर कष्ट होणार नाहीत असो मग असा आहे.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

म्हणजे सगळी सापडलेच असा संवसा नव्हता. आणि एरुदा का तें प्रकरण भिजत पडलें तर त्यातून किती दुर्गंध सुटतील याचाही नियम नव्हता. रात्र बरीच झाली होती. मग आणखी तास दोन तास जाग्रण करायलाही गांधींना हरकत वाटली नव्हती. तथापि, काय ही महाराष्ट्रियाची नीतिभ्रष्टता पहा ! असा एक विचार त्याच्या मनात चमकून गेलेला असावा, तथापि आपल्या गुजराथ्याच्या मानानें पुष्कळच बरी आहे. अशी तुलनाही त्यांना सुचली असेल, कारण त्यांनी लगेच कस्तुरीच्या बडिलांच्या झोंपडीच्या दिशेने आपली नजर फिरवली. तें काही असे; त्यांनी मागील हाक मारून बोलावले सचित. ती देखील तयार होताच. ती म्हणाली,

“ काय बापूजी ! ”

“ तूं मला विचारल्याशिवाय एकदम का आली होतीस ? हें चागलें का ? ”

“ मला क्षमा करा, मज्जरून रहावेना. त्या दाभिराची ल्याडी मज्जरून ऐकवेना. ”

“ पण तूं आमचें भावण तरी का ऐकलं ? ”

“ आज संध्याकाळीच मी अमदावादेच्या रस्त्यात येत असताना, गाराचा पाऊस पडला तेव्हा, मी काका बाबा करून, त्याच्या मोटारीत बसलें. पण तिथें सुद्धा त्या म्हातान्यानें माझ्याशीं पाजपिणा केलाच. मला हा फोटो अगोदरच सापडला होता, तसें मी त्या राजप्रीना लावडतेच ओळखलें, आणि जरासें गोड बोलून ते कुठें जातात, बगेरे सगळें त्याच्याकडून काढून घेतलें, अन् मग त्याच्या तोंडाला चागलीं पानें पुसलीं; व इथें त्याचीही अशी खेडी उडवायचें ठरलें होतें. ”

“ पाहूं तो फोटो ”

भागीनें तो गांधींना दिला. त्याजकडे थोडा वेळ पाहून ते तिला म्हणाले,
“ तुझा व दादासाहेबाचा संबंध कसा जमला ? त्याच्यापासून तुला—
“ पण लगेच त्यांनीं आवर्तें घेतलें, कारण गुन्नारची तीच आई आहे, हें फोटोवरून थोडथोडें दिसतच होतें. म्हणून ती हृदयभेदी वार्ता एकदम

हिंदुस्थानांतील सोशलिझम

ऐकण्याची त्याचीही छाती होईना ज्या पापाला आपण भीत होतो, ते पाप खरे ठरतं आहे, आपण नकळत बहिणभावाचच लग्न लावून दिले, व तेंही भलत्याच तातडीने, हें कठोर सत्य, त्या सत्यप्रिय महात्मालाही भेडसावून देऊ लागले. जगातील कोणत्याही पापाला न डगमगणारा प्राणी आता अंतर्गामी चरकून गेला। परमेश्वरा ! आता माझी लाज तुलाच आहे ! मला सामाळ ! अशी दीनवाणीची हाक गार्धीनीं मनातल्या मनात हृदयस्थ परमेश्वराला केली बरें झाले का ते दिवस भयंकर उघड्याचे होते, नाही तर गांधाच्या कपाळावर धर्मविदूषें खरें कारण भागीनें सुद्धा ओळखिलें असतें गार्धीनीं हृदयावर बोटाच देवळाचें शिखर कहन ठेऊन भागीला निचारले,

“ भागी, तुझी गोष्ट प्रथमपासूनच मला सांगतेस का ? अगदीं सगळी सांग ! ”

ठाक आहे ! ” भागीनें आपली गोष्ट सांगण्यास सुरवात केली “ बापूजी ! नाही तरी आपणाला मी माझी गोष्ट एकदा सांगणार होतेंच पण आपणाला वेळ सापडना, व मलाही आपणासारख्या थोर माणसाशीं कत बोलाव, असा सकाच होत असे. परंतु परमेश्वर सगळ्याचा वाली असतो तो आपणासारखे साधुमन गरिबाकस्ताच या भूमीवर पाठवून देतो. आपणासारखेच थोर पुरुष टिकक होते, त्याच्या उपदेशान—

“ काय ? तुला टिककानांही उपदेश केला होता ? ”

“ हो. ” भागीनें उत्तुष्ट होऊन म्हटलें “ अहो, थोर ते साऱ्या बाजूनें थोरच असतात टिककासारख्या साधु तमाम दुनियेन सापडणार नाही. त्यानीं एकदा आमच्या घराचा सत्यनारायणाचा प्रसाद खाण होता पण अम कशाला ? आपण माझी सगळी गोष्ट ऐकता ना ? त्यात टिककाची गोष्ट येईलच एका.

“ मी जातीची महारीण खानदेशात जळगावजवळच्या एका खेड्यात मी, माझी बहीण व माझा बाप असे तिघे, एका मळ्यांत शोपडो घडून रहात होतो (यावेळीं गार्धीच्या हृदयाचा नकाशा काढता आला अफता तर त्यान हृदयाच्या गळतीचें रक्त पुऱ्ख दाखवार्ने लागलें अमनें.) माझा बाप शेताचा रत्नवालदार असे तो अतिशय दारु पात असे. त्यामुळे स्वगात्रीचें नाम बहुतेक आमच्यावरच

महात्मा गांधी-सैतान की साधु !

येऊन पडे, अशा रीतीने रात्री मटकण्याची आम्हाला संपन्न लागली होती. माझी बहीण माझ्यापेक्षा चारपाच वर्षांनी मोठी आहे. मी आठएक वर्षांची असतानाच तिची कृत्य मला खजरोस पहावयास मिळत. आमच्या मालकाच्या मुलाशीच तिची संगत झाली होती. तो तिला नाटक पाहण्यालाही घेऊन जाई. म्हणजे त्या दिवशी मी एकटी पडे. मला मग फार भीति वाटे. एका चादण्या रात्री माझी बहीण नाटकाला गेली असता मला फारच भय वाटले. कारण त्या दिवशी बाजाची दाह खूप पिऊन माझा बाप खूप ओरडत होता. मग मी पळून नात्यात जाऊन बसले. थोड्या वेळाने एक चवदा पंधरा वर्षांचा ब्राह्मणाचा मुलगा, छोटी घेऊन नात्यांत आला. त्याचे काम आटोपल्यावर तो जाऊ लागला तसे मी त्याला काळजीने ठेवून घेतले आणि त्याला मी बहिणीचे हृदय शिखले. त्या दिवसापासून आमची खूप गरी जमली. त्याचा मला आमच्या शेजारीच होता एक दिवस आम्हाला माझ्या बहिणीने पकडले, व तिच्या त्या पोराचे, माझ्या पोराच्या बापाला सांगितले त्याला तर घरी मार बसवाच, पण मग मी देखील माझ्या मालकाला सांगून, बहिणीच्या पोराला खूप मार बसवला. पण त्याचा परिणाम वेगळ्याच झाला. माझ्या बहिणीकडे आमचे मालक स्वताच येऊ लागले मला पुढे समजले की, त्या अटीवरच माझ्या बापाची नोकरी टिकली पण पुढे लवकरच माझ्या बापाने मलाही मालकाकडे जाण्यास सांगितले मी ते साफ नाकारले. कारण माता तो पोराचा बापाचा डोळा चुस्वून माझ्याकडे येत असे. आमचे एकमेकावर खरोखरच प्रेम होतं, मी मालकाकडे जाण्याचे नाकारले तसे मला बापाने घरातून हाकलून दिले. मी दुसऱ्या शेज्यात राहावे, व रात्री माझ्या पोराकडे जावे, पण पुढे तो पोरा बोलल्याने मला आणि मला माझ्या बापाने घरात घेतले नाही. म्हणून मी खानदेश सोडून मटकण मटकट नगराला गेलं मथ्यंतरी मला कळले की माझ्या बहिणीला एक पोराही झाली.---

“पोरा !” गांधींचे सर्वांग यशस्वले.

“पण ती लवकरच गेली असंही मला समजल. (गांधींच्या जिवात जीव आला) माझ्या मनात तिला लुगडंचोळी फरावयाची होती.”

“काय करायचं होतं ? ” गावीनीं उसासा टाकून, काहों तरी बोलायचें म्हणून विचारिलें झाले.

“आम्ही त्याला वाळंतविडा म्हणतो. ”

“अस्सं ! आणि पैसे कुठून आणले असते तुझ्याजवळ ? बापाचं घर सोडते-वेळीं काहों पुंजी असेलच म्हणा. ”

“मुळीच नव्हती. आपणाला खरं वाटणार नाही; पण पैसे मिळविण्याची कल्पना मला फार उशारा आली. खरं म्हणाल, त्या थेरव्यानंच मला पैशाची पहिली चटक लावली. माझ्या पहिल्या मुलानं मला कधीं पैसे दिलेही नाहींत; अन् पैसे बशाला लागतात हे मला माहीत नसल्यानं मी त्याजवळ कधीं मागितलेही नाहींत. मां देवाची शपथ घेउन सांगते कीं ही पैशाची कल्पनाच नसण्याची संवय मला अजून देणोल आवडतें. तिच्यामुळं मां मोठमोठ्या संकट्यातून अचानक बाचले आहें, पुढें बापाचं घर सोडून मी बाहेर पडलें तरी मी मजुरी करूनच, चागली घाटापर्यंत हिंडले ”

“कोणता घाट ? ”

“मालकम घाट ! तिथूनच वेष्टला जाण्याची सडक आहे. मला दोन्ही वेळा खायला मिळावं, व रात्रां एकाद्या पडक्या देवळात अगर धर्मशाळेत निज-प्यासाठीं एक कामळें अथरायला व एक पाथरायला मला मिळाल होत. नैसायला श्रीमंताच्या बायकाचीं फाटकीं तुटणीं लुगडीं मिळायचीं, व कुठून तरी सुईदोरा घेऊन मी तीं शिवून काटी. अशा रीतीन मां एक चागलेंसं लुगड अन् चागली चोळी तयार करून बहिणीला पाठविणार होतें, पण तिची पोरणीच आटोपली; तसा मांही माझा विचार सोडून दिला. ”

“बरं; भटण्यात तुला कोणी त्रास दिला नाही कां ? ”

“रगड. पण मी महावस्ताद, मां स्ताला सामावून असे. गवडा, सुतार, मुकदम वगैरे लोक भारीं वाजत; त्यांना वाटतं कीं, महाराच्या सुंदर पोरी म्हणजे बाजारची भाजीच जशी, पण मी त्यांना असं चापीत असे कीं विचारूं नका. त्यामुळंच तर मजवर एकदा चागलाच प्रसंग घडरला होता. एकदा मला कामा-वरून गावाच्या बाहेर जायला झाला उशीर, मी एका चुन्याच्या भट्टीजवळून जात होतें. इतक्यात आमचाच पुभार मजमुडें आडवा झाला, तया मी त्याला

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

असा एक फटकारा मारला की, तो कोलमइन मंडीच्या तोंडाशीच पडला. मणि ताबडतोब त्याला ओढलं म्हणून बरं झालं, नाहीतर राजश्री आपल्याच भर्तूत गारद झाले असते. पण पुन्हा कामावर जाण्याची सोय नव्हती. कारण मला अनुभव आहे की, पुरुषजात म्हणजे शुद्ध नाग ! दस धन ठार मारल्याशिवाय कधीही रहाणार नाही. ”

“ भागी ! तू तर आमच्या शेक्सपियरखरी ताण केलीस ग ! ! ” “ स्त्रीजात तितकी अविश्वासू ” असं त्यान लिहून ठेवले आहे, आणि आता तू म्हणतेस की “ पुरुषजात म्हणजे शुद्ध नाग ! ”

“ आपणासारखे पुरुष थोडेच सापडतील. पण बाकीचं पुरुष शुद्ध कुत्रे ! बिन— ”

“ पुढं काय झालं ? ” गार्धीनी तिला विचारिले.

“ मग मी नगरला आगगाडीनच गेलं, मला एका गुजराथ्यान नेलं. ”

“ गुजराथ्यान ? ”

“ हो. गुजराथी तुम्ही कमी समजू नका आपण गुजराथी आहात म्हणून मी तें गुजराथ्याचं प्रकरण सोडून देतं. ”

“ नको, नको. सागच तें आमचे हिंदु एकजात कसे बिडले आहेत, हें तरी मला तुजपासून वळं दे. ”

“ हिंदूताच कशाला नावं ठेवता ! मुसलमान, पाद्रि, गोरे, पाद्रिमुद्रा, भाटे, बंगाली, मद्रासी, सिंधी, वच्छी सारे एका माळेचे माणे. सगलें ना की, पुरुषजातच अत्यंत पागल म्हणून ! ”

“ पण तू इतक्या जातोंचा अनुभव घेतलास तरी कोठ कोठे ? ”

“ माझं फक्त विलायतेंत जाणं राहलं आहे. पण मोठ्या लढाईत मी एका अफ्रिकेत अन् एका वसत्यापर्यंत जाऊन आले आहे. वसत्याला जाताना माझ माझी स्थिति मयंकर झाली होती. मी आपणांला विकूनच घेतलं होतं. खालाहि कारण तोच मेला घेरडा ! त्यानंच मला रोग जडवला, अन् टाकून दिलं होतं. सुरतेहून मी मुंबईच्या साऱ्या गऱ्या हिंडले, अन् बाळ्या पलटणीकरता म्हणून राहिलं होतं. चामुळच मला पठाणाबरोबर आभिलेखत जाता आलं, पण तो तिथं लढाईत मेला,

हिंदुस्थानांतील सोशेलिझम

तशी मी एका ब्राह्मण काखुनावरोवर परत मुंबईला आले, व फिल्लन सुस्त गाठून दादासाहेबापाशीं काहीं महिने होते, पण रोग जडल्यावर—

“ भागी ! तूं धामच्या समाजाचीं भेसूर चित्रंच मला दाखवते आहेस, तुला चागलं असं कोणचि कां बागवलं नाही ? ”

“ बागवलं तर ? नाही कसं ? मला खरोखरीच पाहिला देवमाणूस म्हणजे दादासाहेबच भेटले होते. त्याची व माझी गांठ प्रथम नगराला झाली, ज्या गुजराथ्याकडे मी बागेची रखवाल्दाराण म्हणून होते, त्याच्या बैठकीतलं दादासाहेबही होते. त्यावेळीं ते तिथें इंग्रजी शाळेचे हेडमास्तर होते. मगेंद्र त्यावेळीं साम्ना होता. ”

“ तूं त्याला आता ओळखशील ? ” गांधींनी जीव मुठीत धरून विचारिलें.

“ ओळखशील ? अहो ओळखला मुद्दा ! परवा त्याचं लग्न झालं त्याचवेळीं वाढलं की, त्याला वडकडून भेटावं ! पण म्हटलं की, आपण महार लोक, आपणाला काय म्हणतील ? शिवाय मी दादासाहेबांना घाबरलें, त्याचे मजवर एका दृष्टीनें अनंत उपकार आहेत त्यानीं मला लिहायला, वाचायला शिकवलं, तें इतकं की, मी वसऱ्याहून आल्यावर इस्पितळात असताना एका मडमेशीं इंग्रजी बोलत असते; धेडगुजरी इंग्रजीच तें. पण त्यामुळ मी इस्पितळातून सुटतांच, एका मिशनरी मुलीच्या शाळेंत मास्तराण म्हणून राहिलें होतें. ”

“ कुठं ? ”

“ नागपूर, विलासपूर व सरस्वती या तीन ठिकाणी. सरस्वतीलाच मला बंगाली तरणाचा अनुमन आला. ”

“ आता ते अनुभव तुजें राहूदे एका बाजूला, मी ते वेव्हा तरी ऐकेन. मला तुझ्या बहिणीचं काय झालं तें साग. ”

“ मी सरस्वतीला असताना मला दादासाहेबाचं पत्र आलं की, माझ्या बहिणीवर आपली पोर निवडुंगात टावून देण्याची तोहमत आली आहे. ”

“ उठल्या निवडुंगात ? ” गांधींनीं अधीरतेनं विचारिलें.

“ सान्देशच्याच. ” गांधींचा चेहरा एकदम गोरामोरा झाला. तथापि तें घेवटचें कीप पिण्याचे टाळण्याकरतां त्यांनीं तिला विचारिलें

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ भागी ! इतक्या अवघात तुला लग्न करता आले नसतं का ? ”

“ हो. पण दादासाहेबांच्या पासून मला ही पोर क्षाली असताना, मला स्वतालाच तिला टाकून लग्न करावंसं वाटलं नाही. ”

“ तुझी ती पोर हशी कोठें आहे ? ” अखेरचा प्रश्न गांधींनी टाकलाच.

“ तेंच तर मला कळत नाही. एवढंच नाही तर तो मुलगा का मुलगी होती तेंही मला पाहू दिलं नाही. दादासाहेबांवर तेवढ्याकरताच तर मासा खरा राग आहे ”

“ गांधींच्याभोंवतीं सारी पर्णकुटी फिरावयाला आरंभ झाला. ते चटवून उठले, व खालवर येझ्याच्या घालूं लागले. फिरून त्यांना भागीच्या इतर गोष्टी ऐकून उसत येण्याची इच्छा झाली. त्यांनी तिला विचारिले,

“ तुला दादासाहेबांपासून कोणकोणते फायदे झाले. ”

“ पहिला फायदा शिक्षणाचा, दुसरा फायदा प्रवासाचा, तिसरा फायदा मातृपदाचा, चवथा फायदा देशसेवेचा.

“ देशसेवेचा ! तो कसा काय युवा ? ”

“ त्यांनी मला राज्यकर्त्यांविषयी थोड्योडी माहिती करून दिली होती. व्यापार कसा चालतो हें सांगितलें होते, धंगालची फाळणी रद्द कां झाली व त्याचे परिणाम कोणते झाले हें सांगितलें होते, पुढें टिळकाविषयीही ओघाओघानें माहिती करून दिली होती;—”

“ हो खरंच. टिळक तुमच्याकडे सत्यनारायणाला एकदा आले होते, त्याविषयी तूं काहीं सांगणार होतीसना ? ”

“ हो. बरी अगठ्ठण वेलीत. मी पुण्याला असताना—”

“ तूं पुण्याला कां गेलीस ? ”

“ मला दादासाहेबांनी नगरहुन नेलं होतं—”

“ पण तूं तर इतक्यांत रागाच्या भरांत त्यांना म्हटलं होतं कीं, ते पुण्याला गटारीत दाई पिऊन पडले असतां तूंच त्यांना काढलं. अन त्यावेळी तूं आपणाला कुमार्कि म्हणून घेतलं होतंस ? तुला तर कोमार्थाची कल्पना येण्याच्या अगो-
दरच तूं बाई झाली होतीस. ”

“ कोण म्हणतो ? माझं तर अजून लग्न झालं नाही. तेव्हा मी वाई कशी ? मी अजून कुमारिकाच आहे. ”

हॅ ऐकून गांधी थक्कच झाले ! अनेरिक्तल्या कुमारिका माता आणि या हिंदुस्थानातल्या महारणी कुमारिका माता यात फरक तो काय ? शिक्षणाचा व गोऱ्या चामडीचा आणि धनसमृद्धीचा ? पण त्या तिन्ही गुणसमुच्चयाचा परिणाम एकच ना ? ही तुझा गांधीच्या मनात उभी राहिली. त्यांनी भार्याला विचारलं, “ तुझी तर दादासाहेबांशी प्रथम पुण्यालाच भेट झाली ना ? ”

“ भेट, म्हणजे खरी भेट, नगरला त्याचे फक्त प्रयत्न होते. पण नगरला असताना छुदां मी माझ्या पदिल्या पोराला विसरलं नव्हतं ”

“ मग मूं नगर सोडून दादासाहेबाबरोबर पुण्याला कशी गेलीस ? ”

“ कारण मला त्या गुजराथ्यानं भारी त्रास दिला. त्यानं एक दिवस माझ्यावर चोरीचा आळ घेतला होता. त्या दिवशीं भर कोढांत मी त्याच्या मुक्कटात मारिली होती. कारण पैसा म्हणजे दोषेवार्चिं साधन हें मला माहितमुद्धा नसताना मी त्याच्या तिजोरीतल्या नोटा चोरानि तरी कशा ? ”

“ तुला कैद झाली अयेलच. ”

“ कैदेंत कैद झाली. चोरीचा आळ तर दावांत झाला नाही, पण मालकाला भर कोढांत मारल्याबद्दल पाच महिन्याची सजा झाली. ”

“ महिन्याची ? ”

“ आणि सक्कमजुरीची. पुढें मला दादासाहेबांनोच सांगितलं की तें अयोग्य होतं, पण मला काय कळत होतं ? मी आपली तुष्टंगात गेलं. तिथंही जेलखनं मज्जर प्रसंग आणलाच होता, पण त्यालाही जेव्हा मुक्कटात बसल्या, तेव्हा अक्कच्या धाक्यानं त्यानं, मला फक्त तीन दिवस अंधार कोठडींत ठेवलं, पण पुन्हा मला तोंड म्हणून दाखवलं नाही. ”

“ तुझं हें मुक्कटांत मारणं मला मोठं आवडलं. ” गांधीनो हंसून म्हळें.

“ मी लोकांना सांगतो की तुम्ही अनत्याचारी असा, शत्रूंवरमुद्धा प्रेम करा, पण तुम्ही गोष्ट ऐकली की पाटनं की, धामच्या त्रिनांनी असंच पाणीदार रीतीनं रडावं. ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ पण मी तो संवय इयं आल्यापासून सोडली आहेना ? ” भागी विस्मृत म्हणाली. “ आजच संध्याकाळी मोटारेंत दादासाहेबानासुद्धा मला मारतां आलें असतं पण आतां मला नकीं पटलें आहे कीं छायांना अमूचं रक्षण करण्यावरतां शत्रूंनाही मारायलाच नको काही, आमचीं रहाणांच अशीं अमावीं कीं, पशूसुद्धा आमच्या अंगावर धावून देण्याला घडणार नाही. ”

“ शाबास ! मुलें शाबास ! मला तुझ्यासारख्या शंभर मुलें मिळाल्या तर मी जगातल्या क्रियांची नांतिमता खचित सुधारूं शकेन. ”

“ आपण मला भक्ताच मान देता. आपल्याच पुण्याईनें तें काम होईल, पण माझ्याभारखांच्या मदतीनें जग भ्रष्ट मात्र होईल ! तिचा कंठ गदगदित झाला. तसें गांधींनींच विषयांतर केलें.

“ भागी ! तुझ्या गोष्टी ऐकून मला आमच्या हर्षाच्या खऱ्या समाजाची चांगलीच परीक्षा करता येते. मुली घ्या, मुलें घ्या, स्नानपणीं तीं काही वाईट नसतात. परंतु त्यांच्या कोंबळ्या बुद्धीला धावतें बळण मिळतें हेंच खरें. पण काय न भागी ! तुला जसा पैशाचा लोभ नाही. तसाच पहिल्यापासून पुरुषसंगतीचा तिटकारा कां नाही हें तुला सांगता येईल का ? ”

“ खरें सांगूं का ? मला पुरुषसंगतीचा तिटकाराच आहे तसा नसता तर, मी ह्या पौराण्य पाच वर्षे तशीं काटलेंच नसतीं, आणि पुढें सुद्धा माझ्यावर दादासाहेबानीं जुलूम केला नसता, तर फिचून पुढाला हात लावला नसता. ”

“ दादासाहेबांनीं जुलूम का केला ? ”

“ त्यांनीं मला कैदेतून सुटताच पुण्याला नेलें, कारण त्यावेळीं ते पुण्याला प्रोफेसर होते. त्यांच्या मनांतून मी त्यांच्या पैशावर रहावं. पण मी त्या गोष्टीला कबूल झालें नाहीं. त्यांनीं मला शिक्षण देण्याचें कबूल केलें म्हणून मी नगर सोडून, मजुरी करूनच पुण्याला रहात होतें. गवताच्या वखतारीवर मी रखाळदारी करी. दादासाहेबांनीं कबूल केल्याप्रमाणें मला शिकवामला आरंभ केला, पण त्यांनीं साक्षां पिच्छाही पुरवला. पण मी त्यांना दाद दिली नाहीं. एक दिवस माझ्या शोपेडीपुढें अपराधीचे दादासाहेब, दारु पिऊन गदगदत लोळत असताना मला आढळलें. मला वाईट वाटलें मी त्यांना शोपेडीत घेतलें. त्यांना

नीट धुतलं, व खाटेवर निखळून मी घालीं निखळें. पहाटेस त्यानीं मजवर मी झोपेत असताना अत्याचार केला. तेव्हापासून मी त्याच्याजवळ राहूं लागले.

“ तें असो, टिळकांची गोष्ट तशीच राहिली. ”

“ मी वसऱ्याहून येऊन, इस्त्रितळातून नामपूरला, मास्तरीण म्हणून जाणार होतें. पण मी त्याच्या अगोदर रिस्ती न्हावें, असा त्या मडमेचा आग्रह होता. तें मला आवडले नाही. परंतु त्यानें मला पैशाच्या जीवनाची विम्वारी खोड माझ्या अंगां मुरली होती. ल्हानपणाचा पाकुळीचा स्वच्छंदपिणा नष्ट झाला होता. प्रवास म्हणजे पायीच, आणि जगात जणो पैसा नाहीच ही खऱ्याच वृत्ति नष्ट होऊन, पैसा नाही म्हणजे मरणच ओढवलं, आणि स्टेशनवर जायचं तरी तागा पाहिजेच ही परावर्लंबी वृत्ति आली होती. मला माझ्या मुलीकरतां तरी जियत रहायच होतंच. तरीही मी माझा धर्म सोडायला तयार नव्हतें. शेवटीं अशा स्थितींत काय करवें हें टिळकानाच विचारवें, म्हणून मी पुण्याला गेलें. भावाला भेटून येवें, अशी थाप मारून मी त्या मडमेजवळून अगाऊच पैसे घेतले. पैसा घाटेल तें खोटें कर्म करवतो; असो. पुण्याला गेलें खरी, पण टिळक मला कसे भेटणार ? टिळक म्हणजे काही दादासाहेब नव्हत की, त्यांना मोहनी घालून भेटता येईल अशा स्थितींत दोन दिवस गेले. मला मुंढरला दुसऱ्या दिवशींच परत जायचाच होत. पण मी दोन दिवस जास्त राहिलें. शेवटीं हताश झालें व निराशेचा भरात रात्रीच रस्त्यावरून हिंजं लागलें. त्यानें एका वाड्यात सत्यनारायणाची पूजा चालली असून तिथें टिळक असलेलें मी पाहिलें. मी एकदम वाड्यात शिरून एका कोपऱ्यांत लपून बसलें. थोड्या वेळानं मंडळी प्रवाद घेऊं लागली, तशी मीही गेलें. त्यावेळीं आपण केवढा मूर्खपणा करतां आहोंत, याचें मला भानच नव्हतें. मला महारणीला तिथं कोण जाऊं देणार ! मला घसने मारून घालण्यासाठीं वाड्याचे शिपायी आले. तसे टिळक म्हणालें, तिला का मारता ? प्रवाद था. ” टिळकापुढें कोणाचं काय चालणार, मला प्रवाद मिळाला; पण मला प्रवाद नसो होता. मी टिळकाना हात जोडून म्हटलें कीं, माझ्या घरां आपण सत्यनारायणाला उद्यां यावं अशी माझी इच्छा आहे. त्यानीं कंगूल गेलें, व पत्ता विचारून ठेऊन, ते घरावर त्याचवेळीं आले. ”

“ आणखी कोणी होते का त्याच्याबरोबर ? ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ होते. पण ते कोण होते हें मला माझीत नाही. मी टिळकांना प्रपाद दिला तो त्यांनीं खाता; व मग मी त्यांना माझी अडचण सांगितली, तशी त्यांनीं त्याच मंडमेला एक चिट्ठी लिहिली. त्यामुळं मला धर्मांतरन करतांही नोकरी निघाली.”

“ टिळकांनीं चिट्ठीत काय लिहिलं होतं ? ”

“ त्यांनीं लिहिलं होतं की, स्वतःपुढीं दिवें धर्मांतर केलें तरच तें सारं होईल, हें तुमच्यासारख्यांना कशाच्या सांगावं ? तुम्हांला धर्मांतर केल्यानेना जर आम्हां कोलेजांत प्रोफेसरसिवा वर्तमानपत्रांचे एडिटिंग नेमनी तर, तुम्ही तसें कां करूं नये ? तथापि आपणांस या मुलांच्या बाबतीत गर्म करता येत नसेल तर पत्ता कळवावं; मी तिला दुसरीकडे नेमिण. ”

“ बाहवा ! बाहवा ! लोभमान्य ते लोभमान्यच खरे ! ” गांधी उत्तराले, “ जें पण, तूं त्यांना तुझी वहाणी सांगितली कां ? ”

“ कां सांगणार नाही ? देवाजवळ नाही तर कोणाजवळ मज्जां आपणं गांध्यां सांगावं ? ”

“ मग टिळकांनीं तुला काय उपदेश केला ? ”

“ त्यांनीं मला सांगितलं की, माणुसं शिक्षणाचंच पात्रिण करील्य तूं कर, थापले वाईट अनुभव लक्षात घेउन, तसे अनुभव आपल्याच्या अज्ञाप मुलांना घेऊ नयेत अशी खबरदारी घेउन, परमेथराच्या भित्त यागा जा. महात्माजी ! अशा उपदेश करूनच ते पांचले नाहींत, तर मला त्यांनीं एवढ बजावतं की, जेव्हा जेव्हा तुला कर्माही व पुढेही अडचण पडेल तर मला लिही; वण कधीही मलाच साईट असं श्रुत्य करूं नकोस. यान्याही पत्नीकडे ते गेले होते. त्यांनीं मग इशारा देउन टेबिलीं कां, तुमं पय अजून बोवळं आहे; तेव्हा तुला जर त्या बरग्याची जप्य भाखेल तर माय तावडतोस गांग, मी असा म्बित्रीकही तुला खड पाहण देतं. परंतु पापयामना घुलूनगुलूं मनांनं आणूं नकोस असा उपदेश करून, मिठांन त्यांनीं दोमर दायांची एक करूनही नोट बाहून आशेअडचणीच्या प्रगती मग सार्गे करण्यास दिली; तेव्हा मी ती न घेतां त्यांना म्हणलें, “ मझारात, आता माझे प्रयत्न देत आहे. मला आपण पूर्वीच म्यांभ्य भिटून दिवें आहे. पैसाची भूल तुम्ही माझ्या दोळ्यांउमन बाहून टाकली आहे; आणि माझा मला खरीला तुम्ही शिक्षणागारणं पवित देवमंदिराचं दाखवण उपटल दिवें आहे.

हिंदुस्थानांतील सोशलिझम

मला वाटत नाही की, मला यापुढे लक्षाची जहरी भासेल या शरीराच्या भोगवामना फिडून यापूर्वीच मेल्या आहेत तत्रापि देवान्या करणीनें जर मला नवचैतन्य आलेंच तर, मी आपणास विचारल्याशिवाय या शरीराला कोणालाही स्पर्श करू देणार नाही, मला आशीर्वाद द्याव'." मग मग त्यांनीं आशीर्वाद दिला, नंतर मी १९२१ सालपर्यंत शास्त्रामास्तरीण होतें, पुढें टिळकाचा अवतार संपून आपला झाला आणि शास्त्रावत्यातीलही दियारी घाब गेल्या तीन वर्षांत जी माझ्या नासात बसली

आम्हास कळत नाहीं नागी . १. स्थं आश्रमात मोल्यवर्णीचें काम कां करते ? शिक्षिणीच का करीत नाहीं ?

“ कारण शिक्षिणीला अवश्य असणारं पवित्र मन भासत नाहीं म्हणून जेणेन्याही लहान मुर्खीकडे पाहिलें म्हणजे मला, माझ्या लहानपणची आठवण होते. आणि मग माझ्या डोळ्यात तेंच पापी पाणी चमकतं त्यामुळे मी किती जरी उत्कृष्ट धडे शिकविलें, तरी मुलींवर माझ्या धड्यापेक्षा माझे डोळेच जास्त परिणाम करितात. एकदां एका मोठ्या मुलीनें, आपल्या बरोवरीच्या मैत्रिणीला म्हणलेलें मी ऐकलें कीं, मास्तराणमाई कथा पढातात पढा ! जसा काहीं त्याचा नवराच त्यांना बोलवायला आला आहे. हे शब्द कानीं पडताच मला रगत आलाच, पण आनंदही वाटला. कारण माझा तो पहिला पोरगा वारून आज बावीस वर्ष होऊन गेलात, तरी तो मला शरीराचा जणू अजून बोलवतोच आहे

महात्मा गांधी-संतान की साधु ?

असं वाटतं तरं. महात्माजी ! प्रेम हें उम्या वायुप्यांत एकदांच येतनाहो ? ”

“ भागो ! तुम्हा प्रश्न असा आहे की, ” गांधींनीं उत्तर दिलें, “ त्याचें उत्तर देण्याला मी त्या प्रकारच्या अनुभवापासून हट्टीं फार दूर आहे. हट्टीं मला असं वाटतं की प्रेमाची ज्योत केव्हां जरी पेटली तरी ती असेंड चालते. देवानं त्याविलेला दिवा कधींच विझत नाहीं. त्या दिव्याच्या उजेडात कदाहि कोणाचं भय उरत नाहीं. जीवमात्रावर प्रेम बरावंसं वाटतं; कारण जीवमात्राच्या ठायीं त्या दिव्याचा उजेड दिसतो ! ” बोलता बोलतां गांधी स्वस्थ बसले, थोड्या वेळानें त्याच्या तोंडातून नरसीमेहेत्याचें पद पडूं लागलें. गांधीबरोबर भागीनेंही तें पद म्हटलें.

§ ३ गीत म्हणण्याच्या भारांत गांधी भागीला मुख्य प्रश्न विचारण्याला अजिरात विसरून गेले. का त्यांना समाधीतच उत्तर मिळून, त्याच्या जिवाला स्वस्थता वाटली ! पण ते भागीला म्हणाले “ आमचें या जन्माचें काम दिसायला फार कठीण आहे; पण मला त्याचा शेवट धाताच दिसतो आहे. काही काळ खूपच पुमथ्याकडे माजेल, दिशा धुळ्यानं धुंद होतील, सर्व प्रकारच्या, जुलमासारखीं दडपलेल्या वृत्ति, त्वेपानं वचित् द्वेपानही असल्या मारतील, काही ठिकाणीं रक्तातही होतील. पण प्यानात धर की, दास्याचे दिवस सपले, अन्यायाचें तेज पळालें, उमटपणा विलयास गेला; मूर्खपणाच्या मर्यादा मोडल्या, देवाचा दीप लागला; त्याचा लज्ज उजेड पडला आहे; तेव्हा लवकरच हिंदुस्थानचा सत्प्रभाचा महासत्ते जगभर दुमदुमलाच आहे असं तेंहि पाहशील !

§ ४ “ बापूजी ! ही तार आली आहे.” एक स्वयंसेवक आत येऊन म्हणाला. गांधीजींनीं हात जोडून परमेश्वराची प्रार्थना केली, व तार वाचिली,

Complete success in Chicago. Americans do like my idea a club of senators, editors and scientists is formed to preach breaking of all Empires and substituting a world Empire with Benares as the Capital. Gulab turns up a good poetess and musician.

Mrigendra.

हिंदुस्थानांतील सोशलिझम

महात्माजींनी भागीला तार वाचायला दिली; व आपल्या “यंग इंडिया” तही छापण्याकरतां स्वयंसेवकाकडून पाठविली; नंतर ते भागीला म्हणाले; “कशी पोरं निघालीं पहा ! ”

“ फारच सुरेख ! गुलाबचे आर्द्याप कोणी तरी थोर असलेच पाहिजेत. ”

“ शंकाच नाही, मला तर वाटतें की तुंच तिची आई असावीस. ”

“ इस्स ! अन् दादासाहेब तिचे पिताजी ! झालं ! ”

“ वस्त्रावरून नसतील ? ”

“ खात्रीनंच नाहीत. कारण गुलाबची आई मला माहीत आहे. ”

“ कोण ! कोठें ? ”

“ कोठे आहे हें मला माहीत नाही. पण ती एका तपास्विनीची मुलगी आहे खरी. ”

“ सारंच विलक्षण ! तपास्विनी खरी; पण ती जात कोणती ? तिनं आपल्या मुलीला खानदेशात निवडुंगात का टाकलं ? ”

“ निवडुंगात ? अस्स ! आता आलं लक्षात ! माझ्या बहिणीवर तोहमत आली होती म्हणून मी मध्ये सांगितलं होतं ना ? तें हेंच प्रकरण असेल बरं का ? हें पहा, माझ्या बहिणीला मग ब्यर्थ कैद झाली म्हणावयाची. गुलाब ही काहीं तिची मुलगी नव्हे; व माझीही पण नाही. त्या तपास्विनीनं आपली पोर माझ्या बहिणीजवळ दिली असेल. तिनं विश्वासघातानं तिला टाकून दिलं असेल, व तीं हजारो दिवोला सापडली असेल पण मलाही यापेक्षा जास्त काहीं माहीत नाही. ती तपास्विनी आपल्या आश्रमात कधी तरी आल्याशिवाय राहाणार नाही. आपण तिच्या शोधात असूं या. बाकी बापूजी, एक नक्की की, गुलाब काहीं सामान्याची पोर नव्हे. ”

“ पाहूं या. बरं आता मी निजतों. तुंडी नीज जा. ”

§ ५ “ मिळून काय ? ” गांधी निजल्या निजल्या विचार करीत होते. “ गुलनारच्या जन्माविषयी निश्चित असं काहीच नाही. ती सगेंद्राची बहिण नाहीच असंही म्हणता येत नाही, की अस्पृश्यांची मुलगी असंही नक्की नाही. नक्की एकच की, ती या भागीची किंवा भागीच्या बहिणीची मुलगी नाही; असो. र्त्ता एक संकट टळलं —

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

इत्क्यांत त्यांच्या पर्णकुटीचें दार एकदम उघडलें व आंत एक मुलगी एकदम आली; व गांधींना हात जोडून म्हणाली, “ भला वांचवा हो वाचवा ! धाईईई ती मदकन् खाली बसली; व महात्माजी दिवा मोठा करून पाहतात तों, मणिला बाळंत होऊन तिला मुलगा झाला !!! त्यानीं ताबडतोब भागीला बोलावून आणिले व तिच्याकरवी चार पोके बाया गोळा केल्या, पण त्या येईपर्यंत स्वतः त्यानींच त्या मुलाचें नालच्छेदनादि व मणिलेचीही योग्य तज्जुजि केली, बाया येताच काही जणींनी मणिलेला खाटेवर निजविले; व काही जणींनीं मुलाला न्हाऊं घालून गांधीजवळ दिलें, गांधी पाहतात तों मुलगा हुबेहुब दुसरा मृगेंद्र !!! आणि तो मुलगा जणों गांधींना म्हणत होता

गांधी महात्मा खरे ! पण सैतान की साधु ?

पुस्तक दुसरें

सेतान !

मग नीचा

धींचा पहिला विजय

“—There are thousands of tall Rajputs who would like nothing better than to take up sword and buckler in defence of their patron divinity if exposed to insult, or of any other sacred institution. The prophets and inspired teachers of purified Brahmanism are very numerous. The saints and semi-divine personages still appear, so that, although orthodox Brahmanism may not deserve credit for all these movements, yet any one who surveys India, must acknowledge that Brahmanism, tried by this criterion is decidedly alive.”—Asiatic Studies

Sir Alfred cheyall

गांधींचा पहिला विजय

§१ मणिलेच्या वाळाला आज तिसरा दिवस होता. आणखी दोन दिवसांनी त्याची पाचवी पुजावयाची होती. त्याच्या पांचवीला कोण काय पुजणार होता. हें एक फक्त हरलाच माहीत होतें. परंतु आज, तिसऱ्या दिवशींच गांधींच्या जिवाचें नुसतें रान झालें होतें. मणिलेच्या वाळंतपणाची खर तिच्या भावाला कळविणें प्राप्त होतें; आणि तो तर आपलें सैन्य वाडोलीच्या खंयसेवकावर रोखून बसला होता ! तरी देखाळ महात्मजांनीं त्याला जी तार पाठविली ती वाचनीय होती, ती अशी:—

Dear Captain

Dear Manila delivered a son in my cottage. Son looks very brilliant, and the wording of the Almighty on his palms and face shows the holiest descent. Both are in sound health. If you find time, you may come and have a look at your nephew, but Duty first ! May God bless you and give you courage of a true soldier to fight out a just cause to its end
Gandhi.

ही तार हातात पडली तेन्नाच माधवरावाच्या हातात दुसरीही तार होती. ती अशी:—

Be ready ! keep calm ! Waste not, haste not ! No unnecessary bloodshed. Wait orders !

Goddard.

अशा दुहेरी पेचात माधवराव सांपडले होतें. मणीला गांधींच्या आश्रमात कशी वाळंत झाली हेंच त्यांना कळेल. तिला अजून महिना दोन महिने अवकाश होता; आणि तोंपर्यंत आपण मुंबईस परत जाऊं अशी माधवरावाना अपेक्षा होती, व आपल्या गैरहजेरीत त्यांनीं तिला मुंबईमच एका चांगल्या संस्थेत ठेविलें होतें. तसा आपल्या पत्त्यात वाळंतपणाचा प्रसंग आलाच तर त्यांनीं एका नामांकित दवाखान्यात अगोदरच सांगून व्यवस्था करून ठेविली होती. मग हें कमें झालें?

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

मर्णांला गांधीकडे कां गेली ? कशी गेली ? कोणाला विचारून गेली ? एकटीच गेली कां बरोबर कोणाला तरी घेऊन गेली ? आणि गांधींच्याकडेच का गेली ? दादा-साहेबाच्याकडे मुद्दां गेली असती तरी त्याला तें खपणार नव्हतें; तर प्रत्यक्ष सैतानाकडेच—

त्यानीं ती तार पुन. वाचिली. पाहिल्या सटक्यात तर त्यांना क्रोधानेंच पळालिले होतें; पण मणिलेचा मुलगा शुद्ध बाजाचा दिसतो, असें गांधींनीं कां लिहिलें असावें, याविषयी आता त्यांचे विचार सुल्लं शालें. गांधीसारखा मनुष्य, आपल्या व्यंगाचा फायदा घेऊन, आपणास केवळ टोंचून बोलण्याकस्तां असें मुद्दाम खोटें लिहांल, ही शंका देखाळ त्याच्या मनाला. शिवली नाही. आपण त्याच्या स्वदेशभक्तीच्या एका आद्वितीय कार्याची राखरागोळी उडाविण्यास जय्यत तयार आहोंत, यामुळें तर तो आपला शत्रु, आपल्या मर्मी हा घाब घालीत नसेलना ? अशी शंका त्याच्या मनात एकदम चमकून गेली, परंतु तिचा त्याच्या बुद्धीनेंच एकदम इनामर केला ! अशक्य ! गांधीकडूनही सूडबुद्धि चुकूनछुदा दादयली जाणार नाही, अशी त्याची खात्री होती. मग या बाप्याचा बर्थ काय ? प्रत्यक्ष गेल्याशिवाय कसें कळणार ! आणि अशा स्थितीत कसें जावयाचें ? त्यानीं दुसरी तार उचलून वाचिली, Be ready !

“ अरे ! ” तो शिपायी बाप्याचा हिंदू तळमळूं लागला ! “ काय हो नोकरी ! काय हा पेशा ! प्रत्यक्ष मुलीसमान सखल्या बहिणीलासुद्धा भेटता येईना ! ” त्याचे डोळे डबडबले. त्यानीं शून्य मनानें समोर पाहिलें. तों काय ? शेंकडों स्वयंसेवक व स्वयंसेविका, शुभ्र व शुद्ध खादीच्या पोषाखात, राष्ट्रीय झेंडा हातात घेऊन, राष्ट्रीय गीत गात गात, लज्वरी शिस्तानें रस्त्यावरून मिरवणुमीत चाललेल्या त्यांना दिसल्या. अशा मिरवणुमी त्यानीं अनेकदां पाहिल्या होत्या. परंतु आज मात्र त्यांना, त्या प्रचंड मिरवणुकीकडे पाहून-गर्हिलून आलें ! ते गदगदून पुसपुसले !

“ या तरुणांपैकीं किती तरी जण आपल्या आईबापांना, भाऊ बहिणींना सोडून इथें आले असतां ! यांपैकीं कित्येकांच्या घरा आज म्हातारी माणसं अन्नाच्या काळजीनं व्यथित असतां ! यांपैकीं कित्येकांच्या घरी त्यांच्या बहिणी

गांधींचा पहिला विजय

प्रसूनिवेदनानां हळूहळूच भावान्या, पर्तीच्या, बापाच्या नावानं आक्रोश करीत अमतां !—

इतक्यात त्या स्वयंसेविकांच्या पलटणापैकीं एक तरुण मुलीची पलटण, त्याच्याच बंगल्यासमोर येऊन उभी राहिली. तिची सेनानायिका गरोदर होती. तिने आपलें विशाल पोटा तोफेच्या तोंडीं ठेवून मोठ्याने म्हटलें, “ बाळा ! आमच्या मातृभूमाच्या प्रेमापुढें आम्ही मानवजातीच्या स्वातंत्र्याकरता, आज जुलूम-विशुद्ध शाततेनें लढत आहोंत या लढाईत तूं जर प्रसंगवशात मजबूतच सम-रागणीं पडलास, तर मी फिस्न इर्थच जन्म घेईन, व तूं फिस्न माझ्या उदरीं ये, व आपण दोघेही फिस्न हीं अशीच शाततेची लढाई करूं राष्ट्रस्वातंत्र्य मिळेपर्यंत आपण हें असंच जन्मोजन्मीं लढत राहूं वॅप्टन माधवराव मोघे ! तुम्हीमुद्धा आम्हास येऊन मिळाल काय ? ”

तो हृदयभेदी देखावा पाहून माधवरावाच्या नेत्रापुढें काळ्यानिळ्या रेषा दिसावयास लागल्या ! “ तरवार तोंडानें कीं प्रीति तोंडानें ? ” अर्थात् प्रीति तोंडानें याची त्यांना खात्री पटूं लागली “ तोफेचा गोळा जिवंत कीं, भगिनीचा गोळा जिवंत ” ह्याचें उत्तर, भगिनीचाच जिवंत, तोफेचा मृत, हेंच त्यांना पटलें. त्यांनीं ताबडतोब धावत जाऊन त्या स्वयंसेविकेला, बंधुभावानें आलिंगिलें व प्रेमावेगानें म्हटलें, “ अशा बहिणांचो हाक कोणता भाऊ ऐकणार नाही ? भगिनी ! निदान मी तरी जिवंत असेपर्यंत, तुझ्या या गर्माला धोका नाही ! ” गांधी महाराज कीं जय ! एकच आरोळी आकाशात दुमदुमली. लोकमान्य महाराज कीं जय ! दुसऱ्या शेवडो पयवानां प्रत्युत्तर दिलें, पाच मिनिटांत सगळीं पयकें शिविरात निघून गेलीं. वॅप्टन माधवराव मोघे मात्र एकटे तोफेच्या तोंडीं उभे राहिले.

§ २ चागलें तें आरम्भापापासून देखील चागलें अमर्तें. निदान एशिया खंडांत तरी हा नियम सर्वमान्य आहे.

Europe is a land of paradoxes, America is a land of Liberty अशा म्हणी आहेत पण Asia is a land of Divinity हें प्राचीन तत्त्व पुन प्रस्थापित व्हावयाचें आहे तें लोकमान्य टिळकाच्या

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

तपश्चर्येते व महात्मा गांधींच्या मूर्खीने आतां जगाला दृश्यमान होऊं लागले आहे. त्या तत्त्वाच्या प्रकाशात जो सापडला त्याला तर ते तत्त्व अनुभवासही येऊं लागलें आहे. निदान कॅप्टन माधवरावांना तरी त्याच क्षणीं आले, कारण ते तोफेच्या तोंडीं अस्तानाच त्यांना एक तार आली. ती अशी;

Send back your company to Bombay immediately
No need for the present.

Golard

तत्क्षणीं माधवरावांनीं आनंदानें उडी मारिली ! आपल्या लेटरनॅट्रकडे ते काम सोपवून त्यांनीं पाच मिनिटांत आपली मोटार साबरमतीकडे वळवळविली. ते रस्त्यानें म्हणत होते. “ हां आमची सुवर्ण प्रभात होय ! ”

योग्य वेळीं ते गांधींच्या पर्णकुटीत जाऊन पोचले. तेथें पाहतात तों त्यांना मणिलेच्या खाटेजवळ गांधी, राधाबाई, नलिनी, व सुरेंद्र, व काहा भिक्षुर्मंडळी दिसली ! त्यांनीं प्रथम मणिलेचे पटापट मुके घेतले, व मग ते गांधींना म्हणाले, “ प्रथम मी आपले आमार मानतां. पण हें सारं कसं काय झालें व या आपल्या तारेचा अर्थ काय, सांगाल काय ? ”

“ माधवराव ! आपण शात व्हा ! ” सुरेंद्रबाबू म्हणाला, “ महात्माजींना चानल काडींसुद्धा माहति नाही. शुद्ध मणिलेलासुद्धा अजून माहति नाही, महात्माजींची शुद्ध वांजाविपरीत सुमती कल्पनाच आहे—”

“ सुमती कल्पनाच का ? ” माधवरावांनीं इतक्या होऊन उद्गार काढिला.

“ तरीपण ती दैविक स्फूर्तीची कल्पना आहे. ती अक्षरशः खरी आहे. मणिलेचा मुलगा अत्यंत शुद्धजीवाचा आहे. आई ! हा बाळ तुझाच नातू आहे ! घे याला ! ! ” “ नाही ! हा माझा नातू नाही ! ” राधाबाई ओरडून म्हणाल्या. “ मी लाटादी सांगितल आहे कीं माझा मृगेंद्र तमें घाणेरट कृत्य चुकूनही करणार नाही. ” “ आई ! तुमंही म्हणणं बरोबर आहे. मृगेंद्रानें घाणेरडं कृत्य केलेंच नाही त्याचा मणिलेलां खताळ दिवाहच झाला आहे ! हा पहा त्याचा नंदिदुर्गांतला लमावा फोटो ! आणि हें पहा ते तिचे भटजी ! अमें म्हणून त्यानें आपल्या आई जवळ तो फोटो दिला, व भटजींनाही पुढें वेलें.

गांधींचा पहिला विजय

म्हातारीला तो फोटो तर पटलाच; पण अत्यंत वाईटही वाटले. तो फोटो सगळ्यांनीच पाहिला; व तो सगळ्यांनाच पटला. गांधींनीं मात्र आपल्या हाता-
नून इसच्या कोणाम तो दिला नाही; व त्यांनीच मग त्या भट्टांची साक्ष घेतली. आपण तो विवाह लावून दिला आहे, हें त्यांनींही कबूल केलें मग गांधी म्हणाले,

“ पण मणिले ! तूं कशी काय बोलली नाटीस हें ? ”

“ नी काय बोलणार ? ” मणिला म्हणाली, “ चाकराशीं लग्न लाविलें हें मागूं ? ” म्हेंद्राचा पोपाख करून तो चारर आला. फोटोतही खरा म्हेंद्र नाही. तोतया म्हेंद्र आहे. ’

ती रडूं लागली. पण तरीही राधावाईला म्हणून तिची कीव आली नाही. तिचें पातिव्रत्य, व पातिव्रत्यापेक्षाही बाल्मात्यच जास्त उसटून आलें. ती चट-
ऱ्ण उद्गारली, ‘ तरी मला वाटल्य होतं असं काही तरी बेंड फुटणार म्हणून ! नलिनी ! तूं अमं काही कलं नकोम हो ! आपली मजबूत असत जा कशी नेहमी ! ”

“ आई ! ” मुखें गंभीरपणें म्हणाला, “ मणिलेला उगीच दूषणं लावूं नकोस. तीं तुझीच सून आहे. तीं म्हेंद्राचा पोपाख घेतलेल्या त्या चाटाराचीच शायजे आहे, पण तो ल्हाड चारर मात्र दुसरा तिसरा' योणा नसून तुला हा धाकटा सुद्धेवावूच आहे ! ” मणिले ! माझ्या मगळ्या अपराधाची मला क्षमा कर ! माधवराव ! आपल्या बडिलाच्या निधनाची सारी जबाबदारी या दादानाहेवाच्या धाकट्या मूर्ख सुद्धेवरच आहे !

त्यांच्याकडून पुढें बोलवेना. तो खाली पाहून रडूं लागला. तसे महात्माजी उठले व त्याला पोटाशीं धरून म्हणाले,

“ बाबू ! पश्चात्तापासारखं अन्य प्रायश्चित्त नाही ! झाल्या गोष्टी होऊन गेल्या. बापुटं आपल्या पत्नीबरोबर मुजानं संसार कर व परमेश्वराला स्मरून कर्तव्यत्वर रहा. माधवराव ! ध्या याला पोटाशीं ! ”

“ मणिलेच माथं उजळ झालं ” माधवरावाच्या आवाजात कणखरपणा आला; “ म्हणून एका डोक्याने आनंदाभ्र गाळणं मला जरी भाग आहे, तरी असल्या पोरस्त लीलाच्या पायीं आम्हें बडील मेलें हें मात्र खोटं नाही. ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ माधवराव ! ” सुरेंद्र निवृत्तून म्हणाला. “ तुमचं म्हणणं अशरशा खरं आहे. पण माझा पेंच आपण निदान ऐकून तरी घ्यावा, व नंतर मला वाटल्याम क्षमा करावी, ”

पण तिकडे राधाबाईंना वास्तव्याची कळ सोसवोना, तिनें मणिलेचे पटापट मुके घेतले, व आपल्या नातवास घेऊन ती त्याला खेळवूं लागली ती गांधींना म्हणाली, “ याचं नाव काय ठेवायचं ? ”

“ मृगेंद्र ” गांधी म्हणाले.

“ बरोबर आहे ” सुरेंद्रबाबू ओरडून म्हणाला, “ त्याचं नाव मृगेंद्रच । कारण काय ? तर आता माझी गोष्ट ऐका म्हणजे समजेल. ”

§ ३ “ महात्माजी ! ” सुरेंद्रानें आपल्या विवाहाची गोष्ट सांगण्यास मुद-
यात केली, “ मी नुस्ताच आय. सी. एस् होऊन, व प्रोवेशनचं वर्ष पुरं वरून
बेदनूरला प्रान्ताधिकारी झालों होतो. त्यावेळीं मी २१ वर्षांचा होतो. अप्पा,
मृगेंद्र माझ्यापेक्षा तीन वर्षांनीं मोठा; असो मला बेदनूर मुकदामी दादाचं पत्र
आलं कीं, “ जनरल मोघे याची अशी इच्छा आहे कीं, मणिलेचा तुझ्याशीं
विवाह व्हावा. तेव्हा तुला जर तिच्या स्वभावाची अगर आवडीनावडीची पारख
करावयाची असेल तर तूं मधूनमधून नंदिदुर्गला जात रहा. जनरल साहेब तिथें
स्थिता वारंवार नसले तरी त्याची विश्वासाची माणसं तिथें असतात, शिवाय मणिला
लहान असली तरी हुपार सुळी आहे असें जनरलसाहेब म्हणतात. त्यांचा व
माझा विशेष स्नेहसंबंध आहे. तरीपण नोकरीमुळं आमच्या मुलावाळाची ओळख
होऊं शकली नाही. तथापि तुमचें वधूवराचें प्रेम जुळलें तर जनरलसाहेबाशीं
नजिकचा संबंध होणार आहे; व त्यामुळं मला वेव्हाही आनंदच वाटेल. ” या
पत्रानंतर मी पंधरावीस दिवसांनीं, फिरतीवर असताच, सहज मोटारनें नंदिदुर्ग-
ला जाऊन आलों. जनरल मोघे भेटले नाहींत. पण मणिला भेटली. तिला पाहून
तीजविषयीं माझं मत चागलं झालं. नंतर तशाच तीनचार भेटी घेऊन मासं अनु-
कूल मत मी दादांना लिहिणार होतो, व तशा भेटी घेतल्याही. पण शेनडस्या
भेटीला मला असं दिसून आलं कीं, ‘ आईच्या, किंवा तशा कोणा वाडिल्याच्या
माणसाच्या अभावी मणिलेच्या ठायीं अश्रुपणा जरा जास्तच आहे. त्याचं मन्य
शतकंमं वाटलं नमतं, पण तिला चाकरमाण्याशीं जरा जास्तच सलामीन रोळणं

गांधींचा पहिला विजय

आवडतं, हें मला आवडलं नाही. त्यातून जनरलसाहेबाच्या नावान खडे फोडणाऱ्या नोकराशी तिने तसे सल्ल्यानें रहावं हें चमत्कारिक होतं. शिवाय मी आणखी एक चमत्कारिक गोष्ट पाहिली. ती अशी की, ती मला मृगेंद्रच समजत होती. मृगेंद्रावर तिचं प्रेम असावं अस स्पष्टच होतं कारण तिनें एकदा त्याला पाहिलं होतं, व त्याच्या भेटाच्याच ती आवडीनें गोष्टी सांगे. तिचा तो समज मला सहज दूर करून मजविषयीची तिची भावना ओळखता आली जमती परंतु तिची चाकराशी असलेली सल्ल्यांची वर्तणूक, पुढे मागे मृगेंद्रालाही नडणारी होती. तथापि त्या सल्ल्यांचाही भल्याच उर्थ होऊ नये, म्हणून तिची परीक्षा घेण्या- करता, मी तिच्या वर्णनाप्रमाणं मृगेंद्रासारखा पोपाख केला, व तिजकडे गेलों. तिला वाटलं की मी, मृगेंद्रच असून तिला भेटायला आलों मी थाप मारली की, मी मृगेंद्रच असलों तरी नोकरी करता आलों आहे, अशी वतायणी करणं भाग आहे तिनें मला ठेवलं, आणि नंतर अवघ्या चार दिवसात आमची भल्याच सल्ल्या झाली आज इतक्या दिवसाच्या मनःसंतापानंतर अक्षरशः कबूल करतो की ती सर्वस्वी माझी एकट्याची चूक होय पधरा सोळा वर्षांच्या मातृविहीन बालिकेची ही अशी परीक्षा घेणं व त्यात ती पडली म्हणजे तिला संमत्तात लोटणं भयंकर पापच होय. परंतु, माघवराब शात चित्तानं ऐका, की माझेही वय त्यावेळीं किती लहान होतं बरं? शिवाय नदिदुर्गाची ती कामोद्दीपक वनश्री, हवा, पाणी, आमचं वय, मणिलेची अरक्षित स्थिति, माझं विलायती शिक्षण, माझं गृहशिक्षण, वगैरे लक्षात घ्या, व मला क्षमा करा. एवढंच नव्हें, तर मला क्षमा करण्यासारखी मी एक गोष्ट ही केली आहे ती अशी की, दुसऱ्या दिवशीच मला पश्चात्तापाची लहर येताच, तिचा फायदा घेण्याच्या सदित्तेनें मी ताबडतोब मणिलेशी प्रत्यक्ष विवाह चालवून घेतला, एवढंच नव्हें, तर चटकन् वेदनूरला जाऊन हा आमचा फोटोहि काढून घेतला. अर्थात्च मी सुट्टे आहे, मृगेंद्र नव्हें, हें माझ्या बायकोला मला सांगता येईना. मी मृगेंद्रच हें मात्र मी तिला, ती वश होईना, असे पाहून मांगितलं होतं. मी मृगेंद्र असून, चाकराच्या मियानं तुजकडे एवढपाकरतां आलों आहे की, माझा धाकट्या भावाशी म्हणजे सुट्टेसाठी तुझा विवाह ठरला आहे, तो अशानंच

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

खात्रीने मोडेल अशी मी तिजजवळ बतावणी केली. ती चांगलीच फलप्रद झाली. पुढे आपणांला भेटायला येतो तो सुरेंद्र आहे, मृगेंद्र नव्हे, परा मृगेंद्र तो हा आपला चाकर, अशी खात्री पडतांच, अथवा भूल पडतांच, तिनं वडिलांना कळविले की, सुरेंद्राशी आपणांला लग्न करायचं नाही. आपलं मृगेंद्राशी लग्न झालं आहे हें मात्र तिनं कळविले नाही; कारण मीच तें गुप्त ठेवण्याची तिला ताकीद दिली होती. ”

“ ही आजदेखील “ बिल्कली ”च नाही कां होत ? ” गांधींनी विचारलें.

“ हें ठरवण्याचें काम मी एकदम मणिलेवरच सोंपवतों. ”

“ आता ती आपल्या पतीला खलपुष्टच कशी म्हणेल ? ”

“ मला वाटतं की तेव्हां मुद्दां दिनं मला तसें ठरवलं नसतं वारण मी दिलं विवाहानंतर लवकरच विचारलं होतं की, “ तुझं सुरेंद्राशी लग्न लागलं अर्पत तर कसे झालं असतं ? तेव्हां इतं उत्तर दिलं की, “ मला आपण आवडता याचं कारण आपली लहानपणची ओळख. सुरेंद्राचा स्वभाव दोघील गोड आहे; पण तें मला थोडेंसें मत्सरी वाटतात. तसेंच म्हणाला तर संरायी माणसाशी लग्न करून त्याला बघणीवर भाणार्च असं वाटतं. पण आपणांवर माझं प्रेम आहे परं ” यावर मी म्हटलं की, “ मणिले. माझ्याशी (म्ह० मृगेंद्राशी) लग्न करून तूं उत्तुधाच काळजीत पडशील. तुला खत रोसावी लागेल. ” तेव्हा तिचं हृदय पाहण्यासारखं होतं. दुसरें अनंतराव मोघे ! तेव्हा मात्र मला वाटलं की, इला अप्याचा वाङ्मनश्चय माहीत नाही हेंच घरं आहे. आता, मणिले, तूच सांग की, मी बिल्कली होतो का, व आताही आहे का ? ”

“ आपण एक खचित आहात. आपण मृगेंद्राचे वडील आहात ! ”

ह्या चान्ही बाजूनी सणत्तणीति टोला ऐकून सर्वांनाच समाधानाचें हंसूं आलें. पण सीनियर (मोठ्या) मृगेंद्राचे वडील (दादासाहेब) हजर असते, तर त्यांना काय वाटलें असतें हें राधावाईनाच जास्त माहीत. कारण त्या तावडतोब उद्गारल्या, “ बरं झालं की, हें ऐकायला मोठ्या मृगेंद्राचे वडील इथं नाहीत. ”

“ पण काय हो बाबूराव ! ” माधवराव म्हणाले, “ हें गुप्त प्रकरण परवां पर्यंत गुप्त ठेऊन आपणांला काय मिळालें ? ”

“ मणिलेचा स्वभाव चांगलाच पारखतां आला. आतां मला सामरा उरला

गांधींचा पहिला विजय

नाही खरा. परंतु माधवराव ! सरंच सागतों की, त्याच्या हार्टडिझीजची, व तापट स्वभावाची मला मुळीच माहिती नव्हती. शिवाय ते दादाच्याकडे गेले केव्हा, त्यांनी मणिलेला घेऊन बाडोली गाठली केव्हा, व तो अनिष्ट प्रकार घडला केव्हा याची मला खबर कळली. ती एरुदम वर्तमानपत्रातच, आणि त्यावेळी गौप्यस्फोट करणें म्हणजे माधवराव, तुम्हालादेखील, रागाच्या भरात, बहिर्गीला स्वहस्तें वैधव्य देण्याची संधी देणेंच होते. आणखी असं की, मी वेदनूरहून एरुदम अमदावादला आलों व नंतर एक विलक्षण कल्पनेनं एरुदम, वाडिलाना न विचारताच, ज्युडिशियल् लाईन् घेतली.”

“ कोणती कल्पना बाई ! ” मणिलेनें विचारलें, “ क्षेमऋत्याणीं घराणं म्हणजे A house of new ideas दिसतं ! ”

ह्या टीकेमुळें गांधींना झालेला आनंद गांधींनाच माहीत.

“ मला, मणिले, तुझी फार भीति वाटत होती. ” सुद्ध म्हणाला.

“ माझी ? ”

“ हो. मला असं धारंवार वाटाव कीं, तूं आपलं अथवा गर्भाच्या बाहों तरी बरं बाईट करून घेणार ”

“ इश ! माझ लग्न झालं होत, ही तर माझी खानी होतीना ! ”

“ सारं, पण हें जग आहेना ? या जगात श्रयश पापपुण्याच्या खरेपणापेक्षा लज्जेची अथवा. डागोन्याचीच जास्त किंमत अस्ते. म्हणून तर मी लाईन बदलली. हेतु हा कीं, तसं बाहों झालंच तर मी तरी त्या केसचा जज्ज असावा. शिवाय आणखी एक ड्रॅमॅटिक सीन मला करता आला अमता ! ”

“ कोणता ? ”

“ हॉल् केनच्या master of man नामक कादंबरींतल्या नायकासारखा, भर बोटांत, ज्ञान आपणच तो गुन्हेगार हे सांगण्याचा. ”

“ शाबास ” गांधी म्हणाले, “ आम्ही हिंदू न कळत कसे पाश्चात्यांच्या धातुक वळणावर जात आहोंत हें यावरूनही सिद्ध होत नाही का ? मुळात आमच्या समाजात मुख्यत्वाला पाहूनच विवाह लावण्याची चाल ही कोर्टिंगपेक्षा चांगली नाही का ? कोर्टिंगमर्थ्य जें वधूवराच्या ओळखांचे तत्त्व आहे तें आमच्या

महात्मा गांधी—संतान की साधु ?

चाँलेंत सहजासहजी घडून येतं, व कोटिंगवा हा अंगा घातुकपणाही उरत नाहीं. टॉम् टॉमिंग हें पाथात्यांचें जणूं रहस्य आहे; व सहजपणा हा आमच्या रोमरोमी भिनला आहे. बाबूराव ! तुमची मग मणिलेनं भक्तीच निराशा केली म्हणावची ? मणिले, तुझें याच्याशीं कसं जुळणार ? ”

“ उलट विचारलें पाहिजे. माझं मणिलेलां कसं जुळणार ? ”

“ का बुवा ? ”

“ एक तर मला या सरकारां नोकरीचा इतका तिटकारा आला आहे तें विचारूच नका. ”

“ इतक्या लमर ? ”

“ फक्त पंधरा महिने. पण मणिलेला नऊ महिने जमे मयंर वध्यात गेलें तसेच तें महिने मलाहों गेलें. मणिलेला पाळत ठेवण्याचें राहो, तिच्या हालवाली सुद्धा माझ्या फिरतीच्या धागडाधिगगनं मला समजेनात. ”

पण आतां ज्युडिशियल लाइन् आहे ना ? ”

“ तिचें विखारी पाप आपणच इतक्यात सांगितलें ना. शिवाय बरोबर इच्या सारखीच एक केम मजपुडें आली होती. तिच्यात केवळ पुराना मिळाला नाहीं, म्हणून मला त्या मुलीला शिक्षा टोळावी लागली त्यावेळीं मी मनात ठरविलें की, आपला गौप्यफोट करावयाचा. पण महात्माजी ! आपण थोर आहात ! आपल्याच कृपेनें तें नाटकी गौप्यप्रदर्शन न होता हें अस शातरसप्रधान झालें ! अर्ता मणिले, मी जर नोकरी न करता “ महिला-जनसेवा ” केली तर तुला चालेना ना ? आई ! तुझें काय म्हणणं आहे ! मृगेंद्र पहा, कशी राष्ट्रसेवा करतो ! आणि मी ? आई ! तूं मला शाततेची देशमेवा करायला नाहीं म्हणशील तरी कां ? ”

“ कशी म्हणेन ! अरे तिकडून झालीं तेव्हा सरकारी नोकरी, व रावबदादुरी फजिती पुरे झाली. तूं बेलाशक नोकरी सोड व देशभगिनीची रारी सेवा कर. ”

“ सासूवाई ! मणिल्या म्हणाली, मीमुद्धा करीन हो. ”

“ कर हो बाळ ! माझा बाळकृष्ण तुम्हाला उदंड आयुष्य देवो ! अन् बच्चा मृगेंद्र तुरे ? तूं काय करशील ? ”

“ तो माझा भाचा ! तो माझा आजच चक्काचूर करणार ! ” माधरपण हंसून म्हणाले, तो सांगतो कीं, मामा सोडा हों लष्करी तोंफ, व स्वयंसेवक

म्हा. ” असे म्हणून माधवरावांनी वाडोळीतल्या त्या गरोदर स्वयंसेविकेची गोष्ट सांगितली, व म्हटलें “ महात्माजी, ज्या वाडोळीत हा मी मूर्ख कंष्टन मोघे राष्ट्रभक्तावर तोफा डागून तयार होतो, त्याच वाडोळीत, त्याच तोफांच्या तोंडाशी मला राष्ट्रसेवक म्हणून मरावयाचं आहे. मला परवानगी द्या. ” “ माधवराव ! ” राष्ट्रसेवा व्रण्यास परमेश्वराची सुद्धा हरकत चालायची नाही, तर मी नकार कसा देऊं ! ”

सुरेंद्रबाबू व माधवराव यांनी लवकरच, दुसऱ्याच दिवशीं सरकारी नोकरीचे राजीनामे दिले, हें सागणें नकोच परंतु ही बातमी दादासाहेबाना कळताच, ते मोठ्याने धोरडले;

गांधी महात्माजी खरे ! पण सैतान कीं साधु ? ”

पुस्तक दुसरें

सैतान !

भाग ५ या

दादासाहेबांचे डाव

“ Therefore, it is unnecessary for a prince to have all the good qualities I have enumerated; but it is very necessary *to appear to have them*. And I shall dare to say this also, that to have them and always to observe them is injurious, and that *to appear to have them is useful*; to appear merciful, faithful, humane, religious, upright, and to be so, but with a mind so framed that should you require change to the opposite. ”

—The Prince

Niccolo Machiavelli

दादासाहेबांचे डाव

§ १ महात्मा गांधींनी आपल्या संवाराचा पुरा फळा उडविला, अशी दादासाहेबांची रोजच्या रोज जास्त जास्त खात्री पटत जावी. आपले दोन्ही कर्ते मुल्लो आपणापासून हिरावून घेतले. त्याच्या लमाच्या बाबतीत प्रत्यक्ष बापाचे हक्कदेखील तो गारुडी बळकावून बसला, आणि त्या नाच कृत्याना साल्मपणाचा मुलामा देण्याकरताच काय, आपल्या भोळ्या बायकोचेही त्याने मन फितविले. कॅप्टन माधवरावासारखा श्रीमंत आजन्म स्नेही, त्याला देखील त्या वनियाने मोहनी घालून आपल्या पक्षाला मिळवून घेतले— अरे ! लमाच्या बाजारात पोदचे गोळे क्वडी किंमतीचे ठरवले ! राववहादुरीला, फोळाच्या बांशिगाचे हंस चिक्कटवून तर गांधीने आपणाला, बिळात दडून बसलेल्या चिंचुंदीसारखे कपटार्थ करून टाकिले, गांधी कोठे व मी कोठे ? गांधींना धड हिंदुस्थानचा सुद्धा इतिहास माहीत नाही, अर्थशास्त्रातील अ आ इ ई मुद्धा त्यांना कळेना; भगवद्गीतेचे संस्कृत तरी सनजत असेल की नाही, याची शंकाच आहे; जगात समाजशास्त्राची नुक्तीच वाढ होत चालली आहे, हे त्यांना कोणी तरी जाऊन सांगायला पाहिजे परवा, माझ्याशी, तोंडाला फेस येईपर्यंत बोल्ला, पण काय बोलत होता, हे त्याचे त्याला तरी कळत होते का ? मला म्हणतो की स्मोर्चो CONFESIONS वाचा, पण छानंतर आज दोनशे वर्षे जग पुढे गेले आहे, हेही दिसत नाही— तरीपण त्यालाच आज जगात मान आहेना ? त्याला आज माझा हा एवढा मोठा सत्कार जाळता आत्मना ? तें काही नाही; त्याचा बंदोबस्त हा मीच केला पाहिजे, अशी दादासाहेबांची विचारमालिका होती.

पण अशी मालिका करूनच स्वस्थ बसणारे गृहस्थ दादासाहेब क्षेमश्रुत्याणी नव्हते. ते तसे असले तर, खरोखरच एक उत्कृष्ट लेखक झाले असले. कोणत्याही गोष्टीचा यथातथ्य विचार करण्याला जो एक प्रकारची बुद्धिरीक्षता लागते, ती त्यांच्या ठायी खचीत होती. परंतु तशा बुद्धीला त्यांनी राजकारणात घातले नमते, किंवा केवळ राजकीय मामांसेचे ग्रंथ लिहिण्यात जरी त्यांनी त्या बुद्धीला खचीत घातले असते, तरी दादासाहेबांची चांगली बाजू जगाला दिमली अस्ती. त्यांची पत्रे, किंवा त्याचे रिपोर्ट (दादासाहेब एक दोन कमिशनमधे होते)

महात्मा गांधी-संतान की साधु !

अथवा त्यांचे इंग्रजी व मराठी लेख पाहता, त्यांनी राजकीय पक्षांपासून आलीस राहून, आपल्या लेखणीचीच सेवा राष्ट्राच्या पदी अर्पण करावयाची होती, असे त्यांचे स्नेही मुद्दा त्यांना मागत. परंतु एक तर त्याचा स्वभावच भारी लटपटण होता. आपले विचार अर्धे कच्चे ठेवूनच, त्यांनी आपल्या 'प्रागल्भिक' ('जहाल' - च्या सापेक्षतेने 'मवाळ') पक्षाची अनेक महत्वाची कामे करण्याचा, व कसून घेण्याचा चंग बांधला. अर्थात्च, त्यांना कर्त्या पुरुषाचा मान मिळे व त्याचा पक्ष, अनेक वेळा सरकारप्रिय असल्यामुळे, त्यांना कीर्तीबरोबर संपत्तीही मिळे, दादासाहेबाना संपत्ति नको होती, अशातला भाग नाही उल्ट, आपली बडिलो-पार्जित जिंदगी सोडवून घेण्याकरीता संपत्ति हवीच होती. त्यामुळे संपत्तीकरताही त्यांनी, आपल्या स्वाभाविक बुद्धिरीश्वतेला, व्यवहार्य राजकारणात अडकविले. असे म्हटल्यास, तेही साधारण होते. वास्तविक पक्षांशपर्यंत त्यांनी आपले उद्दिष्ट कार्य संपविले होते आणि ती वेळही अशी होती की, त्यांनी केलेल्या सगळ्या लट-पटी खटपटी लोक विसरून गेले असते १९०५ च्या सुरतेच्या बळीघात जे मवाळाप्रणी नमकून गेले त्यात दादासाहेब क्षेमकरांच्या म्हणजे मोठेच प्रस्थ होते. परंतु १९१६ च्या काँग्रेसमध्ये जेव्हा टिळकपक्ष ("मवाळांच्या सापेक्षतेने" जहाल पक्ष) घुसला, तेव्हा जरी दादासाहेबांनी जगाची माळ हाती पेटली अमळी, तरी त्याच्या नावाचा बोज राहता, नव्हे, त्यांना त्याच्या बुद्धिप्राविण्याने तसे देवधानी सहजगत्या लागू दिले नसते तरी, सर्वोत्कृष्ट बाब्याचा पैदास त्यांना खास करता आली असली. दोन्ही मुलगे त्याच्या पेशाही जास्त हुषार होते, बायको अत्यंत सारस होती, नाशिमस व सुरतेस घनचक्र इस्तेदा होता, प्रचंड लायपरी होती, विद्वान स्नेही होते, श्रीमंताच्या मुली मुलव्यांना मागून येत होत्या, स्वतःच्या मुलीदेखील चांगल्या ठिकाणी पडल्या होत्या, कै. सर फिरोजशाहा मेधा याच्या सारख्या, आणि कै. ना. गोखले याच्यासारख्या "अँग्लोइंडिया रेपुटेशन"च्या मुत्ताधारून त्यांना "शाबासगी" मिळाली होती, प्रोफेसरीमुळे म्हणा नी रिट्यूनिंगचे काम मनोभावे के-यामुळे म्हणा, "राबन्दादर" ही राजनान्य पदवी मिळाली होती, परमेश्वराने स्वभाव देखील चांगलाच रंगेल दिला होता; इंग्रजी, संस्कृत, मराठी व गुजराती या चार भाषांचे ज्ञान सद्गदातावरील आकल्याणारणे, त्यांना ज्ञान होते; आवड्याएवढे असे म्हणण्याची कोणाची प्राप्ति नव्हती. गुहार

दादासाहेबांचे डाव

म्हणून, मोठमोठ्या सुधारकानाही शाळ्याची कीर्ति मिळाली होती, काँग्रेसच्या त्यानीं नियमानें वाच्या केल्यामुळे व काही 'रोमान्सेस' मुळे प्रवासही पुष्कळ झाले होते, खरी असो वा खोटी असो, त्याची अशी कीर्ति असे की, एखादी सुंदर बाई त्यांना आगगाडीत दिसली की, ती ज्या स्टेशनवर उतरेल त्या स्टेशनवर दादासाहेब हटकून, रात्री बेरात्रीमुद्धा उतरून; समजले, त्याचे दिवसच असे होते, बिलायतेंत सफर झाल्याबिना मनुष्यकोटीत गणना होतच नाही, अशा त्याच्या स्वताच्या कल्पनेप्रमाणेही, याच्या पश्चिमयुरोपातील सर्व राष्ट्रांत प्रवास व सवडीप्रमाणें "रोमान्सेस" ही झाले होते, आणि इतकें असूनही "गलितेंद्रियता" कशी ती त्यांना माहीत नव्हती; आणखी काय पाहिजे होते अशा मत्सरणीय मुखस्थितांत दादासाहेबांनी आपल्या लायनरॉत, स्वतःचा असा एकतरी ग्रंथ लिहून ठेवावयाला नको होता का ? पण नाहीच. हाडाना जें वळण मिळालें तें हाडावरोंवरच जातें म्हणतात, त्याला अपवाद होण्याची दादासाहेबांची कुवत नव्हती हेंच खरें.

ते हुमच्या दिवशीं सभाळीं, "अॅपॉइन्ट्मेन्ट" रुसून कलेक्टरला भेटलेच' आपणांमडे ते का आले, हें मि स्ट्रॉंगसेन्स, यांना माहीत नव्हतें, ही मापाच खोटी, पण त्यानीं आश्चर्य दाखवून दादासाहेबांना विचारिलें,

‘दादासाहेब, आज तातडीन मुदान आलातसे !’

“तातडीन नाहीं आलों” दादासाहेबांनी कलेक्टराचें वय ओळखून म्हटलें, “आपणांस दुसरी काही कामं अमतांत तर, मी सारांसाठी येईन. उगा येईन हवें असलें तर मला आपणाला फक्त येरंदेंच सांगायचें होतें की, बॉम्बे गव्हर्न-मेंटनं गांधींशीं फार लवकर नमनं घेतलें.”

एवढेंचना ? अहो. पुढें काय जन् आता काय, मारखेंच. पण काय कराव, दादासाहेब, तुमच्या पक्षाची आम्हाला काही मदत नाही. आजचे प्रागतिक देसील जहाल आहेत. डॉम्प्रेकानिअल हें, फेरीजगहा भेथानीं व्यापन केलेलें पत्र हें तुम्हीं तरी आज म्हणूं शकाल काय ? तमंच डेडन मयलं ज्ञानप्रकाश पत्र, केसरीपेक्षाही वेव्हा वेव्हा जहाल भाषा दापलें आलिशडे “केसरीच” पुष्कळ चांगला निघतो. त्याची शेपटी लखळ जखळ पाकल गेली आहे पण त्या दिव टींचा प्रकाश वेव्हा वेव्हा भळताच नाडून नाटली ! मित्रांनी जर आम्हाला सोडलें तर आमचा आम्हालाच मार्ग पाहिला पाहिजे.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ बाकी तुम्हीं काहों म्हणा; ” दादासाहेबांच्या अंगांत राजकारण तिळ लागलें; “तुमचेंच पुण्यळमं चुकत नाही कां ? तुम्ही जमा पुरी आमच्यावर विश्वास ठेवीत होता, तसा आतां ठेवतां कां ? मग नवरीं धाडवतां की, मोरे त्यानीं आमकें एक करा असं म्हटल्यन्, ते लॉर्ड सिडेन् हॅम् साहेबांनीं वेलं नाही असं कधीं झालें नाही. अहो, तुम्हांला जत पैसाच पाहिजे असेल तर लाग रागे शिक्षणाळा जास्त वा आणि दाखवर जादा कर ठेवा. ”

“ पण त्यामुळें आमचे जातभार्द तिगडे रागावतातना ? आणतो अगं पण की, आमची हद्दीची स्थिति “ अमेरिकन् वॉर ऑफ इंडिपेन्डन्स ”च्या वेळेमात्सी झाली आहे. म्हणजे पूर्वी त्यांचें संरक्षण करण्याकरतां आम्हां केवाच्या विरुद्ध लढलो ! आणि त्या मात कयाच्या मुद्दांत जो गर्व झाला तो देवांत अमेरिकेनं दिल्ल नाही; आणि मग त्यांनीं चढाचीं जहाजं मनुदांत उचडी घेवी काय, अन् पुद्द वेलं काय ! काय नाना घेर घेले तमा फ्रेंच हिंदुस्थानचा भाज आदे. सामा-ज्याच्या रक्षणाकरतां आम्हां अन्जोगमती पांउ गर्य करून, नव्हे वजं देऊन व फाटून. गेल्या मद्रायुदांत अखेर विजय मिळविल्ल; आणि जरा पुढें उगेंत पेडें

“दादासाहेबांचे डाव

“जर पाहिलं पाहिजे, आणि आता तर मी स्वतः जास्तच बारकाईनं पहाणार आहे. मी या आर्थिक प्रश्नाचा फार खोळवर विचार केला आहे, आणि माझी तर खात्री होऊन चुकली आहे की, अशा आणीबाणीच्या प्रसंगां जर हिंदुस्थानानं आपला जबाबदारीचा बोझ उचलला नाही, तर नंतर साम्राज्यातल्या स्वयंशांति वसाहतींचे हक्क मागायला त्याला तोंड रहाणार नाही; व मोगायला ताकदही होणार नाही. या राष्ट्राचं आर्थिक बल मोठं, तें राष्ट्र बलवत्तर असा या विसाव्या शतकातला pro-war सिद्धांतच आहे.”

“अगदीं सरं आहे. पण हें सर्व पुढाऱ्यानीं जनतेला समजावून सांगितलं पाहिजे दादासाहेब! ह्या तुमचा पक्ष अगदीं दुबळा झाला आहे. यावेळीं गोखले अभाव-बयांचे होते. खरा राजकारणाचा अभ्यासी व साम्राज्याचा कनकाळ, त्याप्रमाणेंच खरायूमक्तही तोच !” “कबूल आहे. पण आजदेखील, नामदारसाहेबी, नारायणराव जोशी, गोपाळराव देवधर वगैरे प्रागतिक पक्षाचे पुढारी महाराष्ट्रात आहेत कीं.”

“आहेत, पण ते सगळे एकाडे शिलेदार आहेत. शास्त्री आपल्या वस्तुत्वातच चूर असतात; व त्यानीं आपली आपिता आणि अमेरिकीच धडन ठेविली आहे. शिवाय त्याच्या व गोखल्याच्या स्वभावातही फार परक आहे. नारायणराव जोशीनीं आपला लेख प्रब्लेमच उराशी धरला आहे; आणि देवधराना मेनाम दनापलीकडलं जग दिसलच तर कोआंपरेटिव्ह क्रेडिट सोसायट्याचंच दिमत. चतुष्कोणीं चिरा असा गोखल्यासारखा एकही नाही. Gokhale was a genius अहो ! फार कशाला, भाम्हाला अजि टिळक सुद्धा खपले असते; पण ही गार्थींची स्फोट्यांचळकळ नको ! अहो एवढम भिकारी ! अगदींच फडिंग ! वरं त्याची पूर्वाची कीर्ति इतकी मोठी कीं, आज वेडा म्हणून इस्पितळात ठेवण्याची सोय नाही ! अमेरिकेनंतर त्याला सीजस साइस्ट्रच वस्न टाकलं आहे ! महायुद्धात भाम्हाला कमालीची मदत ह्या एवढपानं केली; अमृतसरच्या कॉंग्रेसमध्ये टिळकादीं गृहस्थ भाडला; अन् जालियनवाला प्रकरणापासून—

“बाकीं, तुम्ही काही म्हणा;” दादासाहेबांचें हिंदी रक्त थोडें तरी गरम झालेंच. “तो प्रकार परोखरच अमानुष झाला. निःशस्त्र पोरानांची कत्तल करायची म्हणजे पाय” “हाली सरी चूर;” मि स्ट्रॉम्बेन्स यांनीं एरदक पडतें घेतलें;” “पण आपण सर्वानीं भिद्यनतीं मुधारलीं अमतीं. आम्ही बां रोमन सोय आहोंत, आणि तुम्ही

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

का ल्येविअन्स आहात ? एखादा माथेफिरु निघतोच, आणि त्याला देखील शिक्षा केलीच ना ? ईश्वराने देखील त्याला या जन्मीच प्रायश्चित दिले ना ? पण त्याच्या आणि शेतसाऱ्याच्या वाय संबंध ? गांधी म्हणतात की, change of heart पाहिजे. म्हणतो की हे दोघाचही ब्हायला पाहिजेना ' तुम्हीच जर उठल्या सुटल्या आमच्या हेतूबद्दल शका घ्यायला लागला, तर आम्हीही सावध का नसाव ? धर्मात हात घालू नका म्हणून आम्हाला सक्त ताकीद देऊन ठेवावयाची, आणि मुसलमानांना डोक्या फोडली म्हणजे, सरकारने तमाशा मात्र पाहिला अस ओरडत सुटायच आता असृष्ट्यांना आम्ही, शिक्षण मोकळं करतो तर, तिकडूनही भ्रष्टाकार करता म्हणून गुरुगुरायच. खर सांगू तुम्हाला दादासाहेब, ही प्रेम्पॉवर तुम्हाला आमच्या खेराज कोणी सुद्धा शिकवली नसती, की घेऊं पण दिली नसती. आज गांधी जें इथं बोलतात, तें स्थाना म्हणावं, इंग्लंडमध्ये तर बोलून पहा, म्हणजे तयलं सरदार राहो, पण आमचे लोकच स्थाना विडवून विडवून अर्थमेले करतील माती फार इच्छा आहे की गांधींनी या लंगोटीच्या वेपारत धर्नडशोपुढे जावं "

दादासाहेब मनापासून हंसले नंतर थोड्या वेळान म्हणाले, " तें होईल तेव्हा होवो, पण मला वाटत की, सरकारने आता प्रेम अॅन्ड फिर्न सुरू करावा. "

" No ! Emphatically no ! " मि० स्ट्रॉगसेन्स ओरडून म्हणाले ' जमिनीच्या तुम्ह्याच्या एकीकरणाने गरीब शेतकऱ्याचे हाल वाचतील, पण श्रीमंताना साऱ्याच्या मोठ्या रकमा भराव्या लागतील. म्हणून धर्मित शेतकरी व त्याच्यावर पोसलेले वकील, संवादक व देशभक्त उगांच आमच्या विरुद्ध गिन करतात.

मुस्कटदाजी करणं हे असमल ब्रिटिशाला पहावत सुद्धा नाही. उलट आमचं म्हणाय असें आहे की, तुम्ही आमच्या राज्यपद्धतीवर बेलासक टीका करा की ! पण आमक वपना लोकांच्या डोक्यांत शिरून, आमच्याविषयी त्यांच्या मनांत अग्रीनि की उत्पन्न करता ? त्यांत त्या गरिबांचेच नुस्खान होतं. आता ही शेताऱ्याचीच चळवळ पहाता ? मला नक्की साहीन आहे, या वाडव्या शेताऱ्याने मोठमोठे शेतजी मरणार ? गरिबांचे स्थान काही सुकमान नाही पण हे गांधी शेताऱ्याने,

दादासाहेबांचे डाव

सागतं कोण ? आणि त्यांना पुढें करून हे सावकार व त्याचे स्नेही हे गांधी, आपलें हित साधून घेत आहेत ! बाडोलीनून आम्ही माघार घेतली नाहींच, पण तोफापुढें उभे राहिलेल्या, बद्दकलेल्या गरिबानडे पाहिलें आहे. ”

“ Right you are, Mr. Strongsense ! ” दादासाहेबांनी आपली पसंती दाखविली; व नंतर बाही वेल विचार करून म्हटलें, “ मला यातून एक दोन उपाय सुचतात. पहिला उपाय अस्पृश्योद्वाराचा कारण माझी खात्री आहे की, तो कलंक जोपर्यंत आम्हाला चिडला आहे तोपर्यंत आम्ही खराज्याला लायक नव्हेत, गांधींनी त्या विचारांना तूर्त सोडून दिले आहे. मी त्यांना मापुढें मदत करणार ! ”

“ जरूर करा. आमची तुम्हाला सक्रिय सहानुभूति आहे. धरं, दुसरा उपाय ? ”

“ दुसरा उपाय नेहम कमिटीत जाऊन, मायनॉरिटीच्या हक्काचें संरक्षण करायचें. मुसलमान व शीख, तसेच ख्रिश्चन व जैन हे देखील आमचेच आहेत. ’ दादासाहेब गंभीर चेहरा करून म्हणाले.

“ अर्थात् ! हा सुद्धा उपाय मला आवडला, आणि मला वाटतं की या दोन्हीत तुम्हाला चांगलं यश येईल कारण संपूर्ण स्वातंत्र्याचे भोक्ते कॉंग्रेसमध्यें अजूनही पोडेच आहेत. By the bye दादासाहेब, तुमचा, मृगेंद्र म्हणे राशियात गेला आहे ! साभाळा हो तें कॉम्युनिस्टांच आम्हाला एक भयंकर संकट आहे. आम्ही सर्व कॉम्युनिस्टांना, सापाच्या पित्रप्रमाणें लेखतां. Take care ! ”

“ Mrigendra be damned ! ” दादासाहेब ओरडून म्हणाले, त्याला तुम्हां फांसावर जरी टांगला तरी, मला आता वाईट वाटणार नाहीं. ”

“ तसं काय होतं म्हणा ? All right ! जास्त काही ? ”

“ कांहीं नाही. Good morning ! ”

“ Good morning पुन्हां केन्हां भेटणार ? केन्हांही या ? ”

§ २ दरम्यान बाडोलीच्या विजयाचा परिणाम ठिकठिकाणी होऊ लागला. गांधींच्या कायदेभंगात खरोखरच पुष्कळ दम आहे, अशी सर्व मोठमोठ्या पुरा-
न्याची सात्री होऊ लागली, व त्या अहिसात्मक हत्याराचा प्रत्यक्ष उपयोग

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

वरून दाखवून गांधीनों कीटलिओ टॉल्स्टॉयपेशाही फार मोठी कामगिरी करून दाखवली, व एकंदर मानरजातीचें त्यामुळे कोटकल्याण होणारच होणार, अशी त्यांची जगभर स्तुति होऊ लागली, कोणी अहिंसेच्या मांमासेवर, तर कोणी गांधी व टॉल्स्टॉय गांधी व टिळक, गांधी व खादर अशासारखे अखोत्तम लेख लिहू लागले, कवि कविता करून व शाहीर पोवाडे रचून ठिकाठिकाणी स्वमुखानें गाऊ लागले, लहान मोठे वक्ते राहणतून, कोपऱ्या कोपऱ्यावर, बाजारांतून, नाटकगृहातून व पदगणातून मराभर व्याख्याने देऊ लागले. त्यामुळे जनतेची स्वायत्त्याची भावना जागृत झाली व त्यांना आपल्या राजकीय हक्काचें (जबाबदारीचें मात्र तितकेंसे नाही.) ज्ञान झालें. काँग्रेसकडे सगळ्या राष्ट्राचें फिरून लक्ष लागलें, व १९२२ नंतर जे महात्माजी “ सायडिंगवर ” पडले होते, तेच काँग्रेसचे फिरून कर्णधार झाले.

हा दूरवरचा परिणाम झाला. बाडोलीला लागूनच नाशिक जिल्ह्याचा जो “ बागलाण ” तालुका, तेथल्या सारावाडीवर, नाशिक जिल्ह्यातील प्रधान, मराठे, देशपांडे, गद्रे, अभ्यार नरहरिपेठ नागपूरकर वगैरे पुढाऱ्यानीं व घसत्यानीं, संवादकारांनीं आणि कधींनीं तसेंच स्वयंसेवकांनीं नव्हे प्रोपेसरानींमुद्दा बाडोली-सारखीच जोराची व जुटीची चळवळ करून, बाडोलीसारखाच विजय मिळविला बागलाणच्या शेजारीं मालेगाव व मालेगावला लागून अतणारा पूर्व पानदेशा-तला चाळिसगाव तालुका, येथेही वरील प्रयोग यशस्वी रीतीनें करण्यांत आले तेव्हां नरसोपंत केळकर, धुळ्याचे देव, चोरेनींही बाडोलीच्या सरदारसारखी धमक दाखविली. त्यावरून सुद्धा गांधींना मनात आनंद होत होता, कारण बाडोलीत जे स्वयंसेवक होते, त्यात मराठी रक्ताचे, पण गुजराथीत राहिलेलेच, किती महत्त्वाच्या कामीं होते हें ते ओळखून होते तथापि मराठी रक्ताला अहिंसा पचावयाची नाही हें देखील गांधी जाणून होते इतर प्रांतासारखे महाराष्ट्रीय जिल्हे गांधींचें अचानुकरण करणार नाहीत, मात्र त्यांच्यात फाटाकुटीच्या बऱ्याच भेगा अजून आहेत, व लेकमान्य टिळकासारखा खदा पुढारी नसल्यामुळे तूर्त तरी त्या भेगा लवकर भरत नाहीत, त्यातल्यात्यांत ब्राह्मणब्राह्मणेतार या भेगेपेक्षा अस्पृश्यतेची भेगच मोठी आहे; हे, दादासाहेबांसारखे दूरचे मराठी रहस्यमुद्दा अभ्यासून होते

दादासाहेबांचे डाव

अर्धातूच दादासाहेबाना गुजराथ सोडून मुंबई, पुणे व नाशिक या शहराकडे आपला अस्पृश्योद्धाराचा मोर्चा फिरवला.

या अस्पृश्योद्धागाने दादासाहेबाना प्रथम साधारणच यश आलं, कारण गांधींनी जरी तिकडे, पूर्वासारखे लक्ष पुसवलं नव्हतं, तरी त्याचे वर्ध्याचे पत्रशिष्य शेट जमनालाल बजाज यांनी, आपल्या स्वतःच्या मालकीचे मंदिर अस्पृश्यांना खुलं करून दिलं होतं त्यामुळे दादासाहेबाना विशेष कार्य करता आलं नाही. तत्रापि ते एक दिवस पुण्याला गेले असताना, पर्वताच्या टेकडीवर सहज गेले होते, तेथे काही अस्पृश्य विद्यार्थी फिरत होते, आणि आपणास या देवळात जाऊन देवदर्शन का घेता येऊं नये, असा त्याच्यात प्रश्न निघाला. बोलता बोलता त्यांनी ठरविले की, आपण आताच जाऊन पाहावयाचं त्याप्रमाणे ते वर चढू लागलेही. दादासाहेबांचे स्वाभाविकपणेच त्याच्याकडे लक्ष वेधलं, व ते त्याच्या मागीमाग हल्लुहल्लू चढू लागले. दृढापकाळामुळे त्यांनी अर्धातूच देऊळ गाठण्यास वेळ लागला. तोंपर्यंत तीं मुलंही देवदर्शन घेऊन परतलीं होती. त्यांना स्वाभाविकपणेच आनंद वाटत होता. पण त्यांना दादासाहेबांनी मर्ण्येच हटकून म्हुटलं.

“ काय हो ! देवदर्शन करून आलात ? ”

“ हो, ” एका विद्यार्थ्याने अशा ऐटांत उत्तर दिलं की, आपण जणो रोजच देवदर्शन घेतो असं त्या वृद्ध गृहस्थाला वाटायचं पण ते वृद्ध गृहस्थ कोणत्या मासल्याचं गुह्य होते, हें त्याला माहीत नव्हतं दादासाहेबांनी, नंतर, त्याला हंसून, तरी त्याच्या मनात, आपल्याविषयी आदर उत्पन्न होईल अशा अवाजाने विचारिलं, की, “ असं उगाच, चोहून दर्शन काय कामाचं ? राजरोसपणे घेता आलं पाहिजे, वास्तवीक आपण सगळेच हिंदू एक आहोत. पण आम्हा ब्राह्मणात अज्ञान, नसता अहंकार आहेना ? तथापि, चला, मजबरोबर वर परत चला. मां पुजाच्याला तुमची जात सांगून तुम्हाला देवाच्या पायावर डोकं ठेवण्यास सांगतो. येता का ? ”

दादासाहेबांच्या बोलण्याचा जरी त्या विद्यार्थ्यांना विषाद वाटला तरी, त्यांच्या मऊभाषणाने त्यांना लगेच बरेही वाटलं. त्यांनी परत देवदर्शनाची तयारी दारविली. ते सगळे पर्वतावर गेले, व तडक महादेवाच्या देवळाच्या गाभ्यात शिरले. तेथल्या पूजाऱ्याची सायंकाळची आरती चालली होती; यांनीही पण सगळ्यांनी

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

आरती म्हटली शेवटी मनपुण्याजलाच्यावेळीं दादासाहेब म्हणाले, “ थोडे थांबा ! पुजारीयुवा ! मला आपणास स्पष्ट सांगायच आहे की, हे सगळे विद्यार्थी जातीन महार आहेत—

“ मग तू आपल्या या मुलांना घेऊन कशाला आलास ? ” पुजारी, दादासाहेबानासुद्धा महार समजला, व त्या सर्वांना हसलून देण्यासाठी शिष्यांना बोलावू लागला परंतु शिष्यांनी येण्याच्या अगोदरच एक गमतीदार प्रकार झाला त्या चार विद्यार्थ्यांपैकी एकजण भलताच खुजा होता तो पटकन पुजाऱ्याच्या पायामधून निघून पिंडीजवळ गेला व त्याने आपल्या हातातले फुल पिंडीवर टाकून “ व भोल्यानाय ! ” अशी एक गर्जना केली, व तोंडाने घुमटात घुमविणारा आवाज काढिला. त्याचा तो आग्रह, ती कृति, त्याची ती मूर्ति, सगळेंच इतकें विलक्षण होतें की, दादासाहेबाना व त्या विद्यार्थ्यांना तर कशाला, प्रत्यक्ष शिष्यांना व पुजाऱ्याला सुद्धा त्याचें हसू आले, नव्हे, त्याचें रयाना कौतुक वाटलें, अशा त्या पोरानें वर्णन देण्यास तें कधीही वाया जाणार नाही. खरे सांगायचें म्हणजे, दादासाहेबांनीच या अभ्यर्त्थ्यांसकडें तें वर्णन केलें आहे, आणि स्पष्टच कबूल केलें की, स्त्रोनें आपल्या Confessions मध्ये (गांधींच्या शिफारसीनें चिट्ठेन म्हणा, किंवा स्वतःच्या विद्याभिक्षीनें म्हणा, अवघा दोन्ही कारणांमुळे असो, दादामाहेबांनीं स्त्रोनें तें पुस्तक अमदावादलाच विकत घेऊन वाचून घ्यालें होतें.) सादरन जत्र मेकरचें वर्णन आहे, तेंच हुजेनूय त्या मुलाला लागू पडतें. आमच्या बाबरापैरीं भगव्त्तांनाच तें पुस्तक विकत घेऊन वाचायला मिळेल अगें नाही किंवा भगव्त्तांनाच इंग्रजीचें ज्ञान आहे अगेंही नाही म्हणून तें वर्णन आम्ही येथें दिव्याम वाढीं वाचकांना तरी वरमपुर्तचें होईल या गोष्टीकडे लक्ष देउन तज्ज्ञांनीं या नोंदवा उपाऱ्याचो आम्हाला क्षमा करावी, आणि तें वर्णन जर त्या पुण्यदार पोराना ज्ञांती लागू पडलें नसतें तर आम्ही दिलेंही पण नसतें हेंही गृहीत, अगो.

दादासाहेब म्हणाले, “ तो अशा याच कथांचा मुलगा दोन पेट वाढी उच नम्रता. परंतु तेवढ्या उंचीतसुद्धा त्याचे पांयच उंच, विचकट, आणि गरज होते. वाढीं जणांची उंची त्यांच्या केंडांज्यामुळे कमी होतें, या त्या पोराना

दादासाहेबांचे डाव

उंचीच कमी होती. त्याचा कोथळा तंगळ्याच्या मानाने असता तर तो मुलगा रंचच दिसला असता, पण तो कोथळा उभ्यापेशा अडवाच जास्त होता. त्यामुळे तो मुलगा उघडा असला म्हणजे दोळासारखा दिसे. त्याचे डोके मात्र त्याच्या वयाला शोभणारे होते; आणि चेहराही एकंदरीने, चांगलाच होता असे म्हणता येईल, विशेषकरून त्याच्या डोळ्याकडे पाहून आपणाला (दादासाहेबांना) कोणत्या तरी माणसाची ओळख पटावी, इतके ते पाणीदार होते. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे, त्या वेडेविडे धूड त्या सुंदर मस्तकाला मुळांच शोभणारे नव्हते, खालचे शरीर दोळाचे व वरचे पोराचे असे म्हणण्यास हरकत नाही.

“ पण शरीरापेक्षा त्याचा आवाजच फार विलक्षण होता. तो दोन अगदी वेगवेगळ्या प्रकारचा होता. एक प्रकार अत्यंत गोड, घुमणारा व गंभीर होता, तर दुसरा हत्तीच्या आवाजासारखा चीत्कार करणारा दीर्घ व कर्णकट्ट असणारा होता. पण विशेष मौज अशी की, तो मुलगा बोलू लागला की, त्या दोन्ही आवाजांची सरभेसळ व्हावी. पहिला आवाज डोक्याचा व दुसरा कोथळ्याचा होता असे दिसते. तो जेव्हा शांतपणे, अथवा विनोदाने अगर प्रेमाने बोलत राही, तेव्हा साधारणतः डोक्याचाच आवाज पुष्कळसा उमटे, पण त्याची चित्त-वृत्ति यत्किंचित् जरी बेताळ झाली, की त्याचा तो कोथळ्याचा आवाजासारखा खोली निनादून उमटी

“ त्याचे स्नेही सांगतात की, अशा खरूपचा तो पोरगा विद्यार्थिणींना फार आवडत होता. एक तर कुतूहलबुद्धीने तो त्याचे मन आकर्षून घेई, व दुसरे असे की, तो बेटा अत्यंत हुपार होता. वय बारा वर्षांच, उंची एक फूट साडेनऊ इंच पण शिकत होता इजर्जी पाचवीत ! आणखी त्याने आपल्या कोथळ्याच्या आवाजाला अभ्यासाने असे वळण लाविले होते की, तो त्या आवाजात, बरोबर बायकासारखा बोलू शके ! या अनेक गुणामुळे त्याची अस्पृश्यता तर जवळ जवळ नष्ट झाली होती, पण त्याला माडीवर घेऊन खेळतांना पाहिल्यावरून क्व विद्यार्थिणींना शालेय व घरीही दंड भोगाचे लागत.

“ एकदा नव्या मास्तरची भारी फजिती झाली. सल्याहरीने (त्याचे नाव सखाराम हरि असे होते) एकदा त्या आवाजात मास्तरची नक्कल केली. ताबड-तोब मास्तरला विद्यार्थिणींचा संशय येऊन, त्यानीं, गुन्हेगार शोधण्याची खट-

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

पट केली. अर्थात्च ती सिद्धांस गेली नाहीं. शेवटीं मास्तरनें सगळ्या विद्यार्थी-णींना, आपल्या तासात त्या विवर्दी गैरदुजर राहाण्याचा हुकूम केला. गरीब विचार्या, उठल्या व जावूं लागल्या. तसे हे राजप्री उठले, व त्यांनीं आपला गुन्हा सप्रयोग कबूल केला; तसे मास्तरमुद्धा हंसले।

“ थोडक्यांत असें कीं, सख्याहरीकडे पाहून प्रथम जरी हंसूं आलों, तरी ओळखीभंतीं त्यावर प्रेमच करावेंसें प्रत्येकाला वाटे. ”

अशा वर्णनाच्या त्या महाराच्या पोरानें जेव्हा पुजाऱ्याच्या पायातून जाऊन, पिंडीवर मंत्रपुष्पाजलि घातली, व आपल्या भोड आवाजानें तो गगनारा दुम-दुमवून टाकला, तेव्हा सगळेजण हंसले, यत् नवल नाहीं. तथापि तेवढी विनोद-लहरी निघून जाताच, पुजाऱ्याच्या सांगण्यावरून शिपायी, दादासाहेबामुद्धा सर्वांना तेथून हटवून देऊं लागले. तसे दादासाहेब ओरटून म्हणाले, “ अरे! या महारापोराचें तूर्त राहो; पण तुम्हीं मला माम्हाणालाही हक्कता ! ”

“ अन् इयं कोण महार आहे हो ! ” सत्याहरीनें चित्कार केला ! “ मासा बाप ब्राह्मण होता. ”

या बदल्लेज्या आवाजानें, आणि त्याच्या त्या भाषणानें पुन्हां सगळे हंसले. मग दादासाहेबांनींच त्याला विचारिलें, “ आणि तुम्ही आई रे ! ”

“ अं. ! ती असेल महार ! मला काय तिचं ! ”

“ तिचं नांव काय रे ! ” दादासाहेबांनीं घाबरतच विचारिलें. भागी. ”

दादासाहेब काळ्या मातीच्या डोक्यासारखे काळे पट्टन निरपछले, पण थोड्या वेळानें नुसता आवेश आणून त्यांनीं विचारिलें,

“ आणि बापाचं नांव काय रे ! ”

“ तेंच तर माहीत नाहीं. तें कळतं ना - तर काय पण मौज होती क्या ! ”

“ काय मौज झाली असती ? ”

“ अहो, मग यावी काय टाप त्यागली असता मला महार म्हणण्याची ! ”

“ अरे पण महार होणं वाईट कीं काय ! ”

“ तें नाहीं मला माहीत, ब्राह्मण अग्रणं चांगलें हें शां. पण मी ब्राह्मणच आहे. ”

दादासाहेबांचे डाव

“ वेडा आहेस ! आजकाल ब्राह्मण असणव वार्ड आहे ब्राह्मण सर्वांच्या डोळ्यांत खुपतात जमे ! ”

“ ब्राह्मण असून दुसऱ्याच्या डोळ्यांत खुपण चांगल, पण महार महार म्हणून प्रत्येक ठिकाणा हार खाय वार्ड आता माझे डोळेच पहाना ते तुमच्या डोळ्यांत कसे पण खुपतात ! ”

याउपर तेथे उभे राहाण्याचे अवसान दादासाहेबांना उरले नाही ते आपण होऊन डागर उतरू लागले व ते तय्यार असल्यामुळे दादासाहेबांच्या अगोदर उतरून दिसेनासे झाले दादासाहेब मात्र मधल्या एका बाकावर बसून उद्गारले

गंधा महारमाजी खरे ! पण सैतान की साधु ?

पुस्तक दुसरें

सेतान !

भाग ६ या

मृगेंद्राचीं पत्रें

" I would compare what is happening to the human species with what happens to an insect that undergoes a complete metamorphosis. Man was a species living in detached and separated communities, he is now being gathered together into one community. He is becoming one great co-operative interplay of life which is replacing a monotony of individual variations. He is changing in every social relationship, and developing a new world of ideas and mental reaction, habits of mind and methods of feeling and action, in response to the appeal of the new conditions. Nature, I take it, is impartial and inexorable. He is no specially favoured child. If he adapt, he passes on to a new phase in the story of life, if he fail to solve the riddles he faces now he may differentiate, he may degenerate, he may die out altogether. One thing Nature will not endure of him that he stays as he is "—The world of William Clissold.

H. G. Wells

मृगेन्द्राचीं पत्रें

§ १ पुण्याच्या पर्वतावर दादासाहेब क्षेमकल्याणी, सल्याहरीच्या विनोदी उत्तरांनी चक्रीत होऊन बसले होते. त्याचवेळीं सावरमतीच्या आपल्या आश्रमांत महात्माजी मृगेन्द्राचीं पत्रें वाचात, संचित होऊन बसले होते. त्याच्यापुढें मृगेन्द्रानें, काळजी करण्यासारखे, इतके कोणते प्रश्न टाकले होते, तें आपणास तीं पत्रें वाच-
त्याशिवाय कसें कळणार ? नाहीं तरी आपणालाही मृगेन्द्राला व त्याच्या वाय-
कोला सोडून पुष्कळ महिने झाले आहेत. तेव्हा आपणाला त्याच्या पत्रातूनच
त्याची खबरदात कळेल.

पत्र पहिलें

वॉशिंग्टन

कृ. सा. न. वि. वि.

२३ सप्टेंबर १९—

प्रथम या पत्रासोबत मी सात हजार डॉलर्सचा चेक् पाठविला आहे, त्याब-
द्द आपण मजवर रोप करणार नाहीं, अशी आशा आहे. मी व माझी पत्नी
याच्याकरिता आपण जो खर्च केला, तो मी परत करीत आहे, असें आपण मनात
सुद्धा धाणणार नाहीं, अशीही माझी खात्री आहे. पण अमेरिकेजवळ आज रावण
राज्यापेक्षाही अलोट संपत्ति आहे; व आमचा हिंदुस्थान देश एकंदरीनें अधिकाधिक
भिकारी होत आहे, तेव्हा आर्थिक समतोलपणा राखण्याकरिता, आम्हां योग्य
मार्गानें, अन्य राष्ट्रातून मिळेल तेवढे द्रव्य घेतां व आपणाकडे पाठवितां; यात
चूक होत नाहींना ?

प्रथम प्रथम मी व्याख्यानाकरता, आणि गुलाब वाद्यगायनाकरता मिळत
अमलेली फी घेत नव्हतां, आमचें आगगाडीचें भाडें देखील घेणें आमच्या
जिवावर येई, परंतु आमचा हा उदारपणा नसून कंगालपणा आहे अशी येथल्या
लोकांची कल्पना होऊन, आमच्या गुणावरही त्याचा परिणाम होऊन लागे; असें
पाहून आर्थिक समतोलपणाची कल्पना अमेरिकेंतील कांहीं जणानांच मला मागि-
तल्यामुळें, व मला ती पटल्यामुळें, आम्ही आमची फी घेऊ लागलों. प्रथमारंभीं
ती फार अल्प होती; पण आता शेवटीं ती बेसुमार वाढली आहे. येथून मी शेवटचे
न्यूयॉर्कचे व्याख्यान देऊन दक्षिण अमेरिकेंत जाणार आहे. आतापर्यंतची सगळी रक्कम
जर आम्हाला आपणाकडे पाठविता आली असती तर ती अर्धे लक्ष डॉलर्स पर्यंत जाती.
परंतु आमच्या नाशिकाला जमें दाक्षिणेचे पैसे काचपंड, दुष्काळपंड, स्वराज्यपंड,

महात्मा गांधी-संतान की साधु ?

वगैरेकडे पानावरून परभारेंच जातात, विवा हिंदुस्थानसरकार जसे पगारातून परभारें शेंकडों कर वसूल करून घेतें, त्याप्रमाणें येथेही एक ना अनेक संस्था, आमच्या फौमधून परभारेंच वर्गण्या वसूल करून घेतात, तरी पण, माझ्या स्वतंत्र कल्पनेप्रमाणें कार्य करणाऱ्या ज्या संस्था स्थापन झाल्या आहेत, त्यांनाच आम्ही भरपूर आश्रय देतो. गुजराथी बनियाला आवडणाऱ्या हिशेबी भाषेंत सांगायलाच झाल्यास दर दहा डॉलर्समागें चार आमच्या संस्थाना चार इतर संस्थाना, व दोनच आम्हाला; असें प्रमाण पडतें. आमच्या दोन डॉलर्समधून एक तरी परत भेटी थिएटर गोडिंग, ट्रिप्स, पिक्निकस, इत्यादिकात जातो. आम्ही पोपासात व आमच्या खाशेपेसात अगदीं देखणी ब्राह्मणांसारखेंच राहतों. त्याची काळजी नसावी उत्कृष्ट मीच या इथल्या लोकाना साध्या रक्षाणांची महति शिकविणारा आहे. पण पुढें केव्हा तरी.

आता आमच्या कार्याविययी. साधारण ठोकमानानेंच लिहितों. वारण वारिक-सारिक गोष्टी लिहावयाच्या म्हणजे एक सुंदरखें पुस्तकच होईल. आणि मी तसें लिहावें, अशी मला मागणीही पण आली आहे. आणि मी लिहिणारही पण आहे. एका कंपनीचा बँडबान्स पण मी घेऊन ठेविला आहे. माझ्या नोदस् तयार आहेत. अहो ! एवढेंच नाही, मी. आपणांस परें पाठवितों तीं सुद्धा प्रसिद्ध करण्याबद्दल माझ्या मागें अनेक कंपन्यांचें एकसारखें हुमणें लागलें आहे, पण माझ्या पत्राचा मी मालक नव्हे, गांधीच आहेत, असें मी त्यांना सांगून माझ्या मागचा तास चुस्कीतों अर्थात् आपल्या मागें तीं मुलें लागलीं अस्तीत्य.

मी येथल्या प्रत्येक संस्थानांतील मोठमोठ्या शहरी व्याख्याने देऊन माझी मानवी संस्कृतिसाम्राज्याची कल्पना विशद करून सांगितली. माझी अपेक्षा होती की, मला इथले बुद्धिमंत लोक तरी प्रथम विचारून बेजार करतात. परंतु आतां इतक्या ठिकाणच्या अनुभवानंतर मला सांगतां येतें कीं, अमेरिकन लोक नव्या-नव्या कल्पनाचे, केवळ नाविन्यावस्तांच, भोक्ते आहेत. स्वामी विवेकानंदाच्या व्याख्यानेनंतर इथं अनेक भायूम स्थापन झाले आहेत; परंतु त्या भायूमांचा उपयोग नाविन्याची जाहिरात होण्यापलीकडे होत नाही, असें मला मोठ्या कथनें सांगावें लागतें. अमेरिकन ग्रंथसत्यांवरदेखील स्वामीजींच्या भिक्वणीचा दस्त

परिणाम झाला नाही, आणि कोठेही गेल्यात तरा, असामान्य प्रयत्नांची राहणी नेहमी सार्धाच असते एडिसनकडे पाहिले तर त्याच्या पोपाखाकडे आणि खाण्यापि-
ण्याकडेही दुमरे पाहतील तेहा त्यांना शुद्ध येते, म्हणून ग्रंथकाराच्या राहणावरून एकदर
लोकाच्या राहणीचा विचार करता येत नाही विचाराची दिशा विचारयत्नावरून,
व राहणीची दिशा एकदर जनेतवरूनच ठरवावी लागते तसे पाहता इथली जनता
निव्वळ पागल आहे बहुतेक शहरातून यत्नागारे असल्यामुळे मूठभर ध्रामत
भाडवल्याले व वार्काचे सारे भुकेवगाल, परावळी, ठोंबे आणि धुनशी आहेत
Upton Sinclair च्या वादव्या इथ लोकप्रिय असल्या तरी अमेरिकेत सोशेलि-
मची धार विशेष तीव्र नाही, याचे कारण एकच सगळेच अमेरिकेन नाविन्याचे
भोक्ते आहेत हे ते कारण नाविन्याच्या लहरीत सर्पसांचे क्षरे खालच्या वर्गा
तून मधून मधून वाहू लागतात आणि ह्या गृहस्थाश्रमाचा इथे नुसती रेवडी
उडाली असल्यामुळे कुटुंबपोषणाची चिंता कोणाच्याच मागे नाही त्यामुळे
दोन वेळा तुकडे मिळाले, रात्रांचा निवारा मिळाला, आठव्यातून एकदा पाच
पचवीस मैलाचा प्रवास करायला सापडला, आणि एखादी दुसरी ' सेंसेशनल
नॅव्हल् ' वाचून फेकून घायला मिळाली की, सामान्य अमेरिकन मनुष्य, व्री
अथवा पुरुष, एव असतो " सेंसेशन " हा अमेरिकेचा जबरदस्त रोग आहे त्या
रोगान माझ्या संस्कृतिसाम्राज्याच्या कल्पनेलाही पडाडले आहे, असे पाहून,
मला निराशा होणे अस्यत स्वाभाविक आहे आणि आता विशेषच बारकाईने
पाहता संस्कृतिसाम्राज्य हे अमेरिकन साम्राज्यच, असे त्यांना वाटते असे मला
आढळून आले, म्हणून तर मला अतोनात दुःख होत आहे

आता त्याची अमेरिकन साम्राज्याचीसुद्धा कल्पना लक्षात घेतली पाहिजे
त्याची साम्राज्याची कल्पना भूगोलिक राज्यविस्ताराची नाही, तर निव्वळ
व्यापारी तत्त्वाची आर्थिक आहे सर्व जगांतले देश आपणास व्यापार करण्यास
मोकळे पाहिजेत एवढीच त्यांची इच्छा आहे कॉलमशिवाय त्यांना दुसरे काही
दिसत नाही एका सिनेटरने तर मजबूत बोलून दाखविले की, हिंदुस्थानचे
राज्य साम्राज्याची अणुमात्र जबाबदारी न घेताही, तो देश आम्हास व्यापाराला
मोकळा आहे, म्हणूनच आम्हास ब्रिटिश लोक हिंदुस्थानचे राज्यकर्ते बनलेले
चालतात उशा हिंदी लोक खतच आपले राज्य हाकू लागले आणि आम्हाला

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

त्यानीं आपला देश ह्यांप्रमाणेंच मोक्का ठोकला तरीं आम्हांस आनंदच आहे. तेव्हा एवंदरीनें अमेरिकन साम्राज्य म्हणजे आर्थिक साम्राज्य होय; आणि माझ्या कल्पनेंत तें येऊं शकतें म्हणून त्यांना माझ्या कल्पनेच्या आड येण्याचें कारण दिसत नाही, मात्र आर्थिक प्रश्नाला संस्कृतीच्या मानानें यथायोग्य स्थान मी देताच, डॉलर्स व संस्कृति हे भिल नाहींतच-असें ते म्हणतात.

तथापि हीं एंट फक्त डॉलर्सच्या मालकाचीच आहे. बहुजन समाजाला मात्र डॉलर्स म्हणजे प्राण होऊन गेले आहेत. मिळून आर्थिक उन्नति म्हणजे सर्वांस स्वाध्यापिष्यालेप्यास भरपूर मिळावें, अशी जरी सामान्य जनतेची कल्पना असली तरी, त्या कल्पनेपलीकडे तेही जाऊं शकत नाहीत. त्यांना मात्र अमेरिकेनें आपला व्यापार वाढवावा असें मुळींच वाटत नाही. कारण त्यांनाही आतां महायुद्धानंतर बळून झुकलें आहे कीं, अमेरिकेची संपत्ति युद्धपूर्वकालापेक्षा १२० पटींनीं जरी वाढली असली, तरी आपल्या शिक्षातला एक सेंट देखील त्यामुळें वाढत नाही. म्हणून त्यांना आहे त्याच संपत्तीची योग्य वाटणी पाहिजे आहे. आणि मालाच सोशेलिझम म्हणतात. मी वर म्हटलेंच आहे कीं, एकंदर अमेरिकन लोकांच्या नाविन्यप्रियतेमुळे ही सोशेलिझमची आग इथें फारशी पेटत नाही. तथापि माझ्या कल्पनेला जर इथें कोणी सरोसर पोषक होत असतील, तर ती गरीब जनताच होय मी अजून इथल्या खेड्यातून हिंडलों नाहीं; पण दुसऱ्या फेरींत हिंडणार आहे. तूर्त भाडवळ-वाले मला डॉलर्स देतात, एवढाच मला त्यांच्या फायदा दिसतो.

हे झाले माझे अनुभव. गुलाबचेही जवळ जवळ तसेच आहेत. तिनें ठिकठिकाणीं जीं कवितागायनें केलांत, त्याबद्दल तिलाही भाडवळवाल्याकडून शेंकडों डॉलर्स मिळाले. पण गोविंदाग्रजांच्या “राजहंसा”ला ते हंसले. बालकविच्या अरुणाने माग त्यांना आराम वाटला. परंतु सोनाळकरांच्या सल्लेमाचा त्यांना काहीं सुद्धा बोध झाला नाही; आणि तिवारींच्या “झांशीवाली”ची तर त्यांनीं हुयोंच उडविली. उल्लू माधवज्यूल्लिनचा ताजा “सुधारक” त्यांना अतोनात आवडला. निपाडकरांच्या “सर्ताच्या शापादे” तर त्यांना “देवल” का रडली, तिचे खिजर खानाशीं झालेल्या लग्नात वार्डेंत तें काय झालें, हेंच त्यांना कळेल. गिरीशाची “अभागी कमल” त्यानंतर

भलतीच गगळी व रडकी वाटली. ही गोष्ट झाली भाडवलपात्याची तांच सामान्य जनतेला गिराशांची ताजी “आवरार्ड” सुद्धा अतोनात आवडली; बालकवि तर त्यांना इंग्रजी वेपात खबरच हवा. सोनाळकरांना तर त्यांनी महाराष्ट्राचा रसीदनाय टागोरच म्हटलें, गोविंदाप्रजाच्या राजहंसानीं व निफाडकराच्या देवलनें त्यांना रडवून मुखवळें, आणि यशवंताची Pastorals तर त्यांना फारच फार आवडली. मात्र ते माधवज्यूल्यिनच्या कविता ऐकून घेण्याला तयार नाहोंत. असा हा खाल्वरच्या घरात फरक पडला आहे. रे. टिळकाची कविता मात्र येथें सर्व लोकांना प्रिय झाली आहे, असो. मी आपणाला काहीं ठळक कवींची उदाहरणें दिलोंत. गुलाब खानदेशची असल्यामुळें तिला स्वाभाविकपणेंच तेथले कवि व त्याचे स्नेही आवडतात. तिचें गुजराची वाचन फारच थोडें आहे. असों एक मात्र गोष्ट खरी की, आमच्या मराठी कवींना जें आम्ही कमी समजतों, ती चूक आहे. स्वतंत्र देशात त्या कविता फारच फार परिणाम करतात. मी स्वतः गुजराची कवींच्या कविता म्हटल्या त्याही त्यांना आवडल्या. पण त्यांना निव्वळ सेंटिमेंट आवडून नाहीं हेंच खरें.

अशा रीतीनें आमचा दोषाचाही अनुभव असा आहे की, अमेरिकेंतल्या सामान्यजनसमूहात पुष्कळ काम करता येण्यासारखें आहे. माझ्या जागतिक संस्कृतिसाम्राज्याच्या कल्पनेनें प्रेरित होणाऱ्या प्रत्येक हिंदी मनुष्यास इथें कार्य करण्यास भरपूर जागा आहे तो तेजस्वी अमेल तर त्याला पोटापाण्याची अगर प्रवासाचीही काळजी करण्याचें कारण नाहीं गवाळा मात्र भुनेनें मरेल.

येथपर्यंत आमच्या कार्याचा अमेरिकन लोकांवर काय परिणाम झाला हें सांगितलें आहे. आता आमच्यावर त्याचा काय परिणाम झाला तें सांगतों —

मी युरोपात पुष्कळदा हिंडलों आहे. पण अमेरिकन फक्त एन्दा पाहून परतलों होतों. आता तीन महिने झाले, मी या राष्ट्रात आहे. प्रथम मला असा विचार सुचला की, ही यंत्राची प्रगति वार्ट्ट की चांगली ? आरंभी तर मला तुमच्या सारखेंच वाटलें होतें की, यंत्रें म्हणून जगात नकोतच. पण आता असे पटूं लागल आहे की, यंत्रें ही तर मानवीजातीच्या मोठेपणाची साक्ष आहे. मात्र त्याचा उपयोग सर्वांना सुलभ व समान प्राप्तीचा झाला पाहिजे. यंत्रें झालींत तर मनुष्य

महात्मा गांधी-सैतान कीं साधु ?

म्हणे पांगळा होईल; थोडा होईल, व आळशी होईल. हें कत्तावरून तर म्हणे श्रीमंतांभडे पहा. जणो, श्रीमंत हा मनुष्यच आहे ! एक तर, जरून असून सुद्धा सामान्य माणसाना प्रवास करण्याला सवड मिळत नाही, व ती मिळाली तरी त्याजबबळ प्रयासपर्याप्तते पेसेही नसतात. अमेरिकेंतलें रेल्वेबोर्ड कंडक्टर्सची तक्रार आहे की, तिथें सुद्धा मनुष्यें अजून फारसा प्रवास करीत नाहीत. त्याची तक्रार खरी आहे. कारण तिथें दर माणसाच्या प्रवासाची सरासरी वर्षाला तीन हजार मैलांची असली तरी त्यापैकी अडीच हजार मैलांची भरपाई भाडवळवालेच करितात ! गरिबांना काय वेळूच्या लेण्या पहाव्याइया वाटत नाहीत ? कां त्यांना आरुष्यची हवा नको असते ? जगभर प्रवास करून शहाणपणा मिळवावा असें गरिबांना वाटत नाही कीं काय ? मग त्यांनीं काय पायीं फिरावें ? महात्माजी, आपण मला क्षमा करा, पण आपली यंत्राची द्वेषमुद्धि मला राजकीय दृष्टीची अतएव संकूचित वाटते. एक संस्कृतिसाम्राज्य करा, कीं यंत्रांची उपयुक्तता व जरूरीही पटेल. मला तुम्ही दिसाल, पण मला आशा वाटते की, यंत्राच्या सहाय्यानेच आम्ही इतर प्रद जिंकू. पण इतकी कविदृष्टि सोडून दिली तरी, संस्कृतिसाम्राज्याच्या कल्पनेलासुद्धा असा यंत्रांमुळेच आरंभ झाला, तशी तिच्या साधनसामुग्रीतही यंत्राचीच फार मोठी धोरवी आहे, असो.

दुसरा अनुभव ग्रंथकर्त्याचा आहे. येथें एवंदरीनें तात्विक विवेचन करणारे थोडेच ग्रंथकार आहेत, व आहेत ते देखील सामान्य आहेत युष्टन सिम्मेर सारखे स्पेशॅलिस्ट फारच थोडे आहेत, पण त्यांना युरोप इतकेंही येथें हद्दी महत्त्व नाही. सामान्येवरून येथल्या ग्रंथकारांची प्रवृत्ति संप्रदात्मक आहे. स्वतंत्रता जर कोठें दिसत असेल तर ती फक्त शास्त्रीयशोधातच. पण एडिसनसारख्या शास्त्रसंशोधकाच्या मागे भाडवळवाले इतके लागलेले असतात की, त्याचे शोध चटकन् व्यवहारात येतात. त्यामुळे त्या शोधाना आर्थिक रूप येतें, व तें कायम रहावें म्हणून त्याचें “ प्रोटेक्शन ” होतें, म्हणजे त्याचें लवकरच “ संहारारम्भक ” रूपांतर होतें. अमेरिकेंत “ मन्गो डॉक्ट्रिन ” ला अजून थोडासा मान आहे. म्हणून अमेरिकेची संहारशक्ति युरोपच्या त्या शक्तीइतकी तापदायक होत नाही. इंग्लंडच्या कादंबऱ्यांना Dry goods म्हणतात, म्हणजे त्याचें प्रयोजन “ सॅमेशन ” उत्पन्न करण्यापलीकडे फारसें नसतें त्यांना Dry हें विशेषण एवढ्या.

करता लाविलेलें दिसतें कीं, स्मृद्राच्या फेसासारख्या त्या मानवी स्वभावाच्या पाण्यात राहून, विशेष मानवीसुखाचें कार्य करीत नाहींत, अगदींच हलक्या असतात Whitman नंतर इकडे नाव घेण्यासारखा कवि दिसत नाहीं नाटका-करिता तर शॉ, बॅरी गॅल्सवर्दी इत्यादि युरोपियन नाट्यकाराकडेच त्यांना पहावें लागतें. पण नाटकापेक्षा सिनेमाचेंच येथें जास्त महत्त्व आहे, पण तें हत्त्याह्मी ऐहिक संपत्ती वाढविणारें धाडस दाखवण्याकडेच वापरलें जातें एकंदरीनें नोंदेल्यापायीं अमेरिकेला जागातिक्रत्याण्णाकडे लक्ष देववत नाहीं आपणच त्यांना तें शिकविलें पाहिजे.

शेवटीं इतकेंच लिहावयाचें कीं, आम्ही दोघेही सुखी आहोंत. आमचा पर-स्परवरील विश्वास व प्रेम पाहून अमेरिकन लोक प्रथम हंसले, पण आता बड्या धेंडानाही आमचा हेवा वाटतो. या हेव्यातूनच त्याचें लक्ष हिंदुसंस्कृतीकडे जाईल अशी आशा आहे, असो. एमदा मला गुलाब म्हणाली, कीं हजारबिबि म्हणाली कीं गुलार काही माझी मुलगी नाहीं तेव्हा माझें झुक जर हीन निघालें तर आपणास बार्देट वाटेल या काळजीनें मला फार दुःख होत आहे तेव्हा मी तिला सांगितलें कीं माझा गुलाब मूळचा जरी सोनखतातून निघालेला समजला तरी तो मला अत्यंत पवित्र आहे महात्माजी The woman thou gay-est me is a pearl on my breast !

आपला पुत्रतुल्य.

मृगेंद्र.

§ २ या पत्रानें महात्माजींना काळजीत लोटण्यास मुखात केली होती मृगेंद्र यंगाच्या व यंत्रोत्पन्न नव्या व राक्षसी उन्नतीत सापडतो कीं काय अशी त्यांना चिंता उत्पन्न झाली मृगेंद्राच्या बुद्धिमत्तेचें त्यांना कौतुक वाटावें, त्याचप्रमाणें, एका दृष्टीनें गुलाबच्या कुलशेकविषयी ही त्यांची काळजी दूर झाली, परंतु पाश्चात्यावर हिंदुमन्कृतीचा शिक्षा मारण्यास पाठविलेलें तें जोडपें, पाश्चात्या-चाच आधुनिक ठसा धेऊन येतें कीं काय, असा त्यांच्या जिवाला घोर उत्पन्न झाला पाश्चात्यांमध्यन स्वदेशीं पैसे आणून आर्थिक समतोलपणाचें आपलें तत्व त्या तेजस्वी पोराच्याही डोक्यात पोळत होतें, हें पाहून जरी त्यांना एकदा समाधान वाटलें होतें, तरी मानवांनीं खूप भटकून रहावे, कारण भटकून सुद्धा

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

ब्रह्मण्यपणा प्राप्त होती, हा त्या पोरयल भ्रम उत्पन्न झाला असेच त्यांना वाटलं. वेळूच्या लेण्या न पाहताच मनुष्य मेला तर तो काय नरकांत पडतो, आणि लेण्या पाहून मेला तर काय त्याचें स्वर्गारोहण होतं, अशी गांधींची विचारमालिका होती. निसर्गनिर्मित पायानीं चालवेल तेवढे चालावे, निसर्गतां लागेल तेमटेंच खावें, व जरूर तेवढेंच त्यावें, अशी त्यांची जीवनमीमासा १९०८ सालचीच होती, असें नाहीं, तर ती त्यांना अगदीं बेंबीच्या देठापासून अजूनही आवडे, ते स्वतः रूप फिरत हें ते विसरत नव्हतें, पण त्याबद्दल आपणास अतीव दुःख होतें असें त्यांना बोलून दाखवेल त्याचप्रमाणें इतरांच्या कल्याणाकरता जर दीर्घ प्रवास करणें जरूरच अगळे तर ते जल करवेत, असें त्याचें म्हणणें होतें, पण ते सुद्धा जर पायांचे झाले तर त्यांना हवे होते, यंत्राची त्यांना अगदीं अंत करणापासून शिमारीच होती मनुष्याच्या शरीररक्षणांर्य लागणारीं सर्जिन्स हत्यारें द्या त्याचें ज्ञान वाढविणारे आम्बर-म्हेंदरीतली 'अरेरेट्स' त्यांना पाहिजे होती पण कापडाच्या गिरण्या, दळणाच्या गिरण्या, तेलाच्या गिरण्या, आगणाच्या, मोटारी, विमानें, जहाजें, तोफा, बंदुका बगैरेची त्यांना स्मृति सुद्धा सहज होत नव्हती. अर्थात्च त्यांना मृगेंद्राच्या, वीक्षितनच्या पाहिल्याच पत्रानें समाधान झालें नाहीं, असो आता,

पत्र दुसरें.

दि ओ-डी-जानारी

२३ नोवेंबर १९

कृ. सा. न. वि. वि—आज दक्षिण अमेरिकेंतला प्रवास संपवून, मी युरोपात जाण्यास निघणार. या खंडार्धांत मी, जॉर्जटौन व्हॅलेंसिया, बोगोटा, ब्रिटो, पुमा, ट्रिनिदाद, सॅन्टिआगो, ब्यूनासैरेस, कॉडाबा, मोंटेन्हीडिओ, पर्नाम्बुको व मारोजो या शहरीं ग्याल्यानं दिल्लीत, व गुलाबनं काहीं मराठी कवींच्या, काहीं इंग्रजी, कवींच्या व काहीं स्वतःच्या मराठी व गुर्जर भाषेंतल्या कविता म्हटल्या. आज आमचा इथला प्रेझम आहे. तेवढा आटोपला कीं दक्षिण अमेरिका संपली या पत्रात मी प्रथम अशी एक अत्यंत महत्वाची सूचना करतों कीं, या खंडार्धांत, आपण हिंदूंनीं दाख्य तितक्यादा केऊन प्रवास करावें, व जमत्यास काहीं ज्ञानानीं बसावतीं करूनच रहावें. त्यातल्या त्यात आमचा जो भिक्षुक वर्ग हिंदू

स्थानात मंडुकासारखा पडला आहे, त्याने तरी इंग्रजी, फ्रेंच व स्वानिश भाषाचा तात्पुस्ता अभ्यास करून येथे येऊन, आपल्या संस्कृत विद्येचा प्रचार करण्यास अवश्य रहावे. त्याचप्रमाणे बंगाली व महाराष्ट्रीय कवनां तर येथे अलोकिक देखावे आणि येथली संस्कृतिमिश्रता अवश्य निरखावी. पंजाबी व मद्रासी लोक वसाहती करायला नालायक आहेत अशी नाझी समजूत आहे. विशेषतः येथे कलानिपुण आणि स्पष्टोक्तीच्या कवींना फार मोठे कार्य आहे. ब्रिटिश वेदात आज वेल्स आणि शॉ. हे जसे आत्मप्रत्ययी आणि हुशार लेखक आहेत, तसल्या थिदाईचे हिंदु लेखकाची येथे फार मोठी वाण आहे. master minds पाहिजेत, Slave minds इथे येऊन उलट नुकसान करतील. आत्मपरीक्षा करणारे व ती वेलासक जाहीररीत्या लिहिणारे लेखकपुंगव पाहिजेत. चव्हाटी लेखक नकोत. एकवार लस्टी चालतील, पण दामिऊन नकोत. सामाजिक व्यंगे चव्हाटपावर माटणारे, पण परगुणाच्या परमाणूला पर्वतप्राय करणारेही ते असवे. पूर्जाचे अभिमानी हवे, पण गतानुगतितार्चा इथे काही ठाळू शिजणार नाही.

इतरा आग्रह का, तर येथे निसर्ग अत्यंत रमणीय, विशाल आणि बहुरूपी आहे आमचा हिमालय तर आम्ही हृदयों सोदावाच; पण येथला अँड्रीज पर्वतसुद्धा पदतली घालावा. गंगेचे पावित्र्य गंगेलाच राखे, पण धर्मज्ञानचे दोन्ही तीरे, मंदिरे, मशीदी व चर्चेस यांनी खुल्लं घा. मंदिरामुळे जुन्या जगात, (आता उत्तर अमेरिका देखील जुन्या जगातच मोडते) रक्तपात होतात, दुखाची मोट आहे, पण या ब्राह्मिल्ल्या विशाल अरण्यातून तरी माणसाची एकच प्रार्थना, परमेश्वराच्या घरी पांचूं घा, मग ती कोणत्याही भाषेत अगर कोणत्याही स्थळी केल्यास चालेल. देवे मूळचे लोक व मुमुक्षुमान आणि श्लिधन याच्या संस्कृतीची मिश्रणे आहेत तरीमुद्दां, पेरू, चिली व ब्राह्मिल यांतल्या गवती घुरणातून हिंदूंची संस्कृती चिन्ह सापडतात. महात्माजी, प्रार्थना करणारे मानव जरी मरून जातात, तरी त्याच्या प्रार्थनांचे निनाद दन्धारोच्यातून, जंगलापहाडातून, नद्यांसल्यातून, झाडाझुडपांतून, हजारों वर्षे घुमतात. जगदीशचंद्र बोस यांनी झाडांची भाषा अलग्न कम्न घेण्याचा प्रयत्न चालविला आहेच; तशी जर पहाडाची भाषा मानराना कळजी तर, छितीतरी हजारों वर्षांपासूनचे मानवी इतिहास आपणांस कळतील. ऐ. ऐ. आपण मानव अजून

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

फारच वाल्यावस्थेत आहोंत, पण हें जर प्रत्येकाला कळलें, तर आपण आपली भाडणें सोडून देऊ. बाल्याणीं व तरुणपणीं भांडलेंच पाहिजे हें नीत्मेगिरी पशुची आहे. मानवाच्या वावतीत ती कबूल करायला कोणत्याही शास्त्राचा आधार नाही.

या पत्रात मी कान्यापासून आरम केला याचें कारण तरी हेंच की, येथें सस्कृति-मिश्रणाची प्रिया व तिचे परिणाम उत्कृष्ट दिसतात गटेनें एसा कवितेंत असें लिहिलें आहे, नवरावायनांत भाडणें होऊन तिचे गाल फुगले, व त्याच्या कपाळाला आठवा बसल्या कीं, त्याला पाठवावा उत्तर धुरावर, व तिला घाडोवें दक्षिण धुरावर म्हणजे थोड्या वेळानें तीं दोघें इक्वेटर एरमेनाम विल्लातील ! सर्व सस्कृतीविषयां आता तसेंच झालेलें मला दिसतें. स्वास्तिक, क्रॉस आणि चाद यांना आतां द्राविडच्या शरण्यातच प्रेमानें भेदू या. कारण इथें खूप मोठीं मैदानेंच आहेत असें नाही, तर इथलों प्रजासत्तक राष्ट्रही नवीन व स्वतंत्र आहेत मोठालीं रानें व वाळवंटें आफ्रिकेंतमुद्रा आहेत, पण त्या खटाला युरोपानें पुष्कळच गिद्धन टांगलें आहे इथें माझी संस्कृतिसाम्राज्याची कल्पना ऐकून प्रथम पुष्कळ लहानमोठे लोक दचकलेच त्यांना वाटलें कीं ही काहीं तरी त्रिदिशाचीच बारवाई आहे हिंदी मज्जुपाना जेनें पूर्वी दक्षिण आफ्रिकेंत त्यानीं नेलें होतें, तसेंच आतां दक्षिण आफ्रिकेंत पाठविण्याची काहीं तरी ही नवी शकल असेल, पण त्याची जेव्हा मी खात्री पटवून दिली कीं, मी अगदी स्वतंत्ररीतीनें संस्कृतिसाम्राज्याची कल्पना सांगण्याकरिताच केवळ आलों आहे. तेव्हा ते नीट ऐकून धेऊ लागले. तथापि युरोप, उत्तर अमेरिका व एशिया या तीन खडानीं बरीलप्रमाणें चाल-विषयाचें कबूल वेलें, तरच दक्षिण अमेरिका त्या जागतिक संस्कृता-साम्राज्यात सामील होईल, नाही तर फार झालें तर हिंदी प्रवाश्यांना विशिष्ट अटीवर व्याख्यानें देण्यास परवानगी तेवढी देऊं असें त्याचें म्हणणें आहे मर्या कल्यांना आरंभ करण्याला तितकेंही पुरें होईल

दक्षिण अमेरिकेमेवधीं तूर्त इतकेंच पुरें. प्रत्यक्ष भेटांत जास्त बोलता येईल.

आमचें दोघाचें उत्तम चाललें आहे काळजी नसावी. गुलाबची कविताची वही फुगत चालली आहे.

घरी आईला व मृगेंद्रादि भावायहिणींना सांगायें की, मृगेंद्र व त्याची पत्नी आनंदात आहेत. फळावें.

आपला पुत्रतुल्य

मृगेंद्र.

§ ३ या हसण्या पत्रानें महात्माजींना अगें वाटलें की, मृगेंद्राला तावडनोप हिंदुस्थानांत परत बोलवावें; कारण संस्कृतीचा लढाव जर शुभवावयाचा तर तो परीच जो चालत्या आहे, त्यात मृगेंद्रानें भाग घ्यावा हें राष्ट्रहिताच्या दृष्टीनें उचितच होतें. शिराय आता मणिलेचें प्रकरण निराळात निघालें होतें आणि दादासाहेबाचा निदान अस्पृश्योद्धाराचा डाव तरी उघडशीला येत होता. अगा-
वेळीं मृगेंद्र व त्याची पत्नी यांचीही त्यांना मदतच होणार होती. तथापि तो परतुल जाणणारा महात्मा लगेच त्या विचारापासून परावृत्त झाला. मृगेंद्राची जर सरोवररत्न स्वतंत्र कल्पना आहे तर तिचा प्रयोग त्याला करूं देण्यास काय हरमत आहे ! आपल्या मोठेपणापायी नवीन पिढीच्या जातिरंत कल्पनांना मुठ्या-
तल तुझ टाकणें त्यांना मुठ्यांच नमत नये. आपल्या मनांत तरी तीं दुष्ट कल्पना पक्षी उडयली, त्याचें त्यांना दुःख झालें, व त्या पापाबद्दल त्यांनीं परमेश्वराजकळ कष्टना भावली; अगो.

पत्र तिसरें.

लंडन, दिसकोर्ड रौम, वेम्प्ट एन्ड्.

२० जानेवारी १९—

श्री. सा. न. वि. रि.

दक्षिण अमेरिका सोडून मी प्रथम जेव्हा युरोपमध्ये लिम्बनसदरें जमनिधिर पाव टेल्या, तेव्हा आपण ज्वालामुखींनीं प्रागल्हेचा मंडांतच आहो आहोत, यांनीं मला पूर्ण जाणीव होती. विद्यार्थीदत्तों मी गर्भ युरोपभर दिडले होतोच; आणि हिडनाय, माती मंजुनिवासाज्याची कल्पना तयार होत गेली होती. परंतु कल्पना तयार होतें वेगळें; आणि तयार झालेल्या कल्पनेचा प्रकार वट्टें वेगळें, विद्यार्थी वेगळा व दुष्टां वेगळे. पूर्वीची माती मिगला ज्वा मंडळींनीं पुरवली, तीच मंडळी आतां मातं कार्यनिर्माण सुधारित ही आता मोठी होती. पूर्वीने म्हेही आतां मोही झाले नाहीं तर

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

नवल, अपना पूर्वी स्नेह दाखवला हेच आमचें चुल्लें असें श्रौहाचें उल्लें माप आमच्या पदरांत त्यानीं पातलें नाहीं, म्हणजे मिळविल, अशी माझी मनाची मां तयारी करून ठेविलीच होती. आता राज्ज असलेलीं वल्पना सांगणें म्हणजे ती पार पाडण्याची योजना देखील तयार पाहिजे हें उघड आहे आणि ज्या सडात गुप्त तर्काचें गुप्तें जाळें पसरलेंलें असतें, त्या या युरोपात अगदीं उघड योजना सांगणारा वायव्यच ठरणार होता, हें मला माहीत होतें तथापि बॅल्कनोचीही आग राबून टाकण्याचें सामर्थ्य जसें वायूत असतें, वडवानलालाही उदरी सांठवण्याची तावद जशी सागराला असते, त्याचप्रमाणें आपणही सत्याच्या प्रखरतर धारेनें या राक्षसी खडाचा रजोगुण प्रथम ताव्यात आणू व नंतर जर परमेश्वरकृपेनें आसिल जगत्सभा भरलीच, तर सत्येमात ती रजोगुण प्रगति मिळवून देण्यास मदत करू अशी खूणगाठ बांधून मां लिस्वनशहरापासून व्याख्यानांना सुरवात केली.

पोर्तुगीज लोकांनींच प्रथम हिंदुस्थानच्या विनाश्यावर पाद ठेविला होता, या ऐतिहासिक सत्याची त्यांना एकच बाजू माहीत होती वण मी त्यांना दुसरीही दाखविली ती अशी की, ज्या मूलोकांनी त्यांच्यावर तनिशें बरें राज्य केलें होतें, त्या मूलोकावर सुद्धा, आमच्या हिंदुमंस्कृतीचा परिणाम झाला आहे त्याचें मूळचें वसतिस्थान जें मध्यआशिया, त्यात आम्ही धर्मार्थ प्राचीनकालीं अनेक शतर्षे राहत होतो, शिराय हिंदुस्थानातूनही पाणि नावाने व्यापारी समुद्रमार्गानें घाल्ल्या, बंबिलोनिया, असिरिया, मिसर वगैरे देशात वसाहती वरून राहिले होते त्यांनींच आमचो हिंदी संस्कृति पसरवून दिली होती ती पात्तरल सिधियन व मगोलियन लोकातूनही कालांतरानें उभ्दुत झालीं लिश्वा निटीचीं, जन्म, उदय, अभ्युदय वगैरे सर्व रूपांतरें अभ्यासिता, आमच्या हिंदुधर्माचींच तीं ठिकठिकाणीं लावलेलीं आणि लागलेलीं रोपटें होती असही मी त्यांना थोडक्यात पटवून देण्याचा प्रयत्न केला ही धर्मकृता आज, वाहनाच्या सोयामुळें प्रथम लक्षात आली व अभ्यासकांनीं तीं गोष्ट सप्रमाण सिद्ध केली आहे, ही काही खोटी गोष्ट नाहीं, मात्र आजमितीस जें काहीं भेद दिखतात, त्याला मुख्य कारण कीं, धर्माच्या ऐहिक बाजूंकीं राजकारणाला अवास्तव महत्त्व दिलें गेलें आहे, त्यामुळें दृष्टिकोनाच चुकत आहे, आणि ही ठोबळ चूकच अत्यंत

प्राणघातक आणि सर्वस्वविनाशक होत आहे, लढाया, युद्धे, व्यापारी चटाओढ, युक्तह, राष्ट्रसच वगैरेनीं अतीं प्रत्येक राष्ट्राचें नुकसानच होत आलें आहे नीति मत्ता विघडली, कला मेली, ग्लानी आली, बुद्धि थकली, व शेवटीं झोंप आली, व अतीं नाश झाला, असाच सगळ्या प्राचीन साम्राज्याचा इतिहास, त्याचीच तुम्ही युरोपियन राष्ट्रें पुनरावृत्ति करीत आहात, हें मी त्यांना विशद करून दाखविलें, आणि आता आपल्या मानवजातीची अशी स्थिति आली आहे कीं, जिकायला जग उरलें नाहीं म्हणून जसा शिवदर लढला म्हणतात, तसें भाडायला बळ उरलें नाहीं, म्हणून बेट लागण्याची, निदान युरोपचा तरी पाठो आली आहे मी त्यांना स्पष्टच बजाविलें कीं, सत्त्वगुणाची हेटाळणी करून, भौतिक शास्त्राच्या जोरावर पाश्चात्य शास्त्रज्ञांनीं ज्या ज्या शक्तींचा शोध लाविला आहे, त्या सर्व विवक्षित राष्ट्रांच्या स्वार्थी महत्वाकांक्षा पूर्ण करण्याकडे उपयोगात येत असल्यामुळे, त्यांच्या भस्मासुरी वृत्तींनीं आदिल मानवसमाजाचें कसें नुकसान होत आहे हें गेल्या महायुद्धात चांगलेच निदर्शनास आलें आहे आज त्या भस्मासुरी शक्तींचा उपयोग इतर राष्ट्रांच्या नि पाताकडे जरी करण्यात येत आहे, तरी बित् शक्तींचा दुरुपयोग ईश्वरीमक्त्वाविरोद्ध असल्यामुळे हीच भस्मासुर शक्ति आपल्या जनकराष्ट्राचाही नि पात केल्याशिवाय राहणार नाहीं परमेश्वरी शक्ति जरी तुमच्या तूर्त लक्षात येत नसली तरी एक तर पडाल किन्हीं कीं निसर्गाचीं सवटे माल सपलीं नाहींत, विंचुना तुम्ही पोर्तुगीज किंवा जपानचे जपानीज यांना तर धरणीकपाचे जबरदस्त धक्के असून तुमचा चुटकांसरसा सहार होतो तुमचा अशा का कल्पना आहे कीं, तुमचा सहार पाहून, आम्हां वाकां राष्ट्रांना आनंद होतो तसें तुम्हाला वाटत असेल तर तें अगदीं खोटें आहे. मानव अजून खचित इतका निर्दय झाला नाहीं कीं, तो शत्रूलाही अपघातानें जमिनींत गाडलेला अगर आगीनें भाजलेला पाहून आनंद मानील नव्हे नव्हे, तो उल्ट निवळेल, नंतर प्रसंगोपात् तो शत्रूशीं भाडेल, पण त्यावेळीं तरी तो आपल्या शत्रूलाही खड्याळून काढील वस्त्रांन्यात रोज शेंकडों गायी मारणारा खादिकमुद्दा, रस्सावर गाडींखालीं सापडलेल्या कुऱ्याला वाचाविण्याची पराकाष्ठा करितो दया, माया, प्रेम या मनुष्याच्या नेहमींच्या भावना आहेत मनुष्य सदा असा क्वचित्च रागावतो, आणि अत्यंत तापट मनुष्यमुद्दा चोवीस तासा-

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

तून दोन भिनियेंमुद्दा रागवत नाही. मनुष्य कोमल भावनांत जितका वेळ राहू शकेल त्याच्या शंभरपट कमीच निष्ठुर भावनेत राहील. मत्सर करण्याची संधि तर हजारोतून एकावालाच मिळते. लोभ हा विकार मात्र मनुष्याच्या मार्गे झोपितेमुद्दा लागलेला आहे, परंतु प्रेम करूनच आपणास अंतो जास्त क्षिप्त्यत होते, अशी जर मनुष्याची खात्री झाली तर, लोभ ही घृत्तिमुद्दा मायेचीच दुसरी वाईट बाजू आहे, व ती सहज बदलवता येईल हें त्याला दिसू लागेल, मुद्दुष्ट भावनाचा लोभ हा कॉमन प्रॅटफॉर्म आहे. तेव्हा त्यावर जाणून स्वस्त शोक-पर्यवसायी नाटकेच का करावी हें मला समजत नाही. शोक मानवीस्वभावातून जाणें शक्य नाही हें बबूल, पण त्या गाळाला स्वभावसागराच्या तळातच राहू देण्यास काय हरकत आहे ? असा तऱ्हेनें निस्साचे नियम जर मानवाना साखेच असतात, तर मानवांचेच नियम मानवाना विपरीत का असावे, अशी शंका मीच काढून, त्यांना सांगितलें की आत्मैकता ठेऊनही, धर्मभिरता, जातिभिरता, रीतिभिरता, वेपभिरता व भाषाभिरता यांच्या द्वारे सद्भावना विकसित करता येतात. मात शरीराला योग्य तयि किंस्त दिली पाहिजे. आतां धनसंचय, अन्नसंचय, व अस्त्रसंचय याचे दिसत राहिले नाहीत, आतां चांगल्या मनोवृत्तीवर प्रभुत्व पाहिजे म्हणजे दाखवोप करून आपणास चंद्रावर व मंगळावर जातां येईल, व येथें पृथ्वीवर मानवजातींना, एका संस्कृतिस्त्राज्यात अंतर्भाव करून त्तरी दातता व मौख्य याचा स्वर्ग उत्पन्न करता येईल, असा माझ्या व्याख्यानांचा गोपरात आहे व्याख्याने देतांना इतर राष्ट्राप्रमाणे हिंदुस्थानवरदि टीका करता. पण दोष दाखवण्यापेक्षा राष्ट्राश्रानें शुणमुसुय दाखविणेंच मला आवडतें

माझ्या अमेरिप्रमाणें, गुणोपिपन राष्ट्रांतील आवेधाम, आयवेरिदन द्वीर-कन्यातच माझ्या प्रव्याला येवून प्रपमप्राप्ती मासिकापात. माझ्या अनुभवाला आला, माझी अमेरिका संघातली व्याख्याने जाहोर झाली होतीच. माझे आधुनिक वर्तमानपत्रकारांच्या, गुणालेच्या (!) मताप्रमाणे, कोणतीरि यातमी, व्याप्तान, अगर ऐग, आपल्या राष्ट्रात कमा उद्योगी वरेत, या रुमानें शकमाचा, तर्कांच माझी व्याख्याने, वर्तमानपत्रां, गुणोपिपन विरु-
ह्यात प्रसिद्ध झाली होती. अमेरिचें अजनांवाय मी दाखव

तक्रार केली होती, पण एका वर्तमानपत्राविषद्ध दुसऱ्या वर्तमानपत्रात तक्रार केली तरी, तें दुसरे वर्तमानपत्र पहिली चूक न सावरता आणखी दुसरीच करून ठेवी, व अशारीतीने प्रत्येक ठिकाणी चुक्याचेंच जाळें होऊन त्यात मूळचें भाषण अगदीच विपरीत रूपात दिसें मी तुमचें (गांधीचें) राजकारण लढवायला, व जमल्यास अमेरिकेची मदत मागण्याकरता आलों आहे, असें माझ्याच तोंडी एका वर्तमानपत्रानें कोंबलें, तर दुसऱ्यानें मी हिंदू महासभेच्या, चढाऊ हिंदुत्वाचा, प्रचारक आहे असेंहि मी सांगितल्याचें मासविलें आहे एका महाविद्वान् संपादकानें तर बेलाशक माझ्या व्याख्यानात आपलेंच मत ठोकून दिलें आहे की, ब्रिटिश सत्तेला रडावून आम्ही ख्रिश्चनसुद्धां होतो, पण आम्हास ब्राह्मिलमर्थ्य घसति धरूं द्या ! अशा विपरीत जाळ्यात सापडलेला मनुष्य भावावून जातो, व स्थानें आपल्या इतर व्याख्यानातून या अनिष्ट प्रकाराचा कितीही निषेध केला, तरी एक तर व्याख्यानास आलेला धोतुवर्ग ल्हान व वर्तमानपत्राचा वाचकवर्ग छाप मोठा म्हणून आपला निषेध जवळजवळ लमाडा पडतो, आणि त्यातही युरोपातले धोते तर व्याख्यात्याच्या निषेधापेक्षा संपादकाच्या रिपोर्ताचा खरे मानतात, सबब, निषेध करणारे आपण निषिद्ध ठरतो. युरोपांतल्या आणि अमेरिकेंतल्या मॉन्टर मीटिंग्ज् पोलिटिकल अथवा पब्लिक असतात माझ्या व्याख्यानाला एका संपादकानें मोठें विनोदी नांव दिलें आहे. रिजिजिक्को, पोलिटिकल, सोशलिस्टिक फिल्सॉफिकल स्पिरिचुलिझमचो माझो व्याख्यान असतात असें तो म्हणतो, असो.

तसाच प्रकार माझा पोर्तुगाल व स्पेनमध्ये झाला, आणि दक्षिण अमेरिकेंत त्याच्याच रक्तानें मिश्रण मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळें मला आरंभी आरंभी धाकदपटशा देखील देण्यात आला. परंतु युरोपातच माझे शिक्षण झालें असल्यामुळें मला या संपादकाची सुलतानशाही माहीत होती, आणि तिलाही तोंड देण्याची योजना मी अटलाटिक महासागरात असतानाच करून ठेविली होती या बाबतीत मला दोन मार्ग नेहमीं बरे वाटतात एक सत्याचा व दुसरा सत्याभासाचा पहिला आम्हा हिंदूंचा, व दुसरा बर्नेड शॉसाहेबाचा. मला जेव्हा पोर्तुगीज लोकांनीं घर्मेकथेंत पुन्हेनें अडविलें तेव्हा Religion now is a bombarded force (धार्मिक तेज आता फुटून

महात्मा गांधी—संतान की साधु ?

विश्लेष) असा एकदम बाँव टाकिला मग तुम्हीं इथ कशाला आला असं ते धापण होऊन विचार लागले, व मग मी त्यांना सांगू लागलों तसे ते नीट ऐकू लागले ! एका माथेफिल्लेने मला धमकी दिली कीं तुमचा एखाद वेळीं खून होईल ! तसें मीही पटकन् सांगितलें कीं, By my death, you will learn that I love you the more for it (तुम्हीं मला मारिलें तर माझ्या मृत्यूमुळेच, माझी तुमच्यावरची प्रीति तुमच्या लक्षात येईल ?) कशी ? म्हणून त्यानें विचारिलें, व मग तो माझें स्पर्शकरण ऐकू लागला अशा रीतीनें मी माझें कार्यं दणकून चालविलें आहे, व आज A very formidable preacher of love प्रेमाचा दाडगा पैगबर अशी माझी यांनीं ख्याति केली आहे फार चांगलें ! मिळमिळित शहाणपणापेक्षा दणदणित मूर्खपणा पुष्कळ चांगला मी तर सवध युरोपात अशचि गोड दाडगाई चालविण्याचें ठरविलें, असो आयवेरियात माझी कल्पना प्रस्तुत झाली, एवढाच माझा फायदा झाला आहे एक मात्र अगदीं खरें कीं, आम्ही भारतीयानीं लवकरच कूपमडुकत्व सोडावें शिविद्रनाथ म्हणतात तेंच खरें, सर्व प्रकारचें ज्ञानकिरणें आत घेण्याकरता आपलें घर मोकळें ठेवा, मी त्याच्यापुढें जाऊन म्हणेन पाहिजे असल्यास काही कारणाकरता घरें बंद करा, पण मग घराने म्हातारी कोतारी माणसें ठेवून शुक्काना बाहेर जगात पेका आमच्या ज्यवराजा डॅंगल्यानें दक्षिण आफ्रिकेंत शिवाजी महाराजांचें साम्राज्य पसरवलें असतें पण घरीं तुरुंगात कुजून मेली तरी व्हाइस्रॉयला ज्यवराजा लाखपटोनीं हुपार होता पण माझ्या शेंकडों ब्यारयानांनीं होत नाहीं तितका फायदा गुलाबच्या मजुळ काव्यगायनानें होतो युवा ! महात्माजी ! मुत्सद्याच्या अगोदर सर्व जगातून कवि लोक का बरें फिक्त नाहीत ? गुलाबनें काही स्पॅनिश सौमंत्र्यें भाषांतर केलें आहे महाराष्ट्रीय कवीपैकीं माधव ज्युलियन यांना स्पॅनिश कवितेचें वळण फार उपयोगी पडेल असें तिचें मत आहे पुढील खबर पुढील पत्री लिहीन कळावें

मृगेंद्राचीं पत्रें

जा. म. गुलाबची, “ ब्रॅझिलची शोभा ” ही कविता स्पॅनिश लोकाना फार आवडली.

आपला पुनतुल्य

मृगेंद्र

§ ४ या तिसऱ्या पत्रात महात्मार्जोना एक नसतीच काळजी करण्यासारखें असें होतें कीं, आपल्या अनत्याचारी असहकारितेचा मृगेंद्राच्या सफरीमुळें वेगळाच डागोरा पिटला जातो. इतर काय. म्हणतात हें जाणण्याची त्याची इच्छा नव्हती ती राष्ट्रे जर आम्हाला कपदार्थ समजतात. तर आम्ही तरी त्याच्या बोलण्याकडे सर्वस्वी दुर्लक्षच का करू नये ? असें त्यांना वाटे. र्वोद्रिनाथ डागोराच्या परमत मान्यतेला, म्हणूनच गांधी मान्यता देत नव्हतें. पण आता मृगेंद्राच्या पत्रामुळें त्यांना तें ऐकून घ्यावें लागत होतें, व ही पांडा आपणच आपल्या हातानें ओढवून घेतल्यामुळें तर त्यांना स्वतः शिवाय दुसऱ्या कोणालाही दोष देता येत नव्हता.

ते अशा चिंतित असताना, कस्तुरी त्याच्याकडे आली. दिवस उन्हाळ्याचे असल्यामुळें, ती खादीच्या जाड पातळानें आलेल्या घामानें डबडबली होती ती त्यांना म्हणाली,

“ बापूजी, कसली चिंता करता ? ”

महात्मार्जोना तिला मृगेंद्राचीं पत्रें वाचण्यास दिली. यापूर्वीं तिनें कधीं पत्रें वाचण्यास मागितलीं नव्हतीं, व महात्मार्जोनीही तिला आपण होऊन दिलीं नव्हतीं. तिच्या हृदयाची खोली गांधी चागलीच जाणून होते. आज त्यानीं ती आपली सहजच पुढें बेली. कस्तुरीही घाम पुसित तीं पत्रें वाचूं लागलीं तिला पुन्हा पुन्हा घाम यावा व, तिनें तो पुन्हापुन्हा पुसावा. पण एकदां मात्र गांधीनीं तिच्याकडे अत्यंत बारकाईनें पाहिलें, व काय असेल तें असो, त्याचा चेहरा दःखानें व्यावूळ झाला. तें कस्तुरीच्या लक्षात आलें कारण तीही मधून मधून त्याच्याकडे पहा होतीच. तिनें महात्मार्जोना दुखाचें कारण विचारलें, पण महात्मार्जोनीं टाळलें शेवटीं तिनें अतिशय दुराग्रह केला, व त्या महात्म्याला खोटें बोलणें माहीत नसल्यामुळें, त्यानीं तिला पटकन् पोटाशी

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

धम्म, तिच्या कानांत ते वारण गांगितलें. तशीं तीं दीनडुमारी एरदम गंगली. पण महात्माजींनीं तिला धीर दिला; व तिच्या दुःखाचा यद्दर कमी झाल्यावर ते झोपडींतून निघून गेले. वस्तुरीच्या अंगावर याडिलांच्या रोगाचा चिन्ह दिमं लागली होती. जीव्यभावानुरूप तिनें स्वाभाविकपणेच मनांत विगडून धुटलें,

“ गांधी महात्मा खरे ! पण सैतान कीं साधु ? ”

पुस्तक दुसरें

सेतान !

भाग सातवा

मेव्हण्याचें महाराष्ट्र

She said to her husband, "This is not the children's tragedy. This is my tragedy. These were not the children's faults. These were my transgressions. Life is sacrifice. I never sacrificed. Sacrifice is atonement. This Freedom !

A. S. M. Hutchinson

राज्यविस्तार शक्तिबाहेर गेली, ' आणि उत्पन्नाचा बहुतेक भाग लष्करी खात्याकडे वडला जाऊन न्याय लोकशिक्षण वगैरेंना अत्या-
वश्यक कामाकडे दुर्लक्ष होऊं लागलें, म्हणजे राज्यास उतरतीवळा
लागल्याची चिन्हें दिसावयास लागलीं असें आजपर्यंतच्या इतिहासा-
वरून सिद्ध झालें आहे. । ।

निबंध-संग्रह भाग २ रा
गोपाळ गणेश आगरकर.

§ १ सुरेंद्र आणि माधवराव यांच्या राजनिम्यापैकी, मधवरावाच्या राजनिम्याची गोष्ट सोपी नव्हती. लष्करी खात्यातला राजनिमा असा सहजासहजी मान्य होत नाहा. त्याला बराच अवघी लागतो; शिवाय तो मान्य होईपर्यंतच्या सुद्धीत आधिकाऱ्याच्या अवकृपेंत दिवस कळावे लागतात. तथापि त्या दोघा मेव्हण्यानीं आपआपल्या घोर्याकडे इतकें सुरेख लक्ष दिलें होतें कीं, त्याच्या त्या मधल्या काळात, काहीं विशेष अशा गोष्टी घडल्या नाहींत. आणि हें लिहिताना दुसरी बाजूही तितक्याच निस्पृहतेनें सांगितली पाहिजे कीं, वरिष्ठ अधिनाऱ्या-कडूनही त्या दोघाना प्रास झाला नाहीं. वरिष्ठ अधिनाऱ्यानीं याच्या भेटी घेऊन, राजनिम्याविषयीं साधकवादक बोलणें केलें असेल, पण तें करणें हें त्यांचेंही कर्तव्यच होतें. तें त्यानीं केलें नसतें तर त्याच्याही वरिष्ठ अधिकाऱ्यानीं त्यांना दणूण तर दिलें असतेंच, पण त्या पराचा लोकाप्रगींनीं दसपट तर लोकांनीं शंभरपट, कावळा केला असता. सरकार व प्रजा यांच्या भाडणात सत्य सर्वांशीं एका बाजूकडेच असतें असें कदापि म्हणता येणार नाहीं. त्यातल्या त्यात सरकार जर विदेशी असलें तर त्यांना दोषाचाच आहेर करण्याकडे प्रजेची दृष्टि बहुधा असते. उलट विदेशी सरकारला प्रजेच्या आकांक्षेची कल्पना, बहुतकरून बंधुद्रोह्याकडूनच मिळालेल्या माहितीवरूनच करावी लागल्यामुळें, ती हटवून चुकते व त्या चुकीचें प्रायश्चित्त त्या लष्पट्या मध्यस्थाऐवजीं सरकारलाच भोगावें लागतें. सत्रच सर्व जगातील राजनीतिनिपुण प्रयत्नकारांचें असें म्हणणें आहें कीं, परकी, सरकार हें कधींच नसावें. याचाच मृगेंद्रासारखें संस्कृतिसाम्राज्याचे भोक्ते असा अर्थ करितात कीं, ही स्वकीयपरकीयत्वाची कल्पना आता मानवजातीला शोभेनाशीं झाली आहे. एकजागतिक साम्राज्य करावें, त्यात धर्म, जाति, रीती वगैरे भेदवाचक मनुष्यसंघाना, दुसऱ्यांना अपाय होणार नाहीं, अशा पद्धतीचें पूर्ण स्वातंत्र्य असावें, वाटेल त्या संघानें राजा ठेवावा, अगर पार्लमेंट राहूं यावें, अगर आपणास हट ते फेरफार करीत रहावें. पण दुसऱ्या मानवसंघाना काहीं अमकल नाहीं, ते रानटी आहेत, त्यांना आपला सामाळ करिता येत नाहीं, त्यांचा धर्म हीन आहे, अगर त्यांना धर्मच नाहीं, जे आहे ते फक्त आम्हांच आहोंत, अशा संकुचित व क्षुद्र बुद्धीची यापुढें शरम वाटली पाहिजे, अशी मृगेंद्राची संस्कृति-साम्राज्याची कल्पना. असो.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

§ २ राजानामे स्त्रीवाले गेल्याबरोबर महात्माजींच्या सत्यावरून ते मेहुणे महाराष्ट्रात आपापल्या कार्याला बरोबर बाहेर पडले. सुद्धाला महाराष्ट्रीय माहि-
लाची तेजस्वी प्रतिष्ठा वाढवावयाची होती; आणि माधवरावाना महाराष्ट्रीय
तर्णाना शिस्त लावावयाची होनी. सुद्धाला वाटे की मराठी ब्रियाना जगातल्या
संस्कृतिदर्शकांची वाढी माहिती नाही, ती त्यांना करून द्यावी
आणि माधवरावाना वाटे की, मराठी तर्णाना आपण काय करतो आहोत याची
बरोबर कल्पना नसल्याने ते मध्येच गळतात; नाही तर त्यांची पावसाळी
पक्षहीन सुखंदामारखी शोचनीय स्थिति होऊन, ते स्वतः ज्या वृद्ध माता-
पित्यांना अर्धाकच्ची भाकरी मिळविणारे व्यावसायिक, त्यांनाच उलट भारभूत
होऊन, समाजालाही तापदायक होतात, सर्व त्यांना जर शिस्त लाविली तर
तमे घारा, शिस्तीचे तर्ण, हळींच्या चाराचे बाजारवुणव्यापेक्षा जास्त कार्यकारी
होतील, अशी माधवरावाची राखी होती, नव्हे, त्याचा तसाच अनुभव होता.

राष्ट्रकार्यात एखादवेळेस अशी मौज पहावयास सापडते की, वाहो घराणी
एकदम विलक्षणतेने डोळ्यात भरतात. नेहरू पिता, पुत्र, माता, स्त्रिया, त्याचप्रमाणे
गांधींचेही सर्व घराणे, आणि महाराष्ट्रात टिळकाचे घराणे, त्याचप्रमाणे मुसलमानात
अग्नीबंधु व त्याची माता, अशी उदाहरणे दाखवता येतील. या घराण्यातील
सर्व कर्मांनी पुण्याची काय राष्ट्रहितास पोषक होतात, अशी प्रस्तुत लेखकांची
खानी आहे. टिळकपुत्रांची विद्वत्पणाची कृत्ये राष्ट्रास घातक आहेत, अगर
अग्नीबंधूंची शिथिलता अयोग्य आहे, असे म्हणण्याचे धार्ष्ट्य या ग्रंथकाराकडून
करवत नाही. परमेश्वराचा गुप्त हात यावरून अनिष्ट दिसणाऱ्या कृत्यातून नेहमी
चांगलेच कार्य करीत असतो, अशी याची निष्ठा आहे. ज्यांना कोटी लोकांनी
पाहिले त्याला देवानेच निवडले आहे, व तो कधीहि वाईट कृत्य करीत नाही
अशी याची पूर्ण श्रद्धा आहे. हे एखाद्याचकरिता सांगायचे की प्रस्तुत वादंबरीचे
क्षेत्रमाल्याणीचे घराणे असेच दोन चार वर्षांत एम्दम पुढे आले. दादासाहेबाची
मनोरचना साधारणपणे गांधींच्या विरुद्ध तर मृगेंद्राचा महात्माविषयी सर्वानं
ज्यास्त जिद्दाला असूनहि, त्याचा मार्ग आपला एकदम वेगळाच होता दादा
साहेबाचा विरोध गांधींना जास्त विषातक, की मृगेंद्राचा स्नेहभाव जास्त
विष्वक्मक हे ठरविणे कठीण आहे. तत्राणि त्या पितापुत्रांचे कसेही अनो, सुद्धे,

मंढण्यांचें महाराष्ट्र

मणिला व माधवराव ही तिघें मात्र एकदम गाधींच्या निशाणाखाली कार्य-प्रविण झालीं खरी. एकांन आपल्या बायकोसह राष्ट्रीयशिक्षणाची उत्तम वाजू साभाळली, व दुसऱ्यानें दुसरी शिस्तीची वाजू साभाळली, खुद्द गाधीसारख्या थोर विभूति लोकमान्यासारख्याच, ज्याचें जे तेज, तें त्यानें राष्ट्राला अर्पण करावें, इकडेच पहातात. खरे खोटे, लहान मोठे, असा भेदाभेद ते थोर पुरुष ओळखून मनातल्या मनात ठेवितात. असो.

सुरेंद्र व माधवराव यांनीं नागपूरपासून आरंभ करून रत्नागिरीपर्यंत तीन महिन्यांत दौरा संपविता. सुरेंद्राच्या मनातून जाहीर व्याख्यानें घावयाचीं होती, पण माधवरावाचा व्याख्यानापेक्षा तज्ज्ञाशीं वादविवाद करण्यावरच जास्त निश्वास होता. त्या दोघानाही महाराष्ट्राची फारशी ओळख नव्हती. ते महाराष्ट्राची मनोरचना वर्तमानपन्नावरूनच ओळखून नागपूरला गेले होते. मणिला शिकलेली पण लाजाळू असे. तिला विद्यादानाशिवाय दुसरें काहीं करता येण्यासारखें नव्हतें. तीं छामंडळींत देखील बोलण्यास धजत नसे. त्यातून तिच्या लग्नाची गोष्ट चांगल्या रूपांत येण्याची महाराष्ट्रीयाची दिलदार मनोरचनाही नव्हती, हें तिला नागपूरलाच समजून चुमलें. माधवराव दाढगा आणि हुपारहि मनुष्य होता, आणि सुरेंद्राची बैखरी बापाभावाप्रमाणें प्रस्फुरित होती. म्हणून मणीलेचा भेटपर्यंत निभाव लागला आणि पुण्याला गोपाळराव देवधर व धोंडोपंत कर्वे यांच्यासारख्यांचा पाठपुरावा मिळाल्यापासून तर, तिला आपण चांगलेंच राष्ट्रकार्य हातीं घेतलें आहे असा विश्वास पटूं लागला.

सुरेंद्र व माधवराव यांना नागपूरलाच जो अनुभव आला त्यावरून त्यांना कळून चुमलें कीं, महाराष्ट्रात पहिल्या प्रतीच्या पुढाऱ्यांमध्ये दुपळी आहे, व जनता दुय्यम पुढाऱ्यांच्या दर्जाच्या मार्गे लजेकजेनें, नाहीतर, हमरीतुमरीनें जात आहे. अशा वेळीं दुय्यम दर्जाच्या पुढाऱ्यांशीं पयलें घेऊनच कार्य करणें माधवरावाना इष्ट वाटलें. तरीपण मोठमोठ्या पुढाऱ्यांना टाळता येणेंही शक्य नाहीं. कारण प्रतिष्ठित वर्तमानपत्रें त्यांच्या हातात होती, व त्यांच्याच सूत्रानें अनेक संस्था चालत होत्या. त्यांची इश्रत व दुय्यम पुढाऱ्यांची करामत या दोहों-चाही त्यांनीं आपल्या कार्याकडे उपयोग करून घ्यावयाचा होता आणि तसें

महारमा गांधी-सैतान की साधु ?

करताना त्यांना लपडाव अथवा आतल्या गाठीं मुळीच ठेवावयाच्या नव्हत्या No reserved mentality अशी गांधींची त्यांना स्पष्ट इशारत होता, म्हणून त्या दोघांनी या पहिल्या दौऱ्यात जरी व्याख्यानें अशीं कोठेच दिलीं नाहात, तरी सर्व प्रकारच्या पुढाऱ्यांची नाशिकला सुद्धा एका बैठक भरविली, व तीत पुढील प्रश्न विचारावस्ता ठेवले

(अ) टिळक विधविद्यालयाला अखिल महाराष्ट्रात शाखाचें जाळें पसरण्या इतकें व्यापक व सुसघटित रूप देता येईल कीं नाहीं ?

(आ) देता आल्यास कसें यावें ? प्रान्तिक स्वस्माचें कीं भारतीय स्वस्माचें अगर मिश्र स्वस्माचें ?

(इ) देता येणार नाहीं असें ठरल्यास आशावादी कार्यकर्त्यांना मोठ्ठे मार्ग देण्यास मोठ्ठमोठे पुढारी तयार आहेत काय ?

हे तीनच प्रश्न भरपूर व्यापक होते ते पुढें माझताना सुद्धांनें लहानसेंच भाषण केलें तो म्हणाला,

“आम्ही दोघे महाराष्ट्रीय असलों तरी आमच्या पूर्वाच्या एकादोन पिढ्या गुजराथें-तच होऊन गेल्या आहेत त्यामुळे आम्हास आजच्या महाराष्ट्राची विशेष ओळख नाहीं तथापि महाराष्ट्राच्या अगचा कांटेकपणा, तिखटपणा व प्रमर्गा उत्पन्न होणारा राष्ट्राभिमान, म्ह० स्पष्ट सांगतां कीं, प्रान्ताभिमान हे तीनही गुण आम्हास आदरणीय वाटतात आता या विसाव्या शतकात त्या प्रान्ताभिमानाला भारतीय राष्ट्राभिमानातर्गत असेंच स्थान देणें योग्य होईल परंतु ज्यांचा प्रान्ताभिमान पूर्वेतिहासानें उज्ज्वलित झालेला आहे आणि त्याला भारतीय राष्ट्राभिमानानेंच बाढीला जागा आहे, नाहींपेक्षा तो परस्परातच दुहीची आग पेटवून सर्वांना जाळून टाकण्यास* कमी करणार नाहीं असें ज्यांना कळतें, अशाच महाराष्ट्रीयकडून भारतीयराष्ट्रसेवा व तिच्या पोटात महाराष्ट्रायसेवा होणें शक्य आहे, इतरांच्या हातून दोन्ही प्रकारची सेवा होणें कदापि शक्य नाहीं आम्ही नागपूर ते रत्नागिरीपर्यंत हिंडलों, व महाराष्ट्राची स्थिति अवलोकिली, तीत आम्हाला अमें दिसलें कीं, लोकमान्य टिळकाच्या पश्चात् त्याच्या शिष्यवर्गात दुही माजली आहे, व गांधींचें राचकारण जसें चढेल वा पडेल, तसे लोक वेढकराना मिळतात अथवा गांधीभक्त अशा पुढा

च्याना मिळतात. प्रत्येक प्रांतात, इतर स्वतंत्र राष्ट्राप्रमाणेच दुय्यम पुढारी असतात तेथे येथे महाराष्ट्रातही आहेत, व त्यापैकीं बरीच मोठी संख्या गांधीमतानुयायी आहे. त्यामुळे जनतेतही जे सुशिक्षित व अशिक्षित, म्हणजे स्पष्टच बोलायचें ज्ञात्यास इंग्रजी येणारे व इंग्रजी न येणारे असे भाग असतात, त्यापैकीं सुशिक्षित कोणालाच न चिकटता अलग राहिले आहेत. त्याच्या गांधी टोपीनें व खादी वापरण्यानें ते गांधी मतानुयायी आहेत असें म्हणता येत नाहीं. उल्ट अशिक्षित जनता गांधीच्या चळवळीत भाग घेते. परंतु तिला आपण काय करतो आहोंत याची बरोबर दत्पना नसल्यामुळे ती लाजेलाजेनें अथवा हमरीतुमरीनें चळवळीत पडते, व ही चळवळच अशा स्वरूपाची आहे कीं, येथे आत्मशुद्धि पाहिजे. आत्मशुद्धीचा सरळ अर्थ हाय वॉ, चळवळीत पडणें म्हणजे 'स्टीमरोलर खालीच सापडणें. आपण आग्नेटांना मुसली व आग्नेष्ट आपणाला मुकलें हीच एक सत्यवाणी इथें आहे. पण ही अत्यंत कठिण आहे. महाराष्ट्र गरीब आहे. नव्हे कंगाल प्रांत आहे गुजराथ श्रीमंत आहे; शिवाय त्याला महात्माजिसारखा असामान्य पुढारी लाभला आहे, म्हणून चळवळीत भाग घेणाऱ्याच्या मार्गे त्याच्या पोरावाळाची तजवीज होते. या जाणीवेनें तेथे वायादेखील चळवळीत सामील होतात. महाराष्ट्रातील श्रियाची चळवळ फक्त प्रभातफेरीपुरती अग्न्याख्यानापुरतीच अमते. कंगालची गोष्ट महाराष्ट्रापेक्षा पुष्कळच चांगली आहे. तेव्हा या चळवळीची जां आर्थिक बाजू आहे तीत महाराष्ट्र लंगडा प्रांत आहे. म्हणूनच अशिक्षित जनता जेव्हा कच खाते तेव्हा तिच्यावर रागावण्याचें कारण नाहीं, आणि दुय्यम पुढारी पंडाचा हिशेब बरोबर देत नाहींत, तेव्हा त्यांनाही बोल लाविता येत नाहीं.

स्थिति दिमली ती आम्हाला अशी दिसली पण यापलीकडे आमची दृष्टि गेली आहे. अशा कंगाल महाराष्ट्रात जितक्या नाट्य-रंगमंचा व सिनेमा-थिएटरें, त्याचप्रमाणें खासगी शाळा, कॉलेजें, सेनासदनें, वर्तमानपत्रें, श्रियाची युनिव्हर्सिटी, याज्ञिकमंडळे, व क्षेत्रें आहेत, व त्या सगळ्या संस्था जितक्या सुसंघटित रीतीनें चालल्या आहेत, तितक्या संस्था अगोदर इतर प्रांतात नाहींत, व आहेत त्याही इतरांच्या उत्तम पद्धतीवर चालल्या नाहींत. कंगाल महाराष्ट्राला हें कमें साधणें ? आम्हाला याचें उत्तर अमें आटवून आलें आहे वॉ, महाराष्ट्रात सामान्य जनत

महात्मा गांधी-सेतान की साधु ?

जरी भयंकर दारिद्री असली तरी महाराष्ट्रातले देवघर, कर्वे, भांडारकर, प्रतापशेट, खाडिलकर, केळकर, पावारकर, ओगले, सजगांवकर, बालगंधर्व, शंकरराव देव, यामुदेवराव दास्ताने, गंगाधरराव देशणडे, गिराश टेंभुर्णीकर, निफाडकर, तटणीस, अधिमारी, यामुदेवराव जोशी, दादासाहेब खापर्डे ह्यांचे चिरंजीव बळवंतराव खापर्डे, त्र्यंबकराव धुळकर्णा, अच्युतरावजी कोल्हटकर वगैरे संस्था चालक आप आपल्या संस्थाकरिता मनोभावे कार्य करून, द्रव्यमहाप्य मिळवून शस्त्रात, व पदरचा मोडही भरितात. तेव्हा असें जर द्रव्यमहाप्य होतें, व कार्यकर्ता माणसेही येथें आहेत, तर त्याच्याकडून, टिळकविश्वाविद्यालय महाराष्ट्रमर पमरप्याइतकें कां मोठें होऊं नये ?

माचेंही उत्तर मिळतें. आश्रयदात्यापैकी संस्थानिकांनीं सरकारच्या धाऱ्यामुळे, टिळकविश्वाविद्यालयाला मदत करता येत नाही व दुसरे 'उत्तर पुढाऱ्यातच गांधीच्या चळवळीमुळे फूट आहे ठीक आहे इत्याश्रयाचा प्रश्न कार्यनस्पर्शाना भिववीत नसतो, गांधींनीं जर महाराष्ट्रातूनही त्यांचे फंड गोळा केले, टिळकाना जर महाराष्ट्रातूनच यथान्याय पैसे मिळाल्या, तर टिळकाच्याच इमारतला बस्य महाराष्ट्र द्रव्यमहाप्य करणार नाही ? आज करीत नाहीं याला कारण पुढाऱ्यातलीं फूटच होय. ही फूट आपुढाऱ्यात देखील सापडतें !

पुढाऱ्यात फूट कां होते, का झाली, हें पाहणें सोडून देऊं या. लोकमान्याच्या मृत्युमुळे शिष्यांत काही काल भ्रम उत्पन्न झाला म्हणून फूट झाली, व तांचे पुढें वाढली व आजही आहे, हें खोटें असें म्हणणें म्हणजे टिळकाना शिष्य निवडण्याची अव्वल नव्हती असेंच म्हणण्यासारखें आहे. टिळकाचे शिष्यही काही सामान्य नाहींत. शिवाजीमहाराज व धीसमर्थरामदास यांच्यामागे अंतर्जालें होतें हा ऐतिहासिक दायलाही लमाडा पडेल, कारण त्याच्या हयातींतच भाडणें होती. तशींच टिळकाच्या हयातींतच भाडणें होती. तीं पुढें फुटली. ही गोष्ट लपवून ठेवण्यांत हशील नाही. महाराष्ट्रात तसेंच टिळकानानुद्धा स्वजनांशीं माडावें लागलें तेव्हां भाडणें हा महाराष्ट्राला योग्य आहे, शिवाय परप्रांतीय मोठ्या माणसाचा बाहेर होवा करता येत नमना, तरी तो महाराष्ट्रात येताच त्याची तर उडवावयाची ही एक आत्मघातकी खोडही महाराष्ट्राला आहे ती टिळकापस

च्या महाराष्ट्राला पचली, पचली म्हणजे संकट ओढविणारी झाली नाही. कारण ती मत्सराची खोड आणि तो भाडकुदळपणा याच्या पलीकडे जाऊन आपल्या स्वयंमु गुणसमुच्चयानें तेज पाडणारा असामान्य नरपुंगव महाराष्ट्रांत टिकवापर्यंत निपजत गेला, ती परंपरा थाबताच ते दुर्गुणही फलें धरीत गेले गाधींच्या तोडीचा पुढारी महाराष्ट्रात भाज नाही, व आजचें युग असें आहे कीं, जरी यापुढें निघाला समजा, तरी तो कोता प्राताभिमान उरें बाळगून त्याला ती परंपरा राखता येणार नाही, कारण प्राताभिमानानें प्रेरित न्हा अगर अगदीं अल्प अशा कुटुंबाभिमानानें कार्य करा, तो तुमचा अभिमान स्वार्थमूलक असेपर्यंत कधीहि तेज पाडणार नाही. संपत्तीचा स्वार्थ मी लक्षात घेतच नाही कारण बंगालाचा सापत्तिक स्वार्थ तो कितीसा असणार ? परंतु मानपानाचा स्वार्थ मात्र रतिभस्मुद्धा चालायचा नाही. अलीकडे तर रावबहादुरादि सरकारी पद व्याची लक्षाकीं आजिबात गेली. पण पुढारपणाची मात्र हास महाराष्ट्रात भरपूर आहे. आणि स्पष्ट बोलतों याची मला क्षमा करा, ही दिमासाची घाण, नेमकी जेथें बसावी तेथेंच आहे टिकवाच्या शिष्यात नसावी पण तेथेंच आहे. उलट शाळाच्या आणि वाड्मयाच्या संस्था पहा, महिलांच्या संस्था पहा, तेथें हा खोटा भाव नाही. मी तर या घाणीचें एक बिनचूक लक्षणच सांगू शकेन. जेथें कार्य कणखर आहे, मग त्याचा फारसा विस्तार नसेना का, तेथें ही घाण नाही, पण जेथें पूर्वीच्या विभूतीच्या कार्याचा विस्तार मात्र आहे, पण कार्याचा दणगटपणा मात्र नाही, उलट शाब्दिक लपंडाव मात्र भरपूर आहेत, तेथें ती घाण अवलंब येते—

एक समासदः— ही वैयक्तिक टीका आहे

माधवराव — हो, आहेच ज्याना बोचेल त्यानें ओरडावें

दुसरा समासद — अशानें आपलें कार्य होईल का ?

सुरेंद्र — होईल ! व असेच झालें पाहिजे कसें होत नाहीं हें आम्ही पाहूं हें वधा, आम्ही जेव्हा हे प्रश्न चर्चेला माडले, तेव्हाच ठरविलें कीं, आम्ही कार्य हें करणारच आम्हाला मान नको, पैसा नको, फक्त साधा रस्ता पाहिजे आहे ज्याना कार्य करायचें नाही, त्यानीं कृपाकरून दूर सरावें ज्याना कार्य करायचें आहे त्यानीं टिकनविश्वविद्यालयात शिस्तानें काम करावें तुम्हां टिकनविश्वविश-

महात्मा गांधी—सतान की साधु ?

स्वार्थी दारें बंद कराल ही गोष्टच खोटी. कारण धाकचे दुय्यम पुढारीच स्वार्थ-
त्यागी आहेत. उच्च दर्जाचे पुढारी जर स्वार्थत्याग करणार नाहीत तर त्यांना
शरम वाटेलसे आम्ही अलौकिक कार्य करून दाखवू, शरम न वाटण्याइतकं वेगळं
खाल नाहीत. आम्ही स्पष्टच सांगतो की, आम्ही टिळक विश्वविद्यालयात
असे शिक्षण देणार आहोत की तेणेकरून विद्यार्थी पोट भर-
ण्यास सार्त्रानें समर्थ होईल, व त्याला राष्ट्रासेवेची नाना मार्गे खुले राहतील,
राजकारणाची सेवा तीच राष्ट्रासेवा असा आमचा समज नाही सरकारचें आमच्या
शिक्षणाकडे व भारोग्याकडे वित्तपत लक्ष आहे हें दिसतेंच आहे. आपल्या अग-
कर टिळकाचें भाडण आम्ही जसे धरीतच नाही, पण त्याची शिक्षणाविषयक
एकवाक्यताच आम्ही लक्षात घेऊन चालणार आहोत. आम्हाला सरकारी केंद्रांचा
पैसा नको; व गरीब अशा जनतेचाही नको. द्रव्याची गोष्ट आम्ही आपल्या
जवळ काढीतच नाही. फक्त प्रथम एकच विचारतो. पाहिले तीन प्रश्न आता वृषा
करून विसरा. आता एकच प्रश्न. आमच्या कार्याची सार्त्रा पटेपर्यंत आपण वृषा
करून आडवे पडणार नाहाना ? आणि खात्री पटल्यानंतर आपण आम्हास दक्ष
तितकी मदत करणार ना ?

एक स्वराज्य पक्षवाला—गांधीचें राजकारण आमच्यावर लादणार नाही
तर ? सुरेंद्रः—(ईमून) समजा लादलें. तर तुम्ही कसे आडवे पडणारसाणा ?
सरकारनेून घास देववून देशभेदी खास बनणार नाही. आम्हाला पैसा नको.
मनुष्यगळ माहाश्रीतून आम्हाला मुलक मिळेल, आपण मोटमोठे पुढारी व्हेनहो,
आपण खरोखरच बुद्धीमान् आहात. आम्हाला आपली बुद्धि द्या. तुम्हाला ती
कोणाला तरी दिलीच पाहिजे. बुद्धि स्वस्थ कधीच बसणार नाही. आम्हाला
दिली नाही तर सरकारला द्याल मग आम्हालाच वा देत नाही. सरकारतुम्हाला
पैसे देत असेल तर आम्हीही देऊं. पण उघडपणें देऊं

हें पहा, आता बौद्धिक लपंडाव चालायचे नाहीत. आम्ही देखील
कसेही झालो तरी महाराष्ट्रीयच आहोत. आम्हाला आपल्याच माणसाचे लपंडाव
कळतात. आम्ही या बाबतीत खरोखरच घरमेदे झालो आहोत. आम्ही आमच्या
तले लपंडाव ओळखून वेलासक चव्हाठ्यावर मांडणार, पण तें करूनही पोट भर-
ण्याचें, शिस्तीचें व राष्ट्रीयसेवेचें शिक्षण अगदी टिळकविश्वविद्यालयातून देणार.

महाराष्ट्राची अप्रतिम बुद्धि वाया जाऊ देण्यास, अगर तिच्या भोंवतीं दुत्रासुरा सारखें अडविणारें स्वार्थी वर्तुळ राहूं देण्यास आम्हीं तयार नाहीं. गांधींचा राजकारणाचा प्रयोगच आम्ही घेऊ असेही नाही. पण गांधींची सत्याप्रियता व मनोधैर्य, याची जोड लोकमान्याच्या कणखर व बुद्धिप्रवीण अशा महाराष्ट्राला मिळवून देण्यालाही आम्ही भिणार नाहीं. परमेश्वरी उत्कान्ति हेतु लक्षात घेऊन आम्ही आपल्या महाराष्ट्रीय राष्ट्रशील्याची पुनर्घटना करणार तो हेतु परमेश्वराच्या परीं केव्हाही रुजू असल्यानें आम्हाला परमेश्वराचेंच सहाय्य होईल. आमच्या कार्याची प्रगती थोपवून धरण्याचें सामर्थ्य, परमेश्वराच्या सामर्थ्यापुढें टिकाव धरणार नाहीं. प्रान्ताभिमानाला, राष्ट्राभिमानाच्या मार्गाला आम्ही लावणारच लावणार तेव्हा बोला, आमचा तुम्ही उपयोग करणार कीं आम्ही तुमचा उपयोग करून घेऊ ?

एक संपादक—आम्हाला तुमची घटना दाखवा

माधवराय—घटना प्रत्यक्ष कार्य करताना दिसेल. टिळकाची शिक्कण अशीच आहे कीं, विचारातच बाफ गमावू नका. कार्याम लाग! कार्य व विचार बरोबरीनें चालू द्या.

सुरेंद्र—शिवाय, आणखी घटना कोणती पाहिजे ? जें कार्य सरकारला करण्याची इच्छा नाही तें देखील कार्य आम्ही करणार. का तुम्हाला अभ्यक्ष उपाध्यक्ष चिटणीस खजिनदार कोण हें पाहिजे ? अथवा तुम्हाला अगोदर द्रव्यानिधि दिले पाहिजेत ? का तुम्हाला विचार करून घेऊं येईल. यत्नपूर्वक इतकी खूप नियमोपनियमाची जंत्री पाहिजे ? एक प्रथम सांगा कार्य करायचें आहे का ? करायचें असेल तर तुम्ही आम्ही वसून घटना करू या. घटनेनेच कार्य करून व तें प्रसिद्ध करून, हाताशी येईल तेवढा द्रव्यानिधी बळकावयाचा असेल—

काहीं समासद—शेम ! शेम टु यू !

सुरेंद्र—शेम कोणाला ? कार्यारम करून कार्य न करण्याला कार्य दाखवा, टाळ्या घ्या. नुसतें शेम शेम करून ओरडण्याच्याचीच मान शेम बाहेर पडते, असो असा जुनापुराणा व्यवहार आता नको.

एक घृद्ध तपस्वी—आपण कार्य करण्याच्या उद्देशानेंच घटना करूंया

त्याप्रमाणें निवडक मंडळींची एक कमेटी नेमली तिचें कार्य योग्य वेळीं सांगण्यात येईलच, पण नाशिकच्या वरील धेट्यांत एक स्वराज्यपक्षीय सभासद कुजकुजला, “ गांधी महात्मा खरे ! पण सैतान कीं साधु ? ”

पुस्तक दुसरें

सैतान !

भाग ८ था

सख्याहरिला चाप मिळाला !

“—पतित, दुराचारी, दांभिक कोठेंही आढळला कीं, त्याला ठोकायला तुकोबांनी कमी केलें नाहीं. ब्राह्मणांतही जे दुराचार, लबाड्या, ढोंगी; दुष्टपणाचे प्रकार त्यांना आढळले त्यावरही त्यांनीं यथान्याय फोरडे ओढले आहेत; व त्यांबद्दल कोणाही सद्ब्राह्मणाला बिलकुल विपाद वाटत नाहीं; व वाटेला तर तो ब्राह्मणच नव्हे. ” तुकारामचरित.

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर

सख्याहरिला वाप मिळाला !

§ १ रा. व दादासाहेब क्षेमबल्याणांना, पर्वतावरच्या एका बाकावर ते विचार करीत बसले अगताना, आपण सोडलें होतें. पण आता त्यांना शोभावयाचें तर ते पुण्यातमुद्रा सापडणार नाहींत; घरीं सुरतेला तर मुळींच सापडणार नाहींत कारण एकतर त्यांना जणों नवतारुष्यच लाभल्यासारखें होऊन, ते अस्पृश्योद्धारा-सारखें पवित्र सामाजिक कार्य, व नेहरू रिपोर्टासारखें पवित्रतम राष्ट्रकार्य करण्या-कडे तनुमनें — धनें नव्हे — लागले होते. पुण्याचा सख्याहराचा प्रसंग ते आता आजिवात विसरून गेले होते अस्पृश्यांचा उद्धार व्हा करता येईल याविषयी त्यांनीं चर्चा, व्याख्यानं व सरकारी अधिकाऱ्यांच्या भेटी यासारख्या मार्गांचा अवलंब घेतला होता. त्यामुळे त्यांना सुरतेला फारसे रहाताहोईना. शिवाय आता त्यांचें म्हातारपणाचें वायकोशीं पडेना. आपली पत्नी गार्धीच्या गोटात दोघा मुलांना व एका मुनेला घेऊन शिरली व आपणास तिनें मनानें तरी सोडलें अशी त्यांची आढी होती. वास्तविक राधाबाई, गाधीआश्रमातून परत आल्यापासून घरींच, सुरतेला घेऊन राहिल्या होत्या मणिलेलाही मुलासह — म्हणजे छोट्या मुम्यासह (मृगेशाचें लहानगें रूप) — त्यांनीं घरीं आणून ठेविलें होतें. जी सून साठ हजाराचा ऐवज व चाळीस हजाराची शेती आपल्या घरीं आणणार होती, ती आपणास एका शब्दानेंही न विचारिता, तरी हिंदूधर्म-शास्त्रानें सर्व प्रकारच्या हक्कानें एक पैसुद्रा न आणता, आली, हा अपमान दादासाहेबाना सहन झाला नाही. सामाजिक गहन प्रभाचा कीस काढ-णान्या सभातून “ हुंब्हा ” विरुद्ध, “ मानपाणा ” विरुद्ध, नव्हे नव्हे, “ फ्रील्ड तर्फे, “ फ्रीस्पीच ” तर्फे, “ फ्रीअक्शन ” तर्फे, सुंदर सुंदर, मिठास व्याख्यानें गेल्या चाळीस वर्षभर त्यांनीं दिलीं असतील, आपणास आपल्या मताप्रमाणें हातून प्रत्यक्ष कृति करण्याची संधीच येत नाहीं—निदान “ फ्रील्ड ” ची एकच का अनेक संस्था त्यांना मिळाल्या होत्या, पण त्यावेळीं बहुतकरून याची तयारी असली तरी “ अदर (मदर) पार्टी ” ची तयारी नसेल कदाचित्.— म्हणून ते हळहळत असतील, रानडे, गोखले वगैरे सारख्या समाजसुधारकांना संवि आली असतानाही, त्यांनीं तिचा उपयोग करून घेतला नाही म्हणून दादासाहेबांनीं त्याचा, “ बोलके सुधारक, ” या व अशा शैल्युक्त शब्दांनीं निषेध केला असेल, पण त्यावेळीं, पोटच्या गोळ्यांनीं आपल्या वडिलाचा अप-

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

मान करावा, ' वात्रट ' मुलानों आपल्या सुदेशवासाराख्या अनभिज्ञ मुत्रना, आपल्या ' नाजूक जाळ्यांत ' पकडावें; आपल्या राधाबाईसारख्या पोल पति-घतेनें विरुद्ध राजकीय पशाला जाऊन मिळावें; आणि तरीही आपण तें सगळें मुत्रा-टयानें सहन करावें; असें थोडेंच दादामाहेव म्हणालें होते ! आईबापांची अस्ता न करतां, त्याच्या संमतीनें, ते करवतील त्या वधूबरोबर, चौकशी न करतां, स्वताची मर्ते अजून कच्ची आहेत, असें समजून, मुत्राना " प्रलिब्ध " करण्यास, त्यांची कधीच ना नव्हती. इतक्या स्वातंत्र्यानंतर देखील जर मुत्रो गूण उधळूं लागले, धायको फिंनू लागली, व सून घरांत घुसूं लागली, तर बिचारे दादामाहेव तरी काय करणार ? ते आपले राजकारणो व समाजकार्यो पुन्हां पडून, जसमी निगाव विंथुळा मिळण्याकरतां बाहेर पडतील, नाहीं तर काय करतील ?

अशाच एका विंथुळ्याच्या समेकरतां ते मुंरदेन आज खटपट करीत होते; पुण्याच्या पर्वतीवर असृस्यांना मंदिरप्रवेश कसा मिळेल, व असृस्यांकरतां केरळ, भार्वा स्वराज्यांत, कोणते राजकीय हक्क राखून ठेवतां येतील याविषयी, लोचमन जाग्रत करण्याकरतां त्यांनीं सर्व असृस्योद्वारकांची व असृस्यांचीही एक जाहीर सभा बोलाविली होती.

सभेला ठिकठिकाणचे समाजसुधारक, असृस्यांचे पुजारी व बांही राजकीय पुजारीही आले होते; असृस्य धोते पांचहजारांवर हजर असतील, सभा मोठ्या मैदानावर होती. दादामाहेवांची यकृतवरीली नांगारलेजी दोत्री, आज तेच मुत्र मैदानावर होते. त्यांनीं अजून आपला विताब टावून दिला नव्हता तरी मराठ्यांचे जहाल आणि जहाल सुधारक अशी त्यांची त्यांनीं अकप्या कारणांनें, त्यांच्याबाबत मुंरदेन पुढ्यांना आदर वाटत असें, ते गुजराथी नव्हते, व मराठ्यांच्या बाबतीत तर त्यांना कांसिल इलेक्शनमध्ये दोनदां अवसर आले, ते बुनरमन आले नव्हते. नेहरू रिपोर्ट तयार करताना जरी त्यांना विशेष मर्यादा करण्याची मंत्री मिळाली नाहती तरी, तदनंतर निला काँग्रेसची मान्यता मिळाल्याची त्यांच्या मर्यादा टीका करून, मायनेंविडीजवे इतक्याप्रमाणे, पुढ्यांत कामगिरी केली होती. त्यामुळे मान्यता हिंदुत्वानुसार त्यांच्या बाबिला घोडामा वगळिता आतां मर्यादा; पणु आहतां आतां मुत्राच्या सारखे अन्वयार्थांक समान दाखवून ते जाला मान्यता पावले होते. रिपोर्ट

सख्याहरिला वाप मिळाला !

साम्राज्यांत डोमिनियन स्टेट्सच्या ते विच्छ नव्हतेच; आणि नेहरू रिपोर्टाला लोकमताचा पाठिंबा मिळवण्याकरतां जहाल-मवाळ स्वराज्यपक्षवाले वगैरे सर्व पक्षांचे पुढारी एकमतानें ठिकठिकाणीं व्याख्यानं देत होते. त्यामुळें तूर्त तरी राजकीय मतभेदाची तीव्र धार नव्हती; म्हणून दादासाहेबाना, “ पब्लिक प्लॅटफॉर्म ” वर आपलें तेज पाडण्यास पूर्ण वाव होती; असो.

रीतसर सभेला सुरुवात झाली. दादासाहेब बोलूं लागले;

आज माझे व्याख्यान “ पोलिटिकल सोशल ” स्वरूपाचें होणार आहे.—

“ आज आरंभीच त्यांना अडविण्यात आलें, व तेहि एका चांगल्याच समाजसुधारकाहून. तो पुण्याचा अट्टल अस्पृश्योद्धारक होता. तो म्हणाला, “ कृपा करून आजच्या व्याख्यानातून आपण राजकारण वगळाल काय ? ” आज नेहरू रिपोर्टासंबंधी सर्व राष्ट्रांची एकवाक्यता आहे. तेव्हा आपण त्यात फाटे फोडूं नये.

“ मी फाटे फोडीत नाहीं. ” दादासाहेब म्हणाले, “ पण राष्ट्राचा जर एक सूर पाहिजे असेल तर अल्पसंख्याकांवर जुलूम होता कामा नये. मायनॉरिटी-जचे हक्क राखले जातील, इकडे पाश्चात्यांचेंसुद्धा अलीकडे अधिक लक्ष वेधलें आहे. राजनैतितीच्या त्या गहन प्रश्नाचें जर आपणच सर्वांच्या आधीं उत्तर दिलें, तर हिंदूंच्या बुद्धिमत्तेची साक्ष अखिल जगाला पटणार आहे. आपण प्रत्येक बाबतींत पाश्चात्यांचें अध्यानुसरण करतो असा आपणावर कायमचा आरोप आहे; तो दूर करण्याची आपणाम ही एक उत्कृष्ट संधी मिळाली आहे. हीच एक संधी आपणाला आज प्राप्त झाली आहे; असें नाहीं परंतु आपण जर मला अडविणार नाहीं तर, मी आजच्या प्रसंगीं आपल्या राष्ट्राची सर्वांगीण उन्नति कशी होईल, याविषयीं माझे अनुमनांचे विचार सांगेन. माझे आपण संपल्यावर प्लॅटफॉर्म सर्वांनाच मोवळा आहे, व त्याचा अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं कोणीही दुष्ययोग करणार नाहीं, अशी मला पूर्ण खात्री आहे. आज आपलें राष्ट्र एक्यकारच्या राज्यक्रान्तीच्या तापानें बेजार झालेलें आहे. या तापानें नंतर ग्लानी येऊं नये, अशी आपण आजपासूनच नीट वाळवी घेतली पाहिजे. जें राष्ट्रक्रांतीची आग शाततेनें पचविते, त्या राष्ट्रालाच त्या आगीचा उपयोग होतो. नाहीं तर क्रांतीची

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

फळें भोगावीं एरानें व तिचे फायदे मिळावे भलत्यानाच अशी स्थिति होईल. आजकालची क्रान्तीची स्थिति बाह्य आम्ही उत्पन्न केलेली नाही. ते युरोपियन महायुद्धाचे परिणाम आहेत. आम्ही ब्रिटिश सरकारास त्याच्या अपेक्षेपेक्षाही जास्त मदत केली आहे व त्यांनी आम्हाला स्वराज्याचे अधिकाधिक हक्क देण्याची वचनें देऊन, त्याप्रमाणे १९१९ साली “पाहिला हप्ता” आम्हाला मिळाला आहे. आता १९३० साली “दुसऱ्या हप्त्या”चे दिवस आले आहेत तेवढ्यावरता “सायमन् कमिशन” येथें आले आहे. त्या कमिशनमध्ये आपले प्रतिनिधि असावयाला पाहिजे होते, हें अगदी खरें आहे. पण कमिशनमध्ये नाही तरी त्याला मदत करणाऱ्यांची एक “बोडी” तयार करून तीत आपले लोकाच आहेत. त्यात डॉ. आम्बेडकर आहेत हें उत्तम झालें. आमचे अस्पृश्य लोक म्हणजे माझ्या मतें आमचा “रिझर्व्ह फोर्स” आहे. पडित जमिनीसारखा तो समाज आहे. यापुढें त्यातूनच अलौकिक माणसें निघतील अशी अपेक्षा आहे. त्या समाजाला “पडित” वा ठेविलें, कोणी ठेविलें, कसें ठेविलें “पडित” वा केलें नाही वगैरे प्रश्न आता सर्वांनी विसरून जाण्यातच राहिला आहे. शब्दानें शब्द वाढतो. “अस्पृश्यता हा हिंदुधर्माला एक कायमचा डाग आहे” वगैरे वाकप्रचार मायेला कधीही खुलवणार नाहीत. ज्या प्रभाची सर्व मार्जनी वाटतील तितकीं सालें सोळूनही हाती काढीच फळ लागत नाही, त्यांची चर्चा करून चुकीला ग्यर्थे हिणवण्यांत भ्रमण नाही—

Hear Hear ! एक हत्तीसारखा चात्कार ऐकू आला. सर्वांचें लक्ष तिकडे वेधलें. जिवङ्गन तो आवाज आला तिवडे प्रेक्षकांत थोडासा हंशा झाला, दादा-साहेबाना एकदम पर्वतविरच्या प्रसंगाची आठवण झाली, व क्षणभर ते गोंधळले. परंतु त्यांना आता प्रसंगावधान राखणें भाग होते; आणि तेही त्यात चांगलेच निष्णात होते. ते हंसून म्हणाले,

“मला आज हत्तीसारखीं जनावरेंसुद्धा मान्यता देतात ही आनंदाची गोष्ट आहे. हत्ती हें जनावर अत्यंत शहाणें असतें असा त्याचा लौकिक आहे. तेन्ना आपणही तसाच शहाणपणा दाखवावा. आपल्या अस्पृश्यबंधुविषयी आपणांत इतकें प्रेम व इतका आदर वाटला पाहिजे की, अस्पृश्यता हा रान्य देसील

सरुयाहरिला बाप मिळाला !

शुन्या शब्दकोशातच अडकून राहिला नाही. नेपोलियन म्हणत असे की, माझ्या कोशात “ अशक्य ” हा शब्दच नाही. नेपोलियन खोटे बोलला. त्याने आपणास इतरांनी जिंकले “ अशक्य ” केले होते. सबब त्याच्या कागदी कोशात कशाळा, हृदयकोशातसुद्धा “ अशक्य ” हाच मोठ्या अक्षरात शब्द होता. तद्नंतर “ अस्पृश्यता आम्हा हिंदूंत सापडणे यापुढे अशक्य आहे, सर्वथैव अशक्य आहे, असा “ अशक्य ” शब्दाचा आम्ही, वेदकवेप्रमाणे त्रिवार जयघोष केला पाहिजे !—”

“ Bravo दादासाहेब ! Simply grand हरकत घेणाऱ्या त्या पुण्याच्याच अस्पृश्योद्धाण्याने उठून व हात वर करून दादासाहेबाचा जयजयकार केला, दादासाहेबाची ती “ अशक्य ” शब्दाची कल्पना खरोखरच मार्मिक होती ती श्रोत्यांना फार आवडली सर्वांनी पुन्हा पुन्हा टाळ्या वाजवून मैदान डुमडुमवून दिले. दादासाहेबांनाही आनंद वाटला श्रोते जरा शांत झाल्यावर त्यांनी भाषण चालू केले ते म्हणाले, या तुमच्या उत्साहाने सुद्धा माझी म्हतान्याची देखील कळी भाशेच्या वाऱ्यामुळे आनंदाने खुलली आहे आज असे सांगण्यात येते की, “ अस्पृश्यता ” हिंदुसमाजात राहिलीच नाही. असे सांगण्याची प्रवृत्ति होते, ही गोष्टसुद्धा समाधानकारकच आहे, पण या मनप्रवृत्तीला आता आचारात जास्त जास्त आणले पाहिजे सहभोजनाचा अजून इनकार होत आहे. नाशिकीस जनुभाज अभ्यंक्रासारखा सालस मनुष्य, आईच्या वाडुळतीने, पण भिक्षुकाच्याच धर्मरक्षणाच्या काळजीमुळे, सहभोजनाप्रीत्यर्थ प्रायश्चित घेतो, ही गोष्ट कशी विसरता येईल ? मी त्या प्रायश्चित्ताबद्दल जनुभाजना, त्याच्या आईना अथवा भिक्षुकाना सुद्धा दोष देत नाही, कधीही देणार नाही. दोष असलाच तर तो आम्हा हिंदूंच्या, जगातील विचारप्रवाहाविषयीच्या अज्ञानाचाच होय ! भिक्षुवांनी व आचार्यांनी धर्म रक्षण करू नये तर कोणी करावे ? भिक्षुकांची संस्थाच जर आजच्या सुधारलेल्या पाश्चात्य जगातसुद्धा आहे, आणि तिचे कार्य, तिकडे जर धर्मप्रसाराचेही आहे, तर इन्डेही भिक्षुक आहेत ही काय चूक आहे ? बरे हिंदुधर्माचे रक्षण घस्तात ही काय त्याची कोती समजूत आहे ? मी तसे आरोप त्यांच्यावर कधीही करणार नाही. तशी धर्म-विषयक कोती समजूत शोधाययाचीच असेल तर मी ते म्यान नक्की दाखवू शकेन.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

तैं स्थान मिशनन्यातक सापडतें धर्माचा प्रसार करणें होच कोती समजूत आहे. धर्म हा भावनाचा श्रद्धेतला मिलाफ होय. म्हणून अन्य धर्मीयांना वाटवून आपला धर्म वाढतो ही अर्थत कोता समजूत होय. आमचे लोक जेव्हा वाटतात तेव्हा मला काहीही वाटत नाही. मला वाटण्याचा राग येत नाही, आणि आमचा धर्म खालावला असेही वाटत नाही. कारण साध्यापिण्याला, शिक्ण्या-सवरण्याला, औषधपाण्याला पाद्री लोक आपणास मदत करतील अशा आर्थिक दृष्टीने वाटगे वाटतात; व पुढे पस्तावतान्त. नाशिक व नगर येथल्या शिस्त्यांची सहजासहजी निघालेली उद्गारवचने भरपूर ऐकावयास मिळतात म्हणून उर्दा जर अस्पृश्यांना धर्मातराचा धाक दाखविला तर त्यांत हिंदुधर्माचे मुळीमुळां नुकसान होणार नाही, हें त्यांना लक्षात ठेवावें. पण नुकसान होईल, तें राष्ट्राचें मात्र पुष्कळच होईल बंधूनों ! मी स्पष्ट बोलण्यामुळं घराच अश्रिय होतो हें मला माहीत आहे, पण त्याला उपाय नाही माझे नुकसान झालें तरी राष्ट्राचें माझा स्पष्टोक्तमुळें हित होतें, म्हणून मी मला अनुभवाला येतें तें बोलून दाखों. माझा ' इमो ' च्या एका सिद्धांतावर फार विश्वास आहे. त्यानें " सोशल कॉन्ट्रॅक्ट " नामक पुस्तकात असा एक सिद्धांत दिल्या आहे की " राष्ट्राची सरी दाखे खरी संगति, " रयातील लोकसंख्येचीच आहे. " मला तें सर्वस्वी मान्य आहे. राष्ट्र चितीहि सुधारो, रयात जर मूळभरच लोक असतील तर तें राष्ट्र ठराविक मर्यादेपलीकडे सुधारणार तर नाहीच, पण ती मर्यादा गास्ताच सडेल, पडेल, मरेल. मी म्हणतो राहो सुधारणा एका बाजूला, प्रत्यक्ष समरागणीचे असेलचे विजयदेतोड शेवटी " Man power " वाच अवलंबून आहेत असें नुकल्याच संपलेंच्या महायुद्धानें देखील सांगितलें आहे की आम्हां हिंदूंची " मार्ल "च्या लढाईत सारांगोली उडविता आली म्हणूनच दोस्तराष्ट्राना, त्या सारंगेतल्या विजयाच्या दाक्षांचा आज आत्वाद घेता देा आहे

टाळ्याचा मुक्ता गडगडाट झाला ! रापोवरच दादासाहेबांचें आज्ञें बाह्यम केवळ दैविक होतें. तो गडगडाट होताच त्यांनाही एका नव्या कल्पनेची विमुक्ता चमकून देण्याची स्थिती झाली. ते म्हणाले, " म्हणूनच मी जेव्हा सांगतो की, Man power वेश political power इदी स्थीर, तेव्हा एका सिद्धांताचाच मी उच्चार वरों. Politically all powerful

सरख्याहरिला वाप मिळाला !

असे आमचें हिंदुस्थानसरकार सुद्धा, मार्नच्या लढाईतल्या Man power शी कृतज्ञ होऊं शकणारच नाही. त्याच्या आयावाहिणीची लाज राखणाऱ्या आमच्या मार्नच्या सैनिकाविरुद्ध त्यांना स्वप्राणरक्षणसुद्धा करणें केवळ अशक्य आहे; आणि म्हणूनच त्यांनीं त्यांचीं ठिकाळिकाणीं स्मारकें उभारलीं आहेत. ते मृत जीवांमे आज, बंधूनों, घटकेंत इंग्लंडाडे पाहतात, घटकेंत आपणाकडे पाहतात. आम्ही त्याच्या हाडापिंडाचे म्हणून ते प्रेमानें आमच्याकडे पहातात, व म्हणतात कीं, बंधूनों ! आम्ही आमचें कार्यं केलें, आता तरी तुम्ही स्वराज्याचीं फळें भोगा. त्यांना वाटतें कीं, आम्ही स्वराज्य मागितलें, व तें आम्हाला ब्रिटिश पार्लमेंटने दिलें, पण आमच्या तोंडावर त्यांना काय दिसतें ? निराशा ! निराशा ! निराशा ! ! ! “ अरे का ? ही निराशा काय म्हणून ? आम्ही व्यर्थच मेलों कीं काय ? आमचें रक्त उगाच वाहिलें कीं काय ? आमच्या हाडाच्या नादक चुराडा झाला कीं काय ? ” अशी त्या मृत जीवात्म्यांची, त्या दगडाच्या विजयस्तंभात सुद्धा तगमग चालते.”

प्रेक्षनामचें ह्मकी भयंकर शांतता पसरली होती कीं, प्रत्येकाला वाटे कीं, आपल्याच हृदयात ते मृताचे शब्द उमटतात दादासाहेबांनीं आज कमालीची वधार केली. ते पुढें शब्दन् शब्द मोकळा करून म्हणाले, “ त्या मृत जीवात्म्यांची दृष्टि जेव्हा ब्रिटनकडे वळते तेव्हा त्यांना त्याच्या वदनावर तर आनंद व भीति द्वे दोन्ही प्रकार दिसतात त्यांना विजयाचा आनंद होतो खरा, पण साम्राज्य कसे ठिकेल याची भीति पण वाटते साम्राज्याचा बोहिनूर हिंदुस्थानचाच आहे हें खोटें म्हणणारा वडेच ठरेल. आणि त्याच हिंदुस्थानात आपणाविषयीं तर राहोच, पण परस्परांविषयींही अविश्वास, दुष्टाभिमान, स्वार्थसाधूपणा, व निरर्थक आद्वयता दिसून येतें. बंधूनों ! ब्रिटिशाना काय दिसतें हें जरी आपण घटकाभर विसरलें व आपलें आपणच हृदय पारखलें तर, त्यात काय बंधुप्रेम, नि स्वार्थ, व राष्ट्राभिमान दिसतो का ? अस्पृश्यांविषयीं बंधुप्रेम आपण कशात दाखवितों ? त्यांना राजरीय हक्क नाही, सामाजिक हक्क नाही, धार्मिक हक्क तर मुळीच नाहीत. आमचा व त्याचा देव एकच असून, त्या देवाच्या देवळांत जाऊन, ईश्वरचरणीं मस्तक ठेवण्यासुद्धा त्यांना प्रतिबंध त्यांनीं जीव फोडून टाहो फोडला तरी त्यांत आपणाला सरकारी राजकारण दिसतें. म्हणजे बंधुप्रेमाच्या अभावाबरोबर

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

अविश्वास आला. मी म्हणतो राहो तें प्रेम एका बाजूला, कारण प्रेम का म्हणून काही प्रेम उत्पन्न होत नाही. सध्या आजुमुझा परस्परांत भास्तात. त्याच-प्रमाणे गैरविश्वासही मला समजतो. जर प्रेमच नाही तर विश्वास तरी कसा रहाणार ? पण त्याचा विश्वास आपणावर बसणार नाही, अशी त्यांना जगा तरी का ठेवता ? याला उत्तर तुमचें एक ठरलेलें आहे, व तेंच उत्तर कोणत्याही प्रथाच्या शेवटी रामबाण म्हणून देण्यात येतें. तें असें की त्याला कारण हें परकी सरकार ! मीही पण तें उत्तर बबूल करतो; व मग विचारतो की, तुमचें प्रेम नाही, तुमचा विश्वास नाही, याला कारण हें ब्रिटिश सरकार, हें जर अस्त्युत्थाना पदत नसलें तर तें अर्थात्च ब्रिटिश सरकारची मदत मागणार ! म्हणजे मनानें ते ब्रिटिशांचे दोस्त झाले, यापेक्षा आणखी आमची हानि दुमरी कोणती ! अस्त्युत्थ झिन्न होऊनही दुसऱ्या न पावणाऱ्या मला ते मनानेही ब्रिटिशांना मिळाले तर Man power कमी झाली म्हणून खरेतुवें दुःख होणार कीत शंकाच नको ! अशाच स्थितीत जर काँग्रेसनें कार्य केले, किंवा आम्ही दलभोटी जपसनें चालविलीत तरी ती फुकट आहेत. “मानच्या लढाईनें मेलेल्यांचे जीवामे स्तुत्याप्रमाणे अस्त्युत्थाचेही आहेत हें तरी मी चुटून विसरणार नाही. माझा पूर्वजाची अस्त्युत्थविषयीची कृत्ये पापाचीं की, पुण्याचीं हें मी मुळावें पाहणा नाही; पण माझी कृत्ये मात्र त्यांच्याविषयी सर्वस्वी पुण्याचींच होतील अशा मी खरदारी घेत आलों आहे, व घेत राहीन. महायज्ञात निदान एका चेहेऱ्यावर तरी त्या मृतात्म्यांना संपूर्ण विश्वास, अभ्यंगप्रेम निराला आजन्म सेवा—

“खोटी गोष्ट ! धार्ता असत्य ! ! सगळी सबाडी ! ! !”

अशा आरोप्या ठोकांत एक महारीण गर्दीतून रस्ता कांरीत व्यासरोठाकडे धाव ठोकत असताना सर्वानों पाहिली. त्या घाईचा वेगच असा होता की, तिला ‘नको जाऊं’ म्हणण्याचें कोणासाठी गुपेना. तारानें तिला रस्ता मोकळा बन्न दिला. त्या दिवसाच्या त्या “होरो”वर काहीतरी अराखित पाया ही घाई घालणार व आपणास अतर्ता भोज बघण्यास सांगणार, अशी प्रत्येका उत्सुकता उत्पन्न झाली. “तिला जाऊं या” असाच प्रत्येकाचा दार मळला, ती घाई दोनच निनिटांत व्यासरोठाकडे गेली. प्रथम दादासाहेबांनी तिला ओठसिने नाही, पण ती जशी बरीच जवळ आली, तशी तिची ओठ्या पटून ते मनांत तारी

सख्याहरिला वाप मिळाला !

खर्चात चरकले. ते जर आजच्या विजयी वस्तुत्वाच्या भारात नसते तर पूर्वाप्रमाणेच, म्ह. गार्धी-आधमातल्या प्रसंगाप्रमाणेच ते, काळ्या मार्ताच्या डेक्काप्रमाणे विरघळले असते. परंतु आज ते तर वस्तुत्वाच्या उबेने बरेच गरमही झाले होते; आणि तसे ते प्रसंगावधानाही होते. भागीचा प्रसंग आज काही त्यांना नवा नव्हता. आपल्या चरित्राची डायरी त्याची त्याच्याजवळ जप्यत होती, व राष्ट्रा-राष्ट्राच्या इतिहासाची बारिकसारीक विचिकित्सा करणारा तो इतिहासभक्त स्वतःच्या इतिहासाची परीक्षा घेत नसेल असे कसे होईल. आपला स्वतःचा इतिहास, आपल्या कुटुंबाचा इतिहास आणि राष्ट्राचा इतिहास यांत प्रत्येक जाणत्या माणसाला स्वभावाने काय, व चमकवावे काय हे बरोबर कळते, फक्त त्याच्या हातात परिस्थितीच्या सगळ्याच नाड्या परमेश्वराने दिलेल्या नसतात. त्याला कल्पनाही नसते असे काही प्रसंग अवलंबितरीतीने व भलत्याच ठिकाणी उत्पन्न होतात, आणि मग त्याची पाचावर धारण वसते. परमेश्वराने प्रत्येक जीवालाला एक सागून ठेविले असते की, ' प्राण्या ! तूं अंतर्मुख हो. तेंच तुला कोणीही कधीही अडवणार नाही, अशी मां म्हाही देतो. तुझ्या सामाजिक, राजकीय, धार्मिक वगैरे सगळ्या चळवळी ज्यावेळी विश्वोत्क्रांतीला पोषक अशा रूपांनी नटतील त्याचवेळी त्या यशस्वी होतील, ही खूणगाठ मार पण तूं बहिर्मुख होऊन I am the monarch of all I survey अशी पुस्तारकी मारून उन्मत्त मनशाली तर तुझ्यावर Bolt from the Blue पडल्याशिवाय रहाणार नाही !' असा परमेश्वराशी करारमदार करून प्रत्येक प्राणी जरी जन्माळा येतो, तरी तो नेहमी बहिर्मुखच असतो आणि बाहेरची सृष्टि त्याला इतकी लोमनीय वाटते की, तिच्यापेक्षा अनंतपटींनी अंतःसृष्टि असते हे तो विसरतो, व मग जसजशी त्याला बहिर्सृष्टीची जास्त जास्त चटक लागते, तसतसा तो उन्मत्त होतो ! तरी बुद्धा परमेश्वर त्याला आपल्या करारमदाराची आठवण करून देण्याकरता आकाशातून, त्याजवर एकदम अशनिपात न करता, अगोदर नुसत्या विशुद्धताच चमकवितो. पण त्यानाही तो हिरण्यकश्यपु तारायंतात अडकवून " संदेशहारिका " दाखी करतो, व त्या पराक्रमाची प्रौढी मारितो, तरीदेखील परमेश्वर हंसून म्हणतो की, " कऱ्हे दे वेड्याला मजा ! त्याने माझ्या शर्काचा एक कण आपल्या कामाला लाविला म्हणून माझे प्रचंड

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

वज्र काही मोडत नाही; ” व मग त्याला हृदयातच करारमदाराची आठवण त्याच्या जिह्वाव्याच्या माणसाकडून देववती. आणि मग मात्र त्या माणसाचे सारे गाडे थाबते ! त्यालाही न जुमानणारा अवधूत एखादाच पण तो कदाचित् दत्तादिगंबर, महमद पैगंबर, अथवा पक्का बिलेंदर असतो. दादासाहेब त्यापैकी काहीच नव्हते. ते हृदयाच्या नाझ्यानीच बहुधा बठणीवर येत, तशी आज एक त्याच्या हृदयाची कळ परमेश्वराने दाबली, व भागीला साबरमती-आश्रमातून मुंबईच्या त्या विशिष्ट सभेला पाठवून दिले. तिला भर व्याख्यानात, अगदी प्रसंग घातच करण्याच्या वेळेला प्रकट झालेली पाहून, क्षणभर तरी दादासाहेबाना चक्कर आली, व ते टेबलावर जरासे रेंवले ! तथापि त्यांना त्यानंतर लवकरच अवसान चढले. भागी व्यासपाठावर चढताच ते तिला प्रेमाने पुत्राकून म्हणाले, “बंभुभगिनीनो !” माझ्या या एवढ्या मोठ्या अमदानीत आजचा दिवस खरोखरच मी फार मोठ्या भाग्याचा समजतो. आता मी जे जे बोलते ते ते तुम्ही सगळे, शद्मनशद्म, साक्षीदार या नात्याने नीट ऐकून घ्या, अशी माझी आपणा सर्वांना प्रार्थना आहे. प्रथम मी आपणा सर्वांस सांगतो की, मी ब्राह्मण असलों तरी अत्यंत दुराचारी आहे ! ही वाई एक महारीण आहे ! हिचा व माझा संबंध अनेक वर्षांपासून असूनही मी इला मार्तामोल समजलों, ही माझी कृति आजच्या माझ्या व्याख्यानाशी, अगदी निसिद्ध झाली हें मी अक्षरशः कबूल करतो. पण ती चूक मरणापूर्वी सुधारण्याची संधी मला आली त्याबद्दल मी परमेश्वराचे धन्यवाद गातो; व जाहीर करतो, की, त्या भागीची कतुली असेल तर मी इच्छाशी साक्षणी विवाह लावून इला सहधार्मिणाचे पद देतो. ”

हें ऐकून सभेत जरी दादासाहेबांच्या नावाचा एकच जयजयकार झाला तरी भागीला मात्र भोवळ आल्यासारखे झाले. असा कांही प्रकार होईल, अशी तिला थोडीसुद्धा कल्पना नव्हती. ती मांबावून बेंडी झाली असेच प्रेक्षकांना दिसले, कारण ती म्हणाली, “मल्लेंच कांही तरी, मी महारीण, ब्राह्मणाला कसे वाटू ?” अस्पृश्यांच्या आस्तेत्या मनाची ही जिवंत साक्ष पाहून सगळे प्रेक्षक हळहळले, पण इश्ट्यात तो हप्तीचा चीत्कार खूप मोठ्याने ओरडला, “मुलगा पत्तरिल्याशिवाय महारीण बाबको ब्राह्मणी कशी होईल ? ”

सख्याहरिला वाप मिळाला !

असे म्हणत म्हणत सख्याहरि—तो चीत्कारवाला सख्याहरि होता हें वाच-
कांनी केव्हाच ओळखिलें असेल—आपलें टोळासराखें शरीर व मोरासारखें डोकें
घेऊन, आईप्रमाणेंच प्रेक्षकामधून गेला. पण त्याला आईपेक्षाही फारच थोडा वेळ
न्यासपांठापर्यंत पोचावयाला लागला. कारण तो फारच थोड्या जागेंतून जाऊं शके.
तो जेव्हा टणकन उडी मारून टेबलावर चटला, व आपण या मित्र विवाहाचे
अस्सल वंशज आहोंत, असें आपल्या मित्र आवाजात बोलूं लागला, तेव्हा सारी
सभा हसून हसून बेजार झाली. तरी त्याची आईच जेव्हा त्याला कबूल करीना
तेव्हा दादासाहेबानाही धीर आला; व त्यानीं त्या पोराची टर उडविण्यास
आरंभ केला. इतक्यांत सभेंतून “ गांधी महाराज कीं जय ! ” अशी एकच
गर्जना उठली; व थोड्याच वेळांत गांधी टेलिग्राफवर येऊन म्हणालें, “ दादासाहेब
क्षेमकल्याणी यांनीं आपल्या कृतकर्माचें योग्य प्रायश्चित घेऊन आज महत्मापद
मिळविलें आहे. आतां त्यांनीं या आपल्या पोराला कबूल करून साधु या पदाला
योग्य व्हावें अशी माझी त्यांना सनम विनंति आहे. कारण हा मुलगा त्याच्यामासून
भागीला, पुणें मुक्कामी, भगवानजी गुजरार्थी याच्या घरनाच्या गजीच्या शेजारल्या
शोपण्यांत १५ एप्रिल १९१९ रोजी रात्री ११-५५ झाला आहे. याला साश हों
लोकमान्य टिळकाचीं पत्रें. दादासाहेब, टिळक आपणांस घास्वारसागत कीं प्राप्तिगानें
कमालीचें मनोधैर्य दाखवावें. आपणां सर्व सुधारकांवर त्याचा हा एवढाच आरोप
होता कीं, तुम्ही फक्त बोलतां, कृति करीत नाहीं, व चुकून घडलीच तर तीं
कबूल करीत नाहीं. कृतींत पाप असो वा नसो, तीं छपवून टेवण्यांत पापाचें रसें
वीप आहे. महत्मा ! तूं आज या मित्रविवाहानें आम्हाला लाजविलेंस ! आतां
मुलाला पदरी घे व साधू हो ! मग, तुला मुलगी झाली नव्हती तर हा मुलगा
झाला होता. याला संभाळ. सुंदर व सुंदर यांच्याप्रमाणेंच हा सत्तारामही हुपार
आहे. याचें शरीर पंगु आहे याला त्याचा इलाज नाही; परंतु तो पंगु आहे म्हणून
तुम्ही त्याचा जास्तच सांभाळ करा—

इतक्यांत राधाबाई तेथें आल्या होत्या त्या खटवूनच म्हणाल्या, “ तुम्ही जर
त्याचा सांभाळ करणार नाहीं तर मी करीन, पतीचो पापें पतिव्रतेनं नाहीं तर
कोणी भोगावी ? ये सत्ताराम ये ! दखे ये ! तुम्ही मी देखील आईच आहें अं ! ”

दादासाहेबांचें आसनच वळलें; ते मोठ्यानें ओरडून म्हणाले, “ गांधी !
तुम्ही महत्मा सरे ! पण सैतान का साधु ! ”

पुस्तक दुसरें

सैतान !

भाग ९ वा

गुलाबला आई मिळाली !

‘ ‘ मांसाशनाविरुद्ध अण्णासाहेव पटवर्धन यांचें मत अत्यंत विरुद्ध होतें. त्यांचें म्हणणें असें होतें कीं, मांसाशन हें विश्वकुटुंब-त्वाच्या भावनेस स्वभावतांच इतकें विरुद्ध आहे कीं, त्याची आणि ब्रह्मविद्येची सांगड घालणें अशक्य आहे. पुराणांत वगैरे जीं माहिती आहे ती शेंकडों वर्षांच्या इतिहासाचा आणि आध्यात्म, योग, तंत वगैरे शाखांचा संकर आहे. ऋषींचें शरीर कणशः ब्रह्मशक्तियुत असतें. तो चतुर्वर्णातीत परमहंसकोटीतला असतो. पूर्वी अनुलोम विवाह होत असल्याकारणानें, ब्राह्मणांच्या अनुलोमसंगतीनें आपल्या मातृपक्षीय पितरांना मांसपिंड चावें लागत म्हणून पलपैतृक प्रचारांत आलें. अनुलोमविवाह निषिद्ध ठरतांच पलपैतृकही वर्ज झालें.

‘‘--मांसाशनानें स्नायुरचना Muscular system कितीही सशक्त झाली; तरी मनुष्य Nervous system चाच असल्यानें व ती मांसाशनानें विवडते व विहिताचारानेंच सुंदर अशी तयार होते; म्हणून जड वादानेंही मांसाशन त्याज्यच ठरतें. ’’--

श्री. अण्णासाहेव पटवर्धन यांचें चरित्र.

--अप्रबुद्ध

गुलावला आई मिळाली !

§ १ महात्माजींना टिककाचें तें, सत्याहरीच्या जन्माचें पत्र कसे मिळालें व लोकमान्यांना तरी ती वित्तवातमी कशी मिळाली हें वाचकांप्रमाणें, आम्हालाहि कोंडेच राहिलें असतें. तथापि, मृगेंद्राच्या एका पत्रात, लोकमान्यांच्या ह्या पत्राचा नुस्ता उल्लेख आहे असें नाहीं पण तें पत्र आपणाम कसें मिळालें, व आपण तें पाठवीत आहोंत असेंहि लिहिलें आहे, त्यावरून निदान महात्माजीला तें कसें मिळालें, या प्रश्नाचा उत्तरादा होतो पण लोकमान्यांना ती वातमी कोणी दिली, याविषयीं मात्र, ज्यांना तो प्रश्न असंत गहन वाटत असेल, त्यांनीं पाहिजे असल्यास संशोधन करावें. पण आमची कल्पना मात्र अशी आहे कीं, लोकमान्यांना अनेक अनोळखी लोकमुद्रा अगदीं सरी वातमी, आपण होऊन सागत होते मागीला स्वताला वाटत होतें कीं आपणाला मुलगीच झाली व वास्तविक झाला मुलगा व तोही अशा चिन्हाचा, तेव्हा त्या प्रसारात आग असलेल्या फोणातरी माणसानें कोणाजवळ तरी, सगळी गोष्ट सांगितली असली पाहिजे, आणि ती त्यानें टिकराजवळ इत्यभूत सांगितला अमावी. दादासाहेब थोळ्याच्या सुधारकाचे वामाडे वाटणारे प्रख्यात सुधारक, तेव्हा त्याचीच कारवाई त्याच्या गळ्यात घालावी, व सुधारणा छातीठोकपणानें बौद्धिक होत नमनात, तर उजळ माथ्यानें कल्पनच होत असतात, हें आपलें माप राजगी रीतीनें दादासाहेबाच्या पदरी बांधावें म्हणून लोकमान्यांनी त्यांना पत्र लिहिलें अमावें, व तें पत्र मृगेंद्राला, इतक्या वर्षांनंतर मिळून तें त्यानें महात्माजींकडे पाठविलें अमावें, अशी विचारसंगति आम्हाला जुळविता येतें. आतां प्रत्यक्ष पडिलाचें विंग त्यांच्या शत्रूजवळ, (दादासाहेब महात्माजींना शत्रु समजून अशी मृगेंद्राची समजूत होती) देणें हें पितृश्रीहाचें कृत्य मृगेंद्रानें तरी कसें केलें हा प्रश्न आहे. परंतु त्याकरिता, आणि त्याच्या ह्या स्वतंत्र कल्पनेचा, इतर युरोपियन राष्ट्रांत कसा प्रकार झाला हें पाहण्याकरितांही आपणास त्याची पुढली पत्रेही वाचिली पाहिजेत. हीं पत्रे महात्माजींना “ मिठाच्या सत्याग्रहास ” निघाल्यानंतर प्रसमान मिळाली होती.

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

पत्र चवथे

ग्लेंसगो, ता० ३ मार्च १९

कृ० सा० न० वि० वि०

या पत्रांत मला, युरोपियन आधुनिक संस्कृतीचें जें माहेरघर, अशा फ्रान्स-विषयी लिहावयाचें आहे. पिरिनेज पर्वत ओलांडून जेव्हा, आम्ही प्रथम बोर्डो येथें उतरलों तेव्हांच मी गुलाबला म्हटलें की, “ आतां आपण एका अति विलक्षण देशांत, त्याला मुळांच न मानवणारी कल्पना घेऊन आलों आहोंत; आतां आपणांस फार जपून वागलें पाहिजे; आणि जपून वागण्याचा उत्कृष्ट मार्ग म्हणजे स्पष्टवक्त्रेणाची कमाळ करावयाची. ” पण महात्माजी ! हा स्पष्टवक्त्रेणाचा मार्ग फक्त मला एकट्यालाच घ्यावयाचा होता; आणि तिला मात्र मी स्त्री-स्वातंत्र्याच्या, पॅरिसच्या लेडीजच्या भडकदार कल्पनापासून अलिप्त राहाण्यास सुद्धा बजावलें होतें. मी पॅरिसला पुष्कळदा येऊन परीक्षेंत बांगलाच पास झालों होतो परंतु गुलाबची फ्रान्समधली ही पहिलीच सफर होती. प्रवासात असतानाच मी तिला रूसोपासूनच्या फ्रान्सची थोडक्यात ओळख करून दिली होती. मी तिला सांगितलें की, “ एकदम सर्वोत्कृष्ट आणि अत्यंत नाच असा हा देश आहे. येथें मला स्वतःला फार मोठमोठ्या ग्रंथकर्त्यांच्या व समधुरंधरांच्या तेजस्वी कल्पनांनाही माझ्या कल्पनेच्या बाटलीत आणावयाचें आहे; पण मी तसें करतां करतां, तुझ्याकडूनच कदाचित् त्या बाटलीचें घट्ट बूच फटकून उडून, तो आम्यावेताळ पुनरपि बाहेर पडेल; व कदाचित् आपलाही नाश करील. ” माझ्या या इशारतीमुळे ती घाबरली व फ्रान्स टाळण्याची तिनें मला विनंती केली. “ मला जगांतलीं एकही प्रमुख कल्पना जिरत्या खेरीज ठेवावयाची नाही. पण तूं घाबरूं नकोस. मी जवळ असताना घाबरण्याचें कारण काय ? असा मी तिला तजेला आणला; असो.

येथें बोर्डो, मार्सेली, लिओन्स, स्टॅस्वर्ग, ब्रेस्ट व पॅरिस इत्यादि ठिकाणीं माझी व्याख्यानें झाली. पैकीं एका पॅरिसमध्ये माझीं दहा व्याख्यानें बारा दिवसांत झालीं आणि एका रोमॅरोलॅखेरीज एकाही माणसाला माझी कल्पना पटली नाही असें मला कबूल करणें माग आहे. पण रोमॅरोलॅखेसारखा एकाच साधु जरी मला मिळाला असला तरी मला युरोप जिंकल्यानारखे वायतें. कारण माझा

गुलाबला आई मिळाली !

मुख्य कटाक्ष विचारक्रान्तीवरच आहे. ज्या कल्पनेचा जोर मोठा आणि जिची प्रवाहीपणाची ताकद मोठी, ती कल्पना काही काल, प्रचंड दरीत सापडलेल्या कागो नदीसारखा अज्ञानात अडकून राहिली तरी ती काळतरांनी त्या दरीचेंहि एक सुंदर सरोवर वरून ज्ञानसूर्यप्रकाशात येऊन संख्येने वाहान वाहात, शांतता महासागरात मिळाल्याखेरीज राहणार नाही, अशी माझी व रोमॅरोलॅचीही खात्री आहे. रोमॅरोलॅ हे स्वामी विवेकानंदाचे एक चहाते तर आहेतच, परंतु अमेरिकन लोकां. प्रमाणे ते केवळ नाविन्याच्या चमकीमुळे चमकून गेलेले गृहस्थ नाहींत, तर त्यांचा आचार, त्यांची नित्याची राहणीही त्याच सात्विकमार्गाची आहे. एक अगदी साधी गोष्ट आपणास सांगतो मी एकदा त्यांना म्हटलें की, “ मनुष्याचें अंतरंग प्रेमानें भरलेलें असलें तर तो मांस खाणारच नाही, व दाखही पिणार नाही, याचा उलट अर्थ असा नाही की, जे मांस खात नाहींत, व दाखला शिवत. सुद्धा नाहींत, ते प्रेमळच असतात. परंतु स्वामी रामतीर्थाजवळ एसा शिष्यानें, स्वामी विवेकानंदावर ते आशेष घेतले होते, तेव्हा समर्थानीं जें म्हटलें की, “ तुम्ही, स्वामीजींना पोटात काय घेतलें हें कशाला पहाता, त्याच्या बदनानलें अमृत प्या म्हणजे झालें ” तें रामतीर्थाचें उत्तर मार्मिक असलें, तरी प्रश्नाला सोडून आहे. विवेकानंदाच्या बोधामृताचा प्रभूच उरत नाही, पण त्यानीं मांस कां खावें व दारू का घेतली ? हा प्रश्न आहे जर कंद-पळमुळानीं धुधा भागून, आम्रिम्मान तेज पुंज कल्पनाची प्रसरताही पचविता येते, तर कोणत्या कां होईना देहाचा, शिजवलेला का होईना, पण एक तुवडा विवेकानंदांनी का खावा ! त्याचप्रमाणें दारूची निशा त्यांच्यावर मुळीच चढत नसेलही; पण जेथें स्वच्छ पाण्यानें उत्तर धुवावसुद्धा अपाय होत नाही इतकी योग्यताची गरमाई जठरा-भ्रींत व कंठस्थानांतही आहे, तेथें उत्तर धुवाजखील प्रदेशात दारूची जरूर अमनेच असें मी तरी कबूल करणार नाही.

येथें मला रोमॅरोलॅ यांनीं अडकून म्हटलें की, “ मी असें समजूं कां, की आपण आजपर्यंत कधीही दारू घेतली नाही, व मांसासनही केलें नाही ? ”

“ पण मी त्यात काहीं विशेष केलेंच नाही. दारू न घेणें व मांस न खाणें ही गोष्ट आम्हां महाशूनीय ब्राह्मणांना काहीं विशेष मोठी गोष्ट नाहीच. युरोपांत अमृतांना ते पदार्थ न घेणें यांत मात्र विशेष आहे खास; पण याचें कारण तुमची

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

तीं निरर्थक संवय, व आमची तीं बोती कल्पना. यर्नर्ड शॉ अस्सल माझण आहेत. त्यांना मी प्राणायामाचें महत्त्व समिणार आहे. पण तो प्राणायाम मलाच अजून येत नाही. तीं बाजू माझी अगदीं कोरी राहून गेली आहे. आपण मला एका सष्ट बाणांची क्षमा करावळ काय ? ”

“ कोणत्या ? ”

“ महाशय ! व इतर प्रातांतही काहीं राजयोगी आहेत. त्यांचें असें म्हणणें आहे कीं, विवेकानंदाच्या राजयोगाच्या भाषांतरावरून, त्यांना योगसाधनाची माहिती नव्हती असें दिसतें. प्राणायामादि योगसाधनावद्दल त्यांचा व त्यांच्या मुकुजांचाही अत्यंत प्रेमादर होता. परंतु त्या दोघांनाही त्याची पद्धतशीर माहिती नव्हती. ”

“ म्हणजे आपलें असें म्हणणें आहे का काय, कीं ” रोमॅरोलॅनीं मला पाब-
रून विचारिलें कीं, “ ते दोघे दाभिक होते ? ”

“ Nonsense ! ” मीही उद्गारलों. “ ते दाभिक पसैं असतील ते दोघेही पूर्ण ज्ञानीच होते ! ”

“ मग त्यांना तें ज्ञान कसें प्राप्त झालें ? ”

“ परमहंसाना भक्तियोगानें व स्वामीजींना ज्ञानयोगानें. राजयोगात ते दोघेही थेटपर्यंत अनन्यस्त होते. ”

“ क्षमा करा, आपला जर एवढी योगाचा अभ्यास नाही तर, तुम्ही त्या योग्यावरून असें म्हणून, अशिक्षितांचा बुद्धिभेद करणार नाहीं काय ? आणि झ्यले लोक तुमचा पक्क बुद्धिभेदच लक्षात घेतील व बाकींचे सोडून देतील. ”

“ महाशय ! ” मी म्हटलें, “ बुद्धिभेदाशिवाय बुद्धीची वाढच जर होत नाही, तर बुद्धिभेदाला करावें कशाला ? ज्या विकल्पासुद्धें बुद्धीची वाढ खुंटते तो विकल्प करूं नये, आणि त्याच्याच गतिंत बुद्धिभेद म्हटलें आहे. मीमानें जरासंवाचा जो भेद केला तसा तो विकल्प असतो. परंतु बोवणांतलीं जमीन नागरण्यापूर्वीं जाळावी लागते. तीं पुढीलपिकावस्ताच; व तसा संकल्प असतो. बुद्धिचें संकल्प सामान्य नसतात. कारण बुद्धि ही ज्या मनाचा एक अंश आहे तें मनच संकल्पविकल्पाचें असतें; म्हणून बुद्धीनें संकल्प शुद्ध केले म्हणजे मनाच्या

गुलाबला आई मिळाली !

इतर अंशातून विकल्पदेखील त्यात घुसतात. त्या विकल्पाना जो टाळतो, त्याच संकल्पही पुरे होत नाहीत. परंतु त्या संकल्पाग्रीनें जो त्या विकल्पाना जाळतो त्याच्या त्या संकल्पशेतीला त्या विकल्पाची राख उत्तम राख होते.”

“पण ही शक्ति ‘अज्ञाना कर्मसंगिना’मध्यें नसते.”

“ त्यांच्या ठायीं तत्त्वज्ञानाची पुस्तकें वाचण्याची अभिरुचि तरी असते काय ?” आमच्या महाराष्ट्रांत लोकमान्याचें “ गीतारहस्य ” पन्नास हजार माणसाजवळ असेल, परंतु ज्यांनीं तें पुस्तक काळजीनें अगपासून इतिपर्यंत वाचलें असेल असे पाचशे निघतील कीं नाही याची शंकाच आहे. ”

“ वचूल, पण आपल्या सारख्याच्या अशा बोलण्यानें, स्वामीजींचे ग्रंथ कोणांहि वाचणार नाहीत. ”

“ अनुभव उलट आहे. एकतर अगदींच नवशिके उगाच पुतूळ उत्पन्न होऊन वाचतात. त्यांच्या जवळ पुस्तकें असतात, पण त्यांची पुतूळमुडीच गारवून गेल्ली असते. ती या धक्यामुळें जागृत होते. नंतर एकदा वाचून टाकलेलें वाचक पुन्हा तादून वाचण्याचा प्रयत्न करतात. हा असा माझा अनुभव आहे. पण आपण हा अनुभवमुद्धा खोटा आहे असें धरून चालूं या; व नंतर मी असें विचारतां कीं, जे थोळे मुसते पुस्तकावरून फिरतात, पण जें मन मात्र अन्यत्र येवेलें असें. आमच्या हिंदु-स्थानात तें मन बहुतेकरून जितेंच असें. त्या ओढ्यांना व त्या मनाला तुम्हीं काय करतां, बुद्धिभेद करतां कीं बुद्धिविकास करतां हें मुळींच दिसत नाही. ज्यांना दिसतें, त्यांना दृष्टून जास्त पदाण्याचीच इच्छा होते, ज्यांना दिसत नाही, त्यांचें मन भावइत्या वस्तूंशींच संलग्न होऊं या ना ? तेव्हा बुद्धिभेदाचें भूत आम्हां हिंदूंना मुळींच तापदायक होत नाही. आतां प्रंच लोक एवढेंच घेतील व यादोंचें सोडतील म्हणतां, तर जेवढें घेतील तेवढेमुद्धा त्यांच्या मानगुटीवर पमत्याखेरीज रहाणार नाही. आमच्या परमहंसांना व स्वामीजींना राजयोगात विजय मिळाला नव्हता असे त्यांना समजताच ज्यांना यापुढें तो मिळेल त्यांच्याबद्दल ते वचवून नाहीं कीं रहाणार. हें कथा रोल्लादेच ! स्वर्गाची मान्यरी नाही. मातज्वरी तत्त्वाची आहे. शक्ति शरीरधारी नामनिट्यस्थित दिग्गजे, पण ती तत्त्वाचीच अमने. ज्या मिटिता कायदांवर लोकमान्यांची घेउपर्यंत निष्ठा होती, तेच कायदे महात्मा-जींनीं मातीमोल पराविण्याचें कंठण बांधले आहेना ! म्हणून काय लोकमान्याचें

यहात्मा गांधी-संतान की साधु ?

“पण अशानें कोणीच मरणार नाही”

। “हुसच्याच्या छळातें मरणार नाही”

“आपण सजीवनीविद्येविषयीं येथें बोलता आहा काय ?”

“नाहीं ती विद्या मानवाना येऊ नये अशी परमेश्वराची इच्छा आहे.”

“पण शुक्राचार्यांना येत होती”

“येताच त्यांचा नाश झाला”

“तो नाश होऊ न देता ती विद्या आली तर ?”

“वेणार नाहीच. कारण ती विद्या प्राप्त करण्याकरता जें योगबल लागतें, त्या सीमेश्र्च जीवात्मा गेला म्हणजे त्याला शिळ्या कुडीपेक्षा नवें जीवनशास्त्रच आवडेल, शुक्राचार्यांचे तें असुर लोकांनलें योगसामर्थ्य होतें म्हणून ते प्रेताना जीव आपण्यात अडकून राहिलें”

“पण नवें जीवनशास्त्र प्रत्येकाला माहीत असतें, त्याला योगबल नको”

“तशी गोष्ट असती तर आजचे दु र्याचे दिवस आलेव नसते महारोग्यालाहि मुलें होतात, परंतु तें, जीवनशास्त्राचें विडवतच होय, आणि हजारोतून एका घाच्याच मुलाचा मन-पिंड रोगविमुक्त असतो हा गोष्ट ध्यानात घरा जीवनशास्त्र म्हणजे फक्त शरीराचाच उत्पत्ति शरीरोत्पत्तीच्या शास्त्राला कामशास्त्र म्हणतात पण त्या शास्त्राचेंही थेंब उत्कृष्ट मन पिंडाला उत्कृष्ट शरीर देण्याचेंच असतें शिवाय मी जीवशास्त्र शब्द वापरला नसून जीवनशास्त्र वापरला आहे जीवशास्त्र म्हणजे Biology जीवनशास्त्र तुम्हाला अजून माहीत नाही त्याला पाहिजे अगल्यात Lalalogy न्” १. त्यात उत्कृष्ट विचार, उत्कृष्ट भावना, व उत्कृष्ट आचार याचें योग्य प्रमाण असने व मया “राजयोग” हें त्या Lalalogy चें उत्कृष्ट साधन आहे”

“ असे उत्कृष्ट योगी आता कोणी आहेत काय ?”

“ ह्यातीत मला बर्नर्ड शॉ व रोमॅरोल्लो दिसतात,—”

“ पण मी नास खातो”

। “ आपण राजयोगी नव्हत ”

“ राजयोगी कोण आहेत ?”

गुलाबला आई मिळाली !

“आहेत ? हिंदुस्थानात आहेत; पण,” मी हळहळून म्हटलें, “ते या आमच्या जगाकडे पाहत नाहीत.”

“का ?”

“कदाचित् अनून वेळ आली नमेल.”

“आपण थिओमफिस्ट आहात का ?”

“नाही. पण आपण मूळ मुद्यावरून फार घसरत चाललों नाही का ? माझे म्हणणे असे आहे की, कर्मप्रवाण जे योगी असतील त्यांच्या नियंत्रणाखाली आज एक संस्कृतिमाघ्राज्य चालवावें. स्थलमर्यादा तर मुळावें नकोत—”

वगैरे माझी कथना मी त्यांना मग विशद करून सांगितली. ती त्यांनी ऐकून नली; व मला विचारिलें,

“या तुमच्या कल्पनेप्रमाणें गांधींचा उपाय कसा आहे ?”

ती एक नव्योगाचीच पायरी असल्या कारणानें मला मान्य आहे.”

“कसा.”

“हिंसेला मारते.”

“नरल डायरसारख्यांना हिंसा करायला काहींमुद्दा लाज पाटत नाही.”

संत शत्रुत. पण हिंसेला प्रतिहिंसा मिळून दुप्पट हिंसा तर होत नाही ना ?”

“सपदोरापेक्षा गांधीं आस्त पराक्रमी म्हणावयाचे ?”

हाच नाही. म्हणूनच मी त्यांना राजयोगाची एक पायरी अनुभवलेला न समजतो.”

“दुर्बलता ही हिंसा काय उपयोगाची ?”

दुर्बलाची कशी ? मरण्यास आनंदानें तयार होणें हें मनोदौर्बल्य का आहे ? पराभवाच्या भीतीनें ब्याड बनून, बेफिकीरीच्या वेडानें नेपोलियन होणें हें दौर्बल्य आहे ? आपण Muscular system आणि Nervous system यातलें सर्व बारिकसारिक फरक जाणताच.”

“नग तुमचा शिवाजी राजा ब्याडच म्हणावयाचा ?”

“त्यानीं भीतीचा संहार केला. भीतीनें संहार केला नाही.”

“तर् इतेंहासप्रासिद्ध व्यक्तींचा विविक्ता नकी. मला असें म्हणावयाचें होतें की, गांधींच्या अहिंसेमुळे हिंदु लोक दुर्बल बनतील.”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ उल्टे सारे जग सबल होईल. हिंदु लोक तर फारच बलवान होतोल. गौतमबुद्धानंतर आज २५०० वर्षे झाली आहेत, हे आपण सगळेच विसरतो. ”

“ पण काही लोक तर दंगे, धोपे, छटारूपणा, व बंडे करतातच. ”

“ त्याबद्दल गांधींना अतोनात दुःख होतें ते लोक भ्याड आहेत असे त्यांना स्पष्ट वाटतें. शठ प्रति शात्र्यम् यापेक्षा शठ प्रति प्रीति हें तत्त्व त्यांना अधिक मान्य आहे, आणि माझ्या संस्कृतिसाम्राज्याचें प्रीति हेंच मुख्य साधन होय ”

मि. क्षेमकल्याणी ! तुमची सगळीच उत्तरे मला पसंत आहेत असें नाही, पण कोणत्याही प्रश्नाला तुमचें उत्तर ठरलेलें आहे असें पाहून तुम्ही खचित तत्त्वनिष्ठ आहात असें मला वाटतें. आणि तुमची मुख्य संस्कृतिसाम्राज्याची कल्पना तर मला पुष्कळच मान्य आहे. तुमचे मार्गही मला समजले. पण या साम्राज्याच्या युगात, आणि या फ्रँको-जर्मन समरभूमीवर ते मार्ग व तें ध्येय याचा एक अत्यंत सूक्ष्म ध्वनिमुद्रा कोणी ऐकून घेणार नाही. तथापि प्रयत्न करा. ईश्वर तुम्हाला आज नाही, उद्या, वेढ्यातरी यश देईल. ”

महात्माजी ! रोमरोल्लो म्हणजेच मी सारे फ्रेंच राष्ट्र आज समजतो. म्हणून या पत्रात फक्त त्याचीच भेट दिली आहे.

आता गुलाबविषयी लिहून हें पत्र संपवितों. महात्माजी, सांगावयाला अत्यंत दुःख होतें की, मी इशारा देऊन सुद्धा गुलाबवर पॅरिसियन लेडीच्या संगतीचा दुष्परिणाम झाला होता. तिच्या पोषाखात फरक पडला होता, व वागणुकीतही शरीरसुखाची जास्त लाळसा उत्पन्न झाली होती, ती नाचायला शिकली. नर्तनाची कला येथे वाईट नाही, परंतु आम्हां हिंदूंचें नर्तन जसें मन - पावित्र्याचेंच एक साधन असतें, तसें येथें सुळीच नसून, तें शरीरसुखाचेंच साधन आहे. गुलाबला येथल्या तटणाबरोबर नाचायला मी प्रतिरोध केला नाही. ती नाचली, नाचते. एवढेंच नव्हे तर मी येथून इटलीत जात आहे तर ती म्हणतें की, मी तुम्हाला जर्मनीत भेटेन. मी तिला ताबडतोब स्फार दिला. आणि तिच्या करणानें मिलनला जाण्याकरिता स्टेशनवर एकटाच गेलों, पण महात्माजी ! आश्चर्य असें की, माझी गुलाब स्टेशनवर माझीच वाट पहात होती. तिनें आमची निश्चिंत्ता काढून ठेविली होती. ती आमगाडीत मला म्हणाली, “ आर्येरी स्वार्त्त्याबा कधीही दुसऱ्यायोग करीत नसते, हे मी सगळ्या पॅरिसला आज शिकून आले आहे ”

गुलाबला आई मिळाली !

मी तिला प्रेमाने आलिंगून चुबिलें, कारण आमच्या डब्यात तपस्या रोमॅरोलॅ-
शिवाय कोणीही नव्हतें ते मजबरोबर मॅग्नोपर्यंत ठिकठिकाणी हिंडले, आजच
परत फ्रान्सला गेले

या पत्रात मला एक अत्यंत वाईट गोष्ट करावयाची आहे ती अशी की ती
रा दादासाहेबांचें एक पत्र जें मी पूर्वी पॅरिसहून पाठविलें होतें त्याचें आपण
काय केलें हें विचारता काय कर ? दादासाहेबाना मनोधैर्य नसावें
याचें अत्यंत वाईट वाटतें आपणही त्यांना आपल्या त्या कायकोला व मुलम्याला
घरी आणावयाची विनंती करा मला तरी त्यामुळेंच आनंद वाटेल, हें दादा-
साहेबांचें पत्र मॅडम—इतें गुलाबला दिलें, त्या घाईच्या घरी दादासाहेब विसरलें
असतांल महात्माजी ! त्याच उर्वशीनें माझ्याशींमुखा पूर्वी दोनदां लपळपणा
केला होता ! आणखी पशुशुचि ती कोणती ? मी हें गुलाबला सांगितलें तशी
ती झुजता थरारली ! ” कळवें

आपला पुत्रतुल्य,
मृगेंद्र

§ २ या विस्तृत पत्रामुळें महात्माजींना, मिठाच्या सत्याग्रहाच्या प्रवासांत
मुक्ता अतोनात वाईट वाटलें मृगेंद्राची कल्पना रवींद्रनाथ टागोर, अरविंदबाबू
घोष, शॉ, वेल्स, रोमॅरोलॅ प्रभृतींच्या पुस्तकवाचनानें, भेटींनीं वगैरे साधनानीं
तयार झाली आहे खरी, तीत त्याचें स्वत्वदेखील चमकतें खरें, पण त्या विशाल
दृष्ट्यात तो आपल्या मातृभूमीला, आज नाही तरी, उद्या विसरेल की काय ?
अशी त्यांना भीति वाटली पण त्यांना मृगेंद्रापेक्षाही गुलाबची माग अतोनात
काळजी वाटू लागली तिच्याकरता तरी त्या जोडप्यानें आता परतावें असें
त्यांना वाटू लागलें होतें दादासाहेबांच्या पत्राचा यापूर्वीच त्यांनीं सदुपयोग
केला होता आता सख्याहरीचें व दादासाहेबांचें पत्रणें शक्यच नव्हतें,
व भागीला तर आपला मुलगा डोब्यांसमोर देखील नव्हता, म्हणून त्या
हुषार पोरानें एकदम गार्फीचल्ल आश्रय घेतला होता, व त्यांनीं त्याला
मृगेंद्राच्या हवालें केलें होतें पण बुद्ध क्षेमकल्याणीची व त्यांच्या नूतन
पत्नीची कहाणी अजून सपली नाही ती ओघाओघानें येईलच. तूर्त

महात्मा गांधी—संतान की साधु ?

तरी महारमाजींनीं सुरतेच्या तापाच्या पुलावरून उतरल्यानंतर पाहिल्याच मुद्दामांत, मृगेंद्राचा तार वरून परत घोळावण्याकरितां एक फॉर्मिन् टेलिग्राफचा फॉर्म आणवला पण तो त्याच्या हातीं पडण्याच्या आगोदरच मृगेंद्राचें पाचवें पत्र त्यांच्या हातीं आलें त्यावरून त्यांना आपला वेत सोडून, यावा लागला मृगेंद्राचें हें पत्र, इतर पत्रांच्या मानानें फारच लहान होतें,—तें असे,—

पत्र पाचवें

डार्लिन्—६ मार्च १९

कृ० सा० न० वि० वि०

माझा गॅलसगोपर्यंतचा प्रवास एकदरीने बरा झाला कारण इटलीं स्विस्सलंड जर्मनी, हॉलंड, इंग्लंड, व स्कॉटलंड येथपर्यंत रोमॅरोलॉ आमच्या बरोबर होते त्यांच्यामुळे माझ्या व्याख्यानांना जास्त गाभारिण्य आलें, मला थोड्यानाही, अनेक शक्यशका काढून, व समाधान झाल्यावर कार्य करण्यास उत्तेजन दिलें इतलेंच मुनो निर्मिनीं तर फारच बहार उडवून दिली ते थेटनेच म्हणाले, (पण त्याचें हृदयच त्या उद्गारातून बाहेर पडलें,) की, तुमच्या महात्माजींची, तोफाना बंद पाडणारी तोफ वर हिंदुस्थानात होती तेंच बरें पण आता तुम्ही इथें येऊन आमची सिंहासने हादरून टाकीत आहात ! महात्माजी ! मला तर सरोसरच असें वाटतें की, आपण हिंदुस्थानात सिव्हिल डिसओबिडियन्स चालविलें आहे, तसें युरोपातही मिलिटरी डिसओबिडियन्स करावयाला यावें ! टॉलस्टॉयनें तरी काय केणें होतें ' प्रथम अनकांचे बळी पडतील ना ' पडोत नाही तरी कोणत्याही नव्या तत्वाला काही नर बळी यावें लागतातच प्राचीन काळी फक्त त्या तत्त्ववेत्त्याला छेदून भागत असे आता यांनींच हें सान्निधिक व सांभिक युग उत्पन्न केलें आहे, तेव्हा यांना नर बळिही पुष्कळ दिले पाहिजेत आजपर्यंत नर बळी घेणें म्हणजे, देशभक्तीचा तो एक अमोलिक युग समजण्यात येत असे आता नर बळी म्हणजे शुद्ध पाप हें सत्यच त्याच्या ओळ्यात भरू या मी ही विचारपसरा मुखोलिनिना सांगितली, तेव्हा ते म्हणाले की, *I fall at the feet of a man who thinks, and acts more dangerously than myself Gandhi is that man. I am his slave !*

गुलाबला आई मिळाली !

(जो माझ्यापेशाही जास्त भयंकर विचारांचा व आचारांचा मनुष्य आहे, त्याच्या पायाशी मां लोळण घेतो, गर्धा तसा मनुष्य आहे. मी त्याचा दाम आहे.)

हां अशी एम्दम चागली तर एकदम वाईट मनोरचना सान्या युरोपखंडाची हशी झाली आहे समतोल्यणा तो वसा, हा त्याच्या मेंदूला माहीत नाहीच. फॉक्सर्सनं त्याचें डोके कसे भणाणून गेलें आहे. स्वित्झर्लंड, हॉलंड व बेल्जम या तीन राष्ट्रांनीं मात्र मला चांगल्याच पाठिंब्या दिला आहे, व आपणाम आश्चर्य वाटेल कीं, माझी कल्पना जर्मनीनें नुमती झेलून घेतली. ते म्हणाले कीं आमची सारी धडपड सूर्यप्रकाशामरता आहे. ज्ञान व उद्योग यांना आजही फ्रान्स व इंग्लंड यांनीं कसे अंधारात ठेविलें आहे. तुमच्या प्रयत्नांना आम्ही सर्स्वीं तयार आहोंत. पण यामुळें इंग्लंडमध्ये मी घेऊं नये अशी मला नोटिस आली होती. म्हणून मी रशियात जाणार होतो; पण रोमॅरोलें एक्स्ट्रेच इंग्लंडमध्ये गेले, व त्यांनीं व यर्नर्ड शॉं अगणि वेल्स यांनीं लेनर गडहमेंडचा धिंकार केला. त्यामुळें म्हणा किंवा तिकडे हिंदु-स्थानात काहीं तरी विलक्षण झालें असेल म्हणा, मला इंग्लंडमध्ये जाण्याची परवानगी मिळाली. तेथें मी व माझ्यावरील तिन्ही जगद्विख्यात नरपुंगवानीं व्याप्यानाचा नुमता पाऊस पाडला. तो अजूनपर्यंत, खडनावर पडला कीं मऊ शेतात पडला हें नीट सांगता येत नाही. तथापि एका प्रधानानें मात्र सहजोद्गार काढलें कीं, “ If there is to be one Empire, that Empire will be British Empire, and no other. ”

(जगान जर एकच साम्राज्य व्हावयाचें असेल तर तें ब्रिटिश साम्राज्यच असेल, दुसरे कोणतेंही नसेल)

चटकन् शॅसाहेबानीं एक सुंदर फटका मारला ते हंसून म्हणाले, “ If the World wants a Bull-dog to rule over it, it shall select it from England, but unfortunately, the world wants Human Being to represent the divine will, so it will select Human Beings from Human Beings. You can never force man to run on four feet. No gun

महात्मा गांधी-सतान की साधु ?

can give man two more feet or stick a tail to this backbone !

(जगाला जर आपणावर राज्य करायला एकादा बुलडॉगच हवा असेल, तर तें तो इंग्लंडमधूनच निघडील. पण दुर्दैवानें जगाला परमेश्वरी इच्छेचा प्रतिनिधि म्हणून मानवी प्राणी पाहिजे आहे; आणि म्हणून तें मानवी प्राण्यातूनच त्यांची निघड रस्ताील. तुम्हाला, माणसाला चार पायावर चालवायला कधीही माग पाडता येणार नाही त्याला आपणां दोन पाय देणारी अथवा त्याच्या पाटांच्या पंथ्याला दोपट चिरुटविणारी तोफ या जगात उत्पन्न होणार नाही)

असो, इंग्लंडमधली कामगिरी एमटीच की, मला शेवटोयन स्कूल मिळालें तूं पुष्कळ झालें. आयर्लंड सहज मिळेल स्कॉटलंड म्हणजे इंग्लंडचें डोकें आहे अशें. आज आम्ही पेट्रोप्रेडला जाण्याब्रताच निघत आहोंत. कळावें.

आपला पुत्रतुल्य,

मृगेंद्र.

§ ३ टॅक्लिन्च्या या पत्रानें गांधींना एका प्रकारें फार मोठें समाधान झालें आपण त्या नवरावायकोला परत योलावले नाही हेंच बरें केलें असें त्यांना आतां वाटू लागले. मृगेंद्राची कल्पना, आपल्या अहिंसेच्या कल्पनेशीं विसदृश नाही, उलट तो आपल्या सत्प्रेमालाच फार पूज्य मानतां हें त्यांनाही आवडलें. मुसोलिन्ची उद्गार वाचून त्यांनीं स्मितहास्य केलें, पण बर्नर्डशांच्या विनोदानें, तर गंभीर गांधीमुखां मोठ्यानें हंसलें. एमंदरीत मृगेंद्रानें आपल्या पाहिल्या राजकीय सफरींत मोठेंच कार्य केलें याचा त्यांनींही अभिमान वाटला. मात्र तो रशियांत विनाकारण गेला अशी त्यांना, त्यातल्या त्यात हुरहुर वादूं लागली. नेहरू पितापुत्र जरी मॉस्कोला जाऊन आले होते, तरी रशियाच्या प्रचलित राजकारणाविषयी त्याचें चांगलें मत नव्हतें. गुप्तकट, कम्युनिझम, चैंगरेविषयी इंग्लिश ग्रंथकारांनी रशियाचें नांव बऱ्या बद्द केलें असलें तरी, टॉलस्टॉयचा रशिया हा नव्हे अशी त्यांची पूर्ण खात्री होती. हिंदुस्थानात जें, कम्युनिस्ट म्हणून कित्येकाना पकडण्यात आलें, त्याविषयी गांधींना वाईटच वाटलें, तथापि रक्तपाती अराजकता त्यांना कधीही मान्य नव्हती. निस्संशय कल्प

गुलावला आई मिळाली !

टाकणाऱ्या राज्यपद्धतीपेक्षा, प्रेमाने, सत्याने राज्य स्थापणारी अराजकता बरी, असे त्यांनी म्हटले असेल; पण अराजकतेकरता अराजकता त्यांना थोडीमुद्दा सपन नाही. ते कसेही असो. त्यांचे लक्ष मृगेन्द्राच्या सहाय्या पश्चाकडे लागले नवें; आणि ते लपसूच आलेही. अथवा पत्र नव्हे तर मोठी तारच आली. तिचा मराठी सारांश असा.

बुध्दान्याची तार !

ता. ११ एप्रिल, १९

मागण्यास अत्यंत तीव्र वेदना होतात की, गुलाबने मला सोडले. मॉस्को येथे तिला एक राशियन योगिनी भेटली. तिने तिला इंग्ली आणि योगसाधनाचीही थट्क लाविली. योगाभ्यासाचे तिचे निमळ धोताड आहे, पण गुलाब तिच्या-स्तव्या कक्षात गेली की, शेवटी तिने मला स्पष्टच सांगितले की, मला आपणांस फायमचे सोडणे भाग आहे. या दुःखानेच केवळ नव्हे, तर हें दुःख गिद्धनदी मी साधार सांगतो की, राशियाची नीतिमत्ता अत्यंत बिपडली आहे. त्याचा हिंदु-स्थानवर जो पूर्वापासूनच थोडा आहे तो अजूनही आहे. माझ्या कल्पनेच्या येथे ठिकच्या ठिकच्या उडल्या ! लिओ टॉल्स्टॉयचा हा आजचा राशिया नव्हे. राशियाबद्दल सारांक राहण्याबद्दल मी ब्रिटिशाना दोष देऊ शकत नाही. आणि हिंदुस्थानच्या हिताच्या दृष्टीने बोलावयाचे शास्त्रास माझी संस्कृतिमात्रा-ज्याची कल्पना गेरीज करून, मी ब्रिटिश सत्तेलाच मान्यता देईन. हिंदुस्थानचे प्रजासत्ताक स्वतंत्र राष्ट्र होऊन, गांधी त्याचे पाहिले प्रेनिटेंट झाले तर मोठे निराळी, पण तसे होणेही माझ्या संस्कृतिमात्राज्याची पहिली निशाणांच होय. परंतु तसे घडून येईल तरी मी बर्नर्ड शॉ व एच. जी. वेल्स यांच्या ब्रिटनच्या सत्तेलाच हिंदुस्थानच्या हिताचा गणन; रोमॅरोलौचा दान्न अजून आहे तसा देत आहे. अति शहाणा त्याचा बेलरिहामा, या म्हणीप्रमाणे दान्न्यां सगळीं बामे सुंदर पण अपुरी राहतात. जर्मनीला पितृदेशप्रेम झाले जबरदस्त आहे की, त्याला कगादती करणाची संयत्त नाही; व केल्या तरी त्यांना त्यांचे लक्ष नमने. ब्रिटिशांचे लक्ष असते ते फक्त आत्महिताचे अग्नो हें जरी नव्हे; तरी त्यांना पोट तरी लक्ष देण्यास भाग पाडते; असो.

गुलाबने मला दगा दिला तरी माझ्या आत्मनिष्ठेने मुझीच दिल्या नाही हे

महात्मा गांधी-सैतान की साधु !

सागायला मला मोठा आनंद वाटतो. रशियात जरी माझ्या कल्पनेच्या चिडड्या उडाल्या आहेत, तरी अफगाणिस्थानमधली राज्यक्रान्तीची संघर्ष वाया जाऊ देऊं नये असे मला वाटलं, व मी एकटाच घुसल्यास आलों आहे. घुसल्यान सुद्धा गुलाबच्या विरहानें मला भुषाण आला नाही, यावरून माझी माती तत्त्वनिष्ठेचाच आहे असा मला अभिमान वाटतो.

भुगेंद्र

§ ४ या तारेनें गांधींना क्षणभर चक्कर आली, पण तांतून ते मागेवळें होतांच त्यांनीं पेशावर येथील काँग्रेस कमिटीच्या ऑफिसमधून तार आली:...

Mrigendra is arrested and brought here as a spy. Court Martial, the day after tomorrow.

(भृगेंद्राला हेर म्हणून पकडलें आहे. कोर्टमार्शल परवा आहे.)

§ ५ काय असेल तें असो. ही छोटी तार हातीं पडून गांधींनीं ती वाचताच त्यांना एकप्रकारचें भवसान आलें, त्याचें वदन तेज पुंज झालें. त्याच्या मस्तकाभोंवतीं एक दिव्य वलय उत्पन्न झालें. त्याच्याजवळचे लोक सांगतात की, असें विलक्षण दैदिप्यमान तेज महात्माजींच्या भोंवतीं त्यापूर्वीं कधींही कोणीही पाहिलें नाहीं. तें असें किती तरी तास वसले होते. तिसऱ्या दिवशीं सायंकाळीं तें तेजोवलय कमी होत चाललें, व नंतर त्यांना झोप लागली, तेव्हाच तें वलय अजिबात नाहीसें झालें. मात्र त्या स्फूर्तिमग्न स्थितीत त्यांना झोपेशिवाय आणि भाषणाशिवाय पावींचीं सगळीं रोजचीं कामें बेलीं. ते कोणाशीं बोललें नाहींत की, क्षणभर झोपलेही नाहींत. रोजच्यासारखा प्रवास केला; व भजनादि सर्व प्रकारही त्यांनीं यथासांग पार पाडले. शेवटीं चक्क्या दिवशा सकाळीं ते उठले तेव्हा “ द्यावास बाळानो ! योगिनी ! ” असे ते उद्गारले ! याचा अर्थ काय ? म्हणून इतरांनीं विचारलें तेव्हा म्हणाले.

“ मी जेव्हां पेशावरला गेलों.”

“ पेशावरला ! ! ! ” सगळे शिष्य स्तंभित होऊन आश्चर्यानें ओरडले

“ हो. पेशावरला मी गेलों ! मला माहीत आहे कीं मी त्याचवेळीं येथेंही होतां ! पण ही योगासिद्धि आता मी मान्य केलीच पाहिजे. याविषयीं वर्त ११-

गुलाबला आई मिळाली !

बॅच पुरे, मी जेव्हा पेशावरला गेलों तेव्हा मृगेंद्राला एका मोठ्या मैदानावर साइट्सारखा.

“साइट्सारखा !”

“अगदी बरोबर तसाच ! आणि एक पलटण बंदुकी भरून त्याच्या शरीराचे धिसें करायला तयार होती. आणि-आणि-आणि- (ढोळे पुसून) माझी गुलाब, त्याला वाचाविष्याकरता, जनरलची मनधरणी करीत होती. तिचे त्या जनरलने मुळीच ऐकिले नाही पण इतक्यात मृगेंद्राच्या अंगावर एका मनुष्याने आपले अंग टाकून त्याला पूर्णपणे झाकून टाकिले.

“कोण तो महात्मा ?”

“कॅप्टन भापवराव मोघे !”

“शाबास !”

“पण त्यांना ताबडतोब दूर करण्यात आले पण त्याच्या ठिकाणी दुमरे एक मनुष्य येऊन त्यानेही मृगेंद्राला तसेच झाकिले.”

“हा दुसरा कोण !”

“सुर्देवाव !”

“भले पट्टे !” दुसरा भरतच ! माते ! हिंददेवी ! असे वीरपुत्र

“थावा !” त्यालाही दूर केले ! पण त्याच्या जागी मणिला गेली,

“धन्य मणिले !” धन्य तुझी !”

“तिलाही दूर केले ! मग माझी गुलाब जाऊन आपल्या पतीला विलगली; त्यासरशी ती दोघे एवढम अदस्य झाली !”

“वाय म्हणता ? एवढम अदस्य !”

“हो. एकदम अदस्य झाले ” मलामुद्रा दिसली नाहीत. लष्कराने त्यांना खूप शोधले पण फुकट ! पण इतक्यात एक योगिनी हंमन हंसन आली व त्या जनरलला व आम्हाला म्हणाली, ‘माझ्या योगवियेने मी त्यांना अदस्य केले आहे. मी गुलाबची आई व्हेन मृगेंद्र माझा जावई आहे. आता मलाच धरा कसे एका शिपायाने तिला धरण्याचा प्रयत्न करताच त्याच्या हाताला वाऱ्यात हिसका मारून बसला. कारण ती योगिनी अदस्य झाली.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

रोबर्टों “ मि. गांधी, अशानें आम्हीं तुमच्यावर राज्य तरी कसे करावें ? ” असें तो जनरल मला म्हणाला. मी म्हटलें की, “ गुन्हेगार कोठें आहेत याचा जरी आतां पत्ता नसला तरी तुम्ही गुन्हा तरी कसा शाबित केला पाहूं ? ” याचें त्याला उत्तर देतां आलें नाहीं. मग मी मृगेंद्राची बुखान्याची तार त्याला दाखवली. ती वाचून तर तो अगदींच विस्मला, व मग उद्गारला, “ छे, छे. अशा अन्यायानें आमचें राज्य तर महिनाभर टिकणार नाहीं. ” मग त्यानें त्या तारेची नखल व झालेला प्रकार बरिष्ठांस टेलिफोननें कळविला व बरिष्ठांकडूनहि “ Sentence quashed ! Mrigendra released ” अशी तार आली. जणो मृगेंद्र सुटकेची वाटच पाहत होता. पण ती तार माझ्या हातां पडतांच ती तिघेंही आम्हांस दिसली. तसा तो जनरल देखील हंसला. व मला म्हणाला,

Gandhi ! you are a Mahatma ! but-Satan or Saint.

“ गांधी ! तुम्ही महात्मा आहांत ! पण सैतान कीं साधु ! ”

१ ।
पुस्तक २ रें समाप्त.

शुस्तक तिसरें.

साधु !

भाग पहिला

योगिनीची माया !

कायाशयोसम्बन्धसंयमालघुत्वं समापत्तेः श्वाकाशगमनम् ॥
पाक्तजलयोगसूत्रम्—विभूतिपादः—३-४२ ॥

१० ३ ॥

§ १ महात्मा गांधींचा मुकाम ××× येथे अस्ता, त्यांना मृगेंद्र, गुलाब व ती तपस्विनी अशी तिघे, पेशावरहून येऊन भेटली. माधवराव आणि मणीला तसेच माधवराव पुण्यासच होते गांधीसारखांच ती तिघेही पेशावरला गेली होती. त्या योगिनींची ती गूढ कृत्ये गांधींनाही अजून समजली नव्हती. म्हणून त्यांनी एक्या रात्री सर्व मंडळीत त्या योगिनीला विचारले—

“ आपली माहिती आम्हास मिळेल काय ? ”

“ हो. न मिळायला काय झालं ? ” त्या पोक्त तेजस्विनीने उत्तर दिले, “ आपणाला काय माहिती पाहिजे ? ”

“ पहिल्याने असं सांगा की, आपण या मुलांना नाहींसं कर्म केले होतं ? ”

“ त्याच्या अगोदर माझं थोडंसं चरित्रच सांगतं. तें फारसं मोठेदा नाही. एकाच ध्येयाला वाढवून घेणाऱ्याच्या चरित्रात बहुत करून विविधता नसते. त्यात माझं ध्येयही सामान्यच होतं. माझ्या पतीला महारोगानं पछाडल होतं.”

“ आपली जात कोणती ? ” गांधींनी सोतकंठ विचारिले.

“ मी पारसिन म्हणजे पार्शी जातीचा आहे ”

“ मग गुलाब पार्शिन आहे म्हणावयाची ? ” गांधींनी स्मितहास्य करून विचारिले

“ पार्शीण होती आतां ब्राह्मणी आहे ”

“ हें क्षेमकल्याणी घराणें म्हणजे धौर आहे तुम्हा ! वसु बिलाला, आणि पटेल बिलाला लोक प्रतिरोध करितात, पण हे लोक आपणाला करायचें तें वेला-शक करतात. मृगेंद्रा, मी तुझं अभिनंदन करतां. तुम्ही चापलेक खरे मुधारक आहात. वर पुढें ? ”

“ माझा बाप एक श्रीमंत व्यापारी होता ” योगिनीने आपली गोष्ट पुढे चालविली, “ मी त्याची एकुलती एक मुलगी होतें. मला मुसाबळेला दिल होतं, आणि माझे पतीमहाराजही श्रीमंत आणि सद्गुणी होते. आम्हाला ही पिरोज-हिचं खरं नांव पिरोज आहे वरं का—झाल्यानंतर त्यांना त्या रोगाचा उद्भव झाला. त्याच्या निपणजाला तो रोग होता अस त्यावेळीं कळलं. आम्ही नाना-प्रकारचे औषधोपचार केले, पण रोग हट्टेना सुद्धा, मग समूळ कसा जाणार ? शेवटीं

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

एक हटयोगी आमच्याकडे आला, व त्याने त्यांना हटयोगाने वरं करण्याचा प्रयत्न केला. मौज अशी झाली की, त्याचं काही चुकलं असलं पाहिजे; कारण माझ्या पतीचा रोग तर बरा झाला नाहीच, पण त्या योग्याला मात्र तो जडला. तसा तो घाबरला; व आपण आपल्या गुरूकडे जातो असें सांगून, जास्त कमी न बोल्तो तो तडक निघून गेला मुद्दा. वर्षा सहा महिन्यात तो आम्हाला भागगाडीन दिसला, तेव्हा खडखडित बरा झाला होता. तेव्हा आम्ही त्याला विचारणार तोच तो, पुढल्याच स्टेशनवर उतरून निघून गेला. आम्हाला अत्यंत खेद झाला; पण मला मात्र एक प्रकारची आशा उत्पन्न झाली. मी मनातच निश्चय केला की, त्या योग्याला नाहीतर त्याच्या गुरूला गाढून व त्याच्या हातापाया पडून पतीला रोगाविमुक्त करायचंच. पण मला जायला त्यांनी मुर्तीच परवानगी दिली नसती. शिवाय पिरोज होती ना ! शेवटी मी मनाचा धडा केला. मी अमक्या कारणाकरता जातं, राग नसावा, पिरोजला हजराबिगबिगळ दिलें आहे.

“ पण हजराबिबी म्हणात्या की, ही निवडुंगात सापडली ? ”

“ तशी बतावणी करायला मीच तिला मुद्दाम सांगितलं होतं. समजा मी प्रवासातच मेलें, तर महारोग्याची आईशिवाय मुलगी म्हणून तिचं लग्नच सालं नसतं, असो. पुढें मला तो हटयोगी व त्याचा गुरू यापैकी कोणीच सापडलं नाही. पण सहा वर्षांनंतर हिमालयात माल मला एक तपस्वी दिसला, तो वृद्ध अमृतही त्याची काति दिव्य होती. १८५७ सालच्या घंडात आपण ३० वर्षांचे होतो व त्या बंडाचा बीमोड झाल्यामुळे इथे एका महान् योग्याजवळ त्याची सेवा करून राजयोग शिकलो व आज आपण आणखी ५० वर्षे देहधारणा करणार व भग जाणार असं ते म्हणत असत. मी त्यांना माझी कथा सांगितली व माझ्या पतीवर कृपा करण्याची त्यांना विनंती केली. त्यांनी मला दोन उपाय सुचविले. एक औषधीचा व दुसरा प्राणायामयोगाचा. पैकी पहिला उपाय मी कधीही करणार नाहीं असा त्यांचा आग्रह होता, व दुसरा उपाय मात्र ते मला शिस्वायला तयार होते. माझ्या पतीला तेथे नेम्यास अगर त्यांना पत्र पाठवून कुशल वर्तमान कळविण्यास देखील त्यांनी मना परवानगी दिली नाही. कारण त्यामुळे त्यांना जगसंगीचा ग्राम होणार होत

योगिनीची माया !

असो. नंतर सहा वर्षे, मी त्याची सेवा करून, त्याजबद्दल राजयोगमुद्रा शिकले. खरोखरच महात्माजी ! असे योगी या भूतलावर आहेत, म्हणूनच या जगाला अज्ञानमागारात बुडून सशरीर मरण्याचे भय नाही—

“ माईजी ! ” मृगेंद्राने मथ्येच विचारिले, “ आपण मराठी फार चांगले बोलता ? आपला गुरू महाराष्ट्रीय आहे काय ? ”

“ होय ! आश्चर्य वाटेल, पण त्याचे घरणें ग्वाल्हेरच्या बक्षाचें ! त्याच्या वडिलाचा, महादजी शिंद्याच्या मरणोत्तर, विप्रयोग होऊन, खून झाला होता, असो. त्याच्या चरित्राशीं तूर्त आपणाला काय करायचें ? मी भुसावळेस रहात असल्या. मुळें मला मराठी चांगलेंच येत होतें. त्यात गुरूजीही महाराष्ट्रीय प्राधान्यच. अप्रतिम योगीराज. रथानीं हचेंतून, पाण्यावरून सूर्यरश्मींना धरून चालण्याच्या धंगरे सिद्धि प्राप्त झाल्या होत्या. पण त्यानीं त्याचा वचनितच उपयोग करावा. तें वाहीं असो. मी त्या विद्येनें महारोगाचा विष्वस करण्यास शिकले, व गुरूजींची आज्ञा घेऊन घरीं परतले, पण माझे दुर्दैवच खरें. पतींना नसून दोन महिने झाले होते. मला तीव्र विपाद वाटला. पण गुरूजींनीं सूक्ष्मरूपानें येऊन माझे सांत्वन केलें, व मुलीला तरी त्या रोगपासून सांभाळण्याकरितां जिवंत रहा, अशी मला आज्ञा केली. मी तातडीनें हजराबिबीकडे गेलें, तेव्हां ती आपल्या पतिसमवेत व पिरोझला घेऊन साबरमतीला आपल्या आश्रमात गेली असल्याचें मला कळलें. मग मी तिथें गेलें. तेव्हा पिरोझ मुली असल्याचें मला दिसलें. मी हजराबिबीला मुद्रा ओळख दिली नाही. कारण माझे मन पतिविरहामुळे वैतागलें होतें, व पिरोझला माझा लक्षा मला लावून घ्यावयाचा नव्हता. म्हणून मी सातपुष्पात जाऊन राजयोगात आनंद मानून होतें. नंतर मला एका सफरीत कळलें की पिरोझचें मृगेंद्राशीं, विशिष्ट परिस्थितीत छत्र लागून तीं दोघे अमेरिकेला गेलीं. त्याप्रमाणें मग मीदेखील त्याच्या मार्गे जात राहिली. कारण तिला तो रोग केव्हा जडेल याचा नियमच नव्हता. त्याप्रमाणें दोघां झालेच. छे. छे. पिरोझ ! अशी घाबरून नकोस. मृगेंद्र ! आता घाबरण्याचें मुद्द्यांचे कारण नाही. हिता रक्षित मी विनाकारण द्वेष व योग्याधन करण्यास लाविलें नाही. पण तुमच्यापैकी एकालाही मी खरें कारण मुद्दामच मागितलें नाही—

महात्माजी ! तुमच्या मनात यादेवीं काय काळ आहे हे मी शरीर ओळखलें

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

आहें, मी इथून साबरमतीलाच जागार आहे, व माईना आणि कस्तुरीलाही मी रोगविमुक्त करगार आहे. एवढंच नव्हे; तर मला माहीत आहे की, केवळ त्या रोगाच्या संक्रामक वस्तुचिंच स्वतः माझ्या पिरोसला मिळाले आहे; तेव्हा तिकडूनही तिचं नुकसान होऊं नये अशी माझी इच्छा आहे. त्या सुलीचं माझ्या जाण्यावर अनन्य प्रेम आहे हें मी ओळखून आहे. तेव्हा करता काही मला योगसाधनाची जरूरी नव्हती. मी ती मोठ आपल्या आभ्रमातच निरस्तीत होतं, माझी पिरोसदेखील मोठी प्रेमळ आहेही, पिरोसबाळ ! तुला कस्तुरी सवत म्हणून चालेज ना ? ”

“ त्या माझ्यावर बहिणीसारखंच प्रेम करतात. मग लग्न करून तर आम्ही जास्तच प्रेम करूं, नाही का ? ”

“ ही मोठ एक झाली. ” गांधी म्हणाले, “ आता योगबलानं का होईना, अदृश्य होतां येतं, हें तर मी स्वनेत्रानी पाहिलं आहे. पण आपण तर या मुलाना शुद्ध अदृश्य केतं, हें कसे ? शिवाय दुसरे असं की, आपणाला या योगक्रियेची काही आधुनिक शास्त्रीयमीमासा करता येईल का ? ”

“ जणो हुंगीच्या उदाहरणाने हत्तीची माहिती देता काय ? असाच तुमचा दुसरा प्रश्न आहे. ” माईजी हंसून म्हणाल्या, “ पुढं आमचं योगशास्त्र आणि पुढं हें पाश्चात्यांचं आधुनिक सायन्स ? कशाला काही पता ! चारशें वर्षे शास्त्री हे पाश्चात्यशास्त्र, दगडभाटी, बीटलुना अगर चमस्पती, जनावरें व मासे आणि पक्षी असल्या, बाळसृष्टीच्याही एका लहानशा कोपऱ्यात मोठ्या खेळण्याच्या पोरान्प्रमाणें, लडुपडुचा खेळ करीत आहेत. अंतःसृष्टीत केवढे अपरंपार चमत्कार व निरुसम सुख भरलें आहे, याची त्या बेटघांना अजून थोडीसुद्धा जाणीव नाही, तरी परमेश्वर त्यांच्यापैकीं एखाद्याला मधूनमधून थोडासा जागा करतो दोनशें वर्षांपूर्वी फ्रान्समध्ये थोडीथोडीकीं नाहींत, चांगली तीस वर्षे, हसोच्या सर्वांगातून ते सूक्ष्म ध्वनि परमेश्वरानें घुमवून दिले होते. पण त्याला वाटलं की, आपण आजारीच आहोंत. तेच आमच्याकडे रामकृष्ण परमहंस च्या की स्वामी विवेकानंद च्या, त्यांना संदेश प्राप्त होताच त्यांनी त्याला सर्वस्वार्पण केले—

“ साईजी ! ” म्हणाला चटवन् रोमॅरोलॅंशीं झालेल्या संवादाची आखण

योगिनीची माया !

झाली. “ त्या दोघा योग्यांना राजयोग साधला नव्हता, असा कित्येकांचा त्याच्यावर आशेष आहे, तो सरा आहे काय ? ”

“ कसा सरा असेल ? ते दोघेही उत्कृष्ट राजयोगी होते. त्यांनी राजयोगा-
नंच परमज्ञान प्राप्त करून घेतलं होतं. परमहंसांनी भक्तियोग व स्वामीजींनी ज्ञान-
योग शिकविला; राजयोग शिकविला नाही, याचं कारण राजयोगात एक तर
जुन्या झाल्यास, तर मुमुक्षूंचं अपरंपार नुकसान होतं, आणि. राजयोगाची कथा
कधीच मोठी नसावी; तेणेकरून जगातलीं संहारशक्ति वाढेल. एकच पद्दा, हा
राजयोगाची विद्या पाश्चात्य शिकले तर ते तिचा कसा बरं उपयोग करतात ?
तेव्हा वाळा तुला जर कोणी त्या योग्याविषयी भक्तच सांगितलं असेल तर त्या-
वर विश्वास ठेऊं नकोस. तुझं रोमॅरोलॅंशी झालेलं संभाषण मी ऐकलं होतं; व
त्यावेळीं मला तुझं हंसूं आलं. तरीसुद्धा मी कबूल करतं की, तुझ्या संस्कृतिसाम्रा-
ज्याच्या कल्पनेला तूं मात्र राजयोगाचा उपयोग करावा. तुझी भूमिका त्या योग्यांनीं
तयार केली आहेच. महात्मजांना जसे टिळक तसे तुला ते दोघे योगी आहेत. ”

“ पण मी तर विवाहित असून, तुम्ही मला डबली मॅरिड्ज् ” करण्याचा
थाकही घालता ? ”

“ जणो छिया राजयोगाला आडव्या येतात ! अरे ! तुमच्या व आमच्या सना-
तन संस्कृतीत छियांना कमालीचं महत्त्व व स्वातंत्र्य दिले आहे. तूं त्या पाश्चा-
त्यांना विशेषसं लेखीत नाहीच म्हणा; व थोडं तरी लेखतोस; तेही जास्तच आले.
तीं पोरे आहेत; ऐकत नाहीत तेव्हा त्यांचा कान धरून त्यांना शिकवलं, पाहिजे.
तें कसं हें मी तुला शिवणार आहे. यापुढलं तुझं काम या महात्मजांच्या लक्षाचं
नाहीं. तुझा मार्ग स्वतंत्र आहे; व तोही हिंदुस्थानच्या व जगाच्याही कल्याणा-
चाच आहे. महात्माजी, आपणालाही ही राजयोगविद्या; आपल्या मार्गात फार
उपयोगी पडेल. शिकवूं का ? दोन दिवसात आपणाला येईल. ”

“ माईजी ! मी आपला अत्यंत आभारी आहे. पण आपण माझ्या प्रश्नाचें
उत्तर न देतां आर्यत्त्वाचं महत्त्व मात्र वर्णन केलं. ”

“ अस्मं ! हें बघा. शरीर ज्या द्रव्यात झालं अमृतं त्या द्रव्याच्या सत्त्वाचं
आणखी एक सूक्ष्म शरीर असतं. त्याला लिङ्गदेह म्हणतात. त्याच्याही नाच्या
मनाच्या दावात असतात. तो दाब जीवान्मा चालविला त्याप्रमाणं प्रथम

महात्मा गांधी-सैतान की साधु !

लिंगदेह व नंतर तदरोधानें सृष्टदेह घन होतो, पातळ होतो, अगर त्याचे शेंकडें भाग होतात. विश्वाच्या मानानें कोटी मैलाचें अंतर फारच थोडें असतं. लिंग-देहाला विश्वदेहापर्यंत, म्हणजे विराट देहापर्यंत पसरता येतं. अथवा एका कणांत बसून ब्रह्मरंध्रांतही राहातां येतं. स्थलावकाशाप्रमाणंच कालगतीचीही गोष्ट आहे. मी माझाच केवळ नव्हे तर या पोरानेही देह अत्यंत पातळ केले होते. व तुम्ही, माधवराव, मणिला सुंदर याचे देह विभागले होते. तुमची तशी मन-स्थिति होण्याकरता मी तुम्हाला कॉमिस ऑफिसमधून अगोदर तारा करवल्या होत्या, व तुम्हाला धक्का बसताच मी तुमचे दोन दोन देह केले होते. तुमचे लिंगदेह प्रवासात पातळ व पेशावरला घन केले होते. पण महात्माजी, ही सिद्धि फारच सुगम आहे. प्राचीन महाराष्ट्रांत श्रीसमर्थ रामदासानाही साधली होती. तिचा त्यानीं स्वधर्मा करता व स्वराष्ट्राकरता उपयोग करून घेतला होता. तसा आपणही करून घ्यावा; हरकत नाही. आपण घेतला नाही तर माझ्यासारखें योगी तुमच्यावरता तिचा उपयोग करतीलच. शिवाजी महाराजाकरता रामदासानां व तुकोबानां बेला होता.”

“काय म्हणतां काय ! ” मृगेंद्र उद्गारला, “तुकोबाना राजयोगही माहीत होता ? ”

“तुम्ही राजयोगाचीं काही वेगळींच कल्पना दिसते. मला वाटतं की बंगाल-मध्ये परमहंसाच्या साक्षात्काराविषयी जी चर्चा चालली आहे. —

“आपणास ती वाचायला मिळाली ? शुभा करा अं ! पण आपण इंग्रजी तरी कुठें शिकला, कस शिकला, कुण्याजवळ शिकलां हें मला एक गूढच आहे ! मुक्ताच आपण रूपोच्या कन्फेशनचा उल्लेख केला. पण त्याच्या त्या रोगाचें हें निदान आजच्या पाश्चात्यांनामुद्धा यत्न करून सोडलिले.”

“तू तसा एक लेख जरूर लिही. पण त्याच्या अगोदर रोमॅरोलॅना तार करून, आपलें परमहंस व स्वामीजी, याच्यावरचे ऐकीव आशेप मुक्तले असें त्यांना जरूर कळीव. अरे, मला तर लक्षापूर्वापासूनच इंग्रजी येतं आहे, आणि मला हिमा-ल्य सोडून दोन अडीच वर्षे झालीत. माझी गोष्टच सोड. पण माझ्या गुप्तमुद्धा इंग्रजी येतं. हें बघ. योगसाधनाला जी संवेदना, तीव्रता लागते, तिची आरंभीची तीव्रतामुद्धा कोणतीही भाषा चटकन् शिंसायला पुत्ते. काही माणसाना इंग्रजीचें मुळीच शान नसूनही तीं कधी बोलणाऱ्याच्या मुदेवरून त्याच्या इंग्रजी भाष-

योगिनीची माया !

णाचा भावार्थ ओळखतात ? त्यांना इंग्रजी भाषेचं ज्ञान होण्याला फारच थोडा वेळ लागेल. असो. ही संवेदनातीव्रता सुमुखंच्या मावनात स्फुरून लागली म्हणजे एका विशिष्ट अंशापर्यंत एकाच मार्गानं चाहते. पुढं समाधिसाधनें अनेक असतात. सर्वांत जास्त तीव्र गति ईश्वरभक्तिची असते. पण कोणत्याही उपायानं समाधि लागली, तरी त्याला इतर सर्व साधनाचें तारतम्यज्ञान होऊन, ती त्याला सुलभ होतात. व त्या त्या साधनाच्या सिद्धी प्राप्त होतात. एकदा पर्वताच्या अत्युच्च शिखरावर गेल्यावर जसे त्याकडचे सगळे मार्ग दिसतात, व ते घेता येतात, आणि घेतल्यानंतर त्या त्या मार्गाची वनश्री दिसते, तसाच तो एका समाधाचा प्रकार होय. परमहंसांनी भक्तीनं व स्वामीजींनीं ज्ञानानं समाधिशिखर गाठलें व नंतर राजयोगही अनुभवला. तीच गोष्ट श्रीसमर्थींची व तुकोबाची. भृंगेंद्रा पाश्चात्याचं ज्ञान धुक्यासारखं अस्पष्ट म्हणून फार धोक्याचें असतें. त्यात तूं बेलाशक प्रवेश कर, पण सावध होऊन जा, असो. महात्माजी ! आपण काय ठरवलं ! ” मी अमं ठरवलं कीं, माझा अहिंसाधिष्ठित सत्याचा मार्ग चुकून सोडायचा नाहीं. मला इतर मार्ग नकोत, व त्याच्या सिद्धीहि नकोत. माझ्याकरिता तर नकोतच, पण माझ्या राष्ट्राकरिता मुद्धा नकोत. कारण आजपर्यंत मोठमोठ्या योग्यांनींही जीं साधनें राष्ट्रहितार्थ योजिलींत, तीं हिंसा थांबवूं शकलीं नाहींत, आणि थांबवूं शकतील असें आपणही सांगत नाहीत. आमच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन जसे इंग्रज लोक आमच्यावर शारीरिक बलांनं राज्य करतात, त्याप्रमाणें आम्हालाही त्याच्या राजयोगाच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांच्यावर योगबलाची मात करता येईलही, पण त्यांनाही तो मार्ग सुलभ होऊन, योगबलाचीं द्वंद्वें सुरू होऊन माणमाचा भयंकर संहार होईल व पदार्थविज्ञानशास्त्रावरवीं जशी आज या बाह्यसृष्टीची ते विटंबना करितात, तशीच मग ते योगबलाचीही करतील. त्या विटंबनेला जागाच न ठेवणाऱ्या शारीरिक, मानसिक व हार्दिक अहिंसेवर अधिष्ठितलेलीं प्रीतीच श्रेष्ठ नाही का ? ”

“ महात्माजी, तुम्ही प्रीतीनं गेलात तरी अंतिम तेंच गाठणार; व मग तुम्हाला राजयोगही शांत होणार. नंतर फार क्षालं तर, तुम्ही सिद्धीचा उपयोग करणार नाही. परंतु पाश्चात्यांना, हिंसा न सोडता, योगबल साधेल ही भाषाच

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

खोदी. अहिंसा ही तर एक, योगबलाची अत्यवश्यक पायरीच आहे. अहिंसे-
शिवाय निर्भयत्व कसं मिळणार ?

“ कवूल ! पण योगसमाधी स्वीकार्यत अहिंसा पत्करून, निदान सिद्धि
मिळाल्यानंतर पुनरपि हिंसा करता येतेच किंई ! उदाहरणार्थ प्राचीन काळचे
देवदानव व आधुनिक पाश्चात्य शास्त्रस्थापक, संशोधक, नष्टे, स्थापक
Applying agents ”

“ पण त्या उत्तर—हिंसेपायीं भयंकर नाशच होतो. ”

“ पण तो त्याचा नाशही मजकडून पाहवत नाही. ”

“ ओहो ! गांधी ! ! गांधी ! ! ! ती योगिनी ” ती योगिनी मोठ्याने
उद्गारली;

“ तुम्ही खरोखर साधु आहात !

साधु आहात ! !

तुम्ही खरोखर साधूच आहात ! ! !

पुस्तक तिसरें

साधु !

भाग २ रा

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

“—देवी राधे ! आजपर्यंत राधेनें कृष्णाला आळविलें. पण आज हा चुकलेला कृष्णच तुला आळवितो की, राधिके ! या पश्चात्तापदग्ध मरत्या जीवाला मांडी दे !”

—दादासाहेब क्षेमकल्याणी

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

§ १ दादासाहेब क्षेमळ्याणींनी भागीशी मिश्रविवाह लाविला हें काहीं वाचकाना माहीत नव्हतें. त्यांनी मुंबईच्या सभेंत, आपण स्वतः त्या लग्नाला बबूल आहोंत एवढेंच फक्त जाहीर केलें होतें. पण स्वतः भागीच, त्यावेळीं सपशेल गोंधळून गेल्यामुळें म्हणा किंवा, सख्याहरांचें तें प्रकरण, त्याच सभेंत गांधींच्याकडून सुसवळें गेल्यामुळें म्हणा, दादासाहेबाना, समा वरसास्त झाल्यावर. काहीं तरी मखलाशी करून, ती सामाजिक सुधारणेची कृति—छे छे. भलतेंच काहीं लिहिलें गेलें—ती भागीच्या लग्नाची बाणी फिरविता आली असती, समेंनंतर त्यांना भर-पूर सवड सांपडली होती, आणि त्यांच्या सुदैवानें त्यांच्या सुधारक स्नेह्यात देखील त्यांच्या त्या भावी लग्नाविषयी चर्चा होऊन, त्यांना लग्नावयाला, निदान दिवस-गत लावावयाला तरी संधी मिळाली होती. काहीं स्नेह्याचें म्हणणें होतें कीं, “ ही कमली घाणेराई समाजसुधारणा ! अहो, क्षेमळ्याणींच्यासारकें घरानें जर असें आज नासलें तर, सवंध महाराष्ट्र नासायला एक वर्ष काहीं लागणार नाहीं. ” त्यांना दुसऱ्या काहीं स्नेह्यांनीं दुजोरा दिला कीं, “ हें काहीं खोटें नाहीं बुन ! समाजसुधारणा देखील पायरीपायरीनेंच व्हायला पाहिजेत. अगोदर अस्पृश्यातच मिश्रविवाह होऊं या, तोंपर्यंत इरुडे ब्राह्मणातल्या व ब्राह्मणे-तरातल्या पोटजातीचें एकीकरण देखील होईल. आणि मग वर्णमिश्र-विवाह झाल्यास हरमत नाहीं. ” काहीं जणाम भागीचें पूर्वे चारित्र्यही भेडसावूं लागलें तर काहींना भीति वाटली कीं, उद्या हेंच दादासाहेब आपल्या मुलीदेखील अस्पृश्यांना देतील ! या भीतीचे भेरीवाले शास्त्रज्ञ होते त्यांना दादासाहेबाना एक भलें मोठें पत्र पाठवून. हॅवेलॉक, एलिम्, प्रॉन्सिस गॅन्टन, हर्बर्ट, वगैरे पाश्चात्य शास्त्रज्ञांचे उत्तारे देऊन, आनुवंशिक संस्काराची महती गायिली, व सभेंत उच्चारलेली प्रतिज्ञा खोटी ठरली तरी चालेल, पण हेकेखोर-पणानें समाजाचें विच्यंसन करूं नका, अशी विनंती केली. दादासाहेबांचे काहीं स्नेही पोलिटिको—सोशियॅलिस्टिक मनोस्वनेचे होते. त्यांनीं प्रस्तुत राजस्तर-णाच्या दृष्टीनें जेथें गांधींनींमुद्दां अस्पृश्योद्धार काहीं बाल बाजूला सारला, तेथें दादासाहेबांनीं मळत्याच प्रकारानें, राष्ट्रीयस्तीस पोषक अशी समाजसुधारणाची गाडी उलटून पाहूं नये अशी त्यांना सत्रा दिली. उलट काहीं कट्टर सुधारकांनीं दादासाहेबांचा, तो मिश्रविवाह करण्याबाबत पिच्छाच पुरविला. त्यांनींही आपल्या

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

वाजूचे सारे मुद्दे सप्रमाण मांडले, व भिन्न्याकडून कोणत्याही सुधारणा होत नाहीत सुधारणा करताना पूर्वीची घडा मिथडतेंच, पण त्याचें वाईट वाटण्याचें कारण नाही, भावी पिढीच्या सुखासाठी ह्यातानीं कष्ट सोसलेच पाहिजे, असेच सर्व जगाचे इतिहास सांगत आहेत, वगैरे प्रकारचें दादासाहेबाना एकसारखें प्रेमाचें व कर्तव्याचें टोंचणें लाविलें होतें सख्यादरीलासुद्धा आपण मुलगा म्हणून प्रेमानें वागवावें अशीही त्याची उपदेशाची आचणी होती. दैववशात् आपणाच्या इन्तेन सारखें, प्रत्यक्ष घरची माणसेही विरुद्ध असता, एकाकी, सर्व जगात, हाल सोसून व विडंबन पावून “ खरा सुधारक ” ही पदवी भिन्नविषयाची लोभनीय संधी प्राप्त झाली आहे, ती हातची गमाऊ नये, अशी त्या अल्पसंख्याक सुधारकांनीं दादासाहेबाला कासुळतीनें विनवणी केली.

अशा सर्व प्रकारची भवति न भवति लक्षात घेऊन दादासाहेबांनी भागांशी विवाह लाविला खरा. तथापि तीसुद्धा गोष्ट सहजासहजी, संकटें न येतां झालीं असें नाही. विवाह होऊं नये अशा मतवाल्यातून नाना प्रकारचे व नाना बयाचे, नव्हे, नाना जातीचे कोदट निघाले ! कोणी मिथुन होतें, कोणी राष्ट्रीय चळवळी होतें, कोणी समाजसुधारकी चळवळी होतें, तर कोणी वधूलाच पळविणारे, निदान फितवणारे तरी मवालीही होतें. पण त्यात काहीच नाही, विशेष पांढरी भोज अशी होती की, काही अस्पृश्यच त्या लग्नाला मोठा धालीत होते. वराचें वम लग्न कल्पनेलाही योग्य नव्हते, अशी त्यापैकी फारच थोड्या जणांची हरकत होती हा धर्मलंडपणा होत आहे, असाच त्याचा इनकार होता. कोणी म्हणत काही स्पृद्यानीच त्या अस्पृश्यांना चिथविलें होतें, तर ते अस्पृश्य स्वतः म्हणत की, आम्हाला आमचें हित कळण्याइतके आम्ही वयानें मोठें असून देवानें तितकें शहाणपण आम्हाला दिलें आहे. तें वसेही असो. दादासाहेबांनी, भागांच्या संमतीनें मुर्झत, तिच्याशी मिथविवाह लाविला खरा आणि मग काय ? त्यांच्या वर स्वध हिंदुस्थानभर वर्तमानपत्रवाल्यांनी टीकांचा तुलता गहजम उडवून दिला ? त्याची “ काईसे ” सुद्धा झालीत. पण दादासाहेबाना मिथिवा प्रेसमधून स्तुतीचे साखरपुडे देतात मिळाले. खुद्द राधाबाईंनीं जरी विवाहप्रणां हजर राहण्याची तसदी घेतली नाही, तरी केले तेंच बरें झालें अगें मन जाहीर केवें

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

§ २ इतक्या विचारातीं, इतक्या वृद्धपणातल्या विचारातीं, व इतक्या परिस्थितीच्या विचारातीं जेव्हा दादासाहेबांनी भागीशी मिश्रविवाह केला, तेव्हा या त्याच्या म्हातारपणच्या ससाराचा विचका होणें संभाव्य नव्हतें. परंतु तमें न होता, बायलच्या पहिल्याच व भर तारुण्याच्या विवाहासारखाच दादासाहेबांचा हा विवाह दादासाहेबास तापदायक झाला. तसा तो तापदायक होणार अमें जरी अनेकानीं भाकित केलें होतें, तरी त्याचें आद्य कारण मात्र एकाच्याही लक्षात आलें नाहीं. तें आद्य कारण म्हणजे राधाबाईंची विनशर्त अनुमति ! राधाबाईंनीं जर थोडा जरी विरोध केला असता, तर त्या नव्या दंपतीला, पण जुन्याच स्नेहाना, विरोधाशीं झगडायला लागून, त्यांच्या मतस्पर्शांतले भेद कासे राहिले नसते. पण राधाबाईंनीं एवढम घर सोडून धाकट्या मुलाकडे सर्व मुर्खीबरोबर पुण्याला प्रयाण केल्यामुळे दादासाहेबांना भागीकरता वेगळी बंगली बांधवण्याचीही जरूर पडली नाहीं. एवढेंच नव्हें, तर सव्याहरीलासुद्धा पुण्यालाच राहतां येऊन, दादासाहेबांना तद्विषयक काळजीदेखील राहिली नव्हती. ही शांतता व हा सलोखता दादासाहेबांना इतका मारक झाला की, नेहमींची नदराबायकोची जी मतभेदाची गोड चवमक भंगी जडली होती, ती त्यांना भागीशीं भागवावी लागली. पण भागी म्हणजे कांहीं राधाबाईं नव्हे. शिवाय भागीदेखील त्या घरात याहीं नवीन नव्हती. परंतु तिची पूर्वाची पायरी आज राहिली नव्हती आज ती त्या घराची धाकटी राणी झाली होती. ती बंगला, ती धाग, ती शेती, ते मळे, ते शोपाळे, त्या पुर्च्या, ते पलंग, त्या गाद्या आतां तिच्याच मालकीच्या झाल्या होत्या, आणि त्या आतां कायमच्या पाहिजेत असें तिला वाटूं लागलें होतें. मिला एक जरां मुलगा झाला तरी ती सगळीं मालमत्ता तिच्याच वंशजांकडे चालणार होनी. निदान मृगेन्द्र व सुधेंद्र यांचीं मुलें पुरापत काढून बोट्यांचेरीं करपर्यंत तरी तिच्याकडेच तें अपार वीभन राहणार होतें प्राप्तिप्राप्तीच्या वामनांच्या मनात ही भावना असते तर भागीच्या मनांत असत्यास नवल नाहीं. ती तरी स्त्रीच होती. परंतु आता तिला पुत्रप्राप्तीची आशा करायला जागा नव्हती. तिचें पय जरी गेलें नव्हतें तरी दादासाहेबांचें बक्ष केलें होतें ना. म्हणून केवळ पुत्रप्राप्तीकडितां जर तिनें दृष्टदृष्ट काहीं उपाय केले तर तें वमें होईल ! याचा धीम नांतिशास्त्रवेत्त्यांनीं काढावा. पण दादासाहेब

महात्मा गांधी-सैतान की साथ ?

महातारे झाले, सुधारक झाले, तमें पुस्तकी नीतिशास्त्रांचे असले तरी प्रत्येक सुधारकी मतांचा स्वतःचा आचार करण्यास तें काही कोणाचे बाधते नव्हते. शिवाय महातारण्यांनीं पूर्वाश्रमांच्या रोमॅंटिक विद्वानांचें रुढ्य गारळें अशातलाही भाग नाही. विवाह म्हणजे वैपिष्टयेन यद्वति इति विवाहः। त्या वैशिष्ट्याला सोडून जर छापुस संसारभार वाहं लागले तर एस्मेराना राग येणारच, व मस वाटणारच. महातार्यांना राग येत नाही, अथवा मस्तर वाटत नाही असें थोडेंच आहे. भारी पूर्वी अनेक ठिकाणीं नाचली असेल. पण आता तिनें घरवसाच्यादेखील ते नाच करून कमें भागेल ? तथापि दादासाहेबाना स्वर्गाविषयक अस्याही भावना नवीन असली, तरी तिची त्यांनीं अगाऊ तयारी करून ठेविली होती असें दिसतें. कारण एक दिवस ते भागीला-अथवा आपण तरी अमें उठल्यामुठल्या तिला त्याच जुन्या नावानें का संबोधायें ? दादासाहेबानां तिचें नाव भागीरथी ठेविलें, त्याच नावानें आपणही यापुढें तिला संबोधूं वा—दादासाहेबानां भागीरथीला एक दिवस म्हटलें,

“ अलीकडे घरात भटजीचें प्राबल्य फार माजलें आहे ? ”

“ बाई जरी घरात नसल्या, ” भागीरथीनें उत्तर केलें, “ तरी देवधर्म मां करणार हो. ”

“ कर की, मां नाही म्हणत नाही. उलट तुला तर देवधर्माची जरूरच आहे तिला नव्हती म्हणून मां तिला बोल्त असें. तुला मां देवधर्मापासून खराच पुष्कळ फायदा होईल. ”

“ असें आपण कां करूं, म्हणता ? ” भागीरथीनें थोडें विह्वलच विचारिलें, “ आपल्या बोक्थात अजून अस्पृश्यतेचें घुळ आहे तर ! ”

“ हें बघ ! खरी गोष्ट माणसानां निदान आपणापासून तरी लपवून ठेऊं नये तुझ्या आणि तिच्या चालीरीतीत अजून पुष्कळच फरक आहे. अग, अजु तुझी लुगडें नेसण्याची रीत देखील तूं बदलची नाहीस ”

“ आणि माझ्या ठिकाणीं एकादी मशूम अमती तर तिचा क्षमा मात्र तुम्हाला बाईच्या सभ्यपणाच्या राहणीपेक्षा जास्त आवडला असता. अथवा अगता कशाला ? आपली युरोपातली राहणी मां स्वतः जरी पाहिली नव्हतें, तरी आपल्या अल्पमसामध्ये तें भरपूर उमटलें आहे कीं. ”

दादासाहेबांचा पथात्ताप !

दादासाहेब अगदी चूप बसले. काय करतील विचारे. हीच टीका त्यांना राधाबाईंच्या मुखातून आली तर सहन होत नसे. त्यावेळी राधाबाई जणों एक खेडवळ जनावर, अशा भावनेने त्यांनी त्याची डर उडवावी. आणि आता भागीरथीबाई म्हणजे काही इंद्राची अप्सरा नव्हत्या, की कस्तुरीसारख्या शिकलेल्या नव्हत्या, की, तुलनाच करायची तर, पॅरिसचीही त्या परी नव्हत्या; पण आपल्या हाताने आपण ती घोरपट गळ्यात बाधून घेतल्यासारखे त्यांना झाले होते. म्हणून त्यांनी ते निमृत्पणें सहन केले. पण भटजींची गोष्ट त्यांनी वेगळ्याच हेतूने काढल्यामुळे त्यांनी संभाषणाचे तारुं फिरून मूळ मुद्याकडेच हाकालिले. ते म्हणाले;

“ माझी कल्पना होती की, आपल्या लग्नाचा निषेध करणारे हे भिक्षुक आपल्या घरी येणार नाहीत, पण कसे आले कोण जाणे ! ”

“ न मायला काय झाले ? अहो, आपलें तोंड गोड तर सगळें जग आपणाशी गोड असतं. प्रेमानं सारं जग जिंकता येतं. ”

“ गांधींच्या आश्रमात तूं काही दिवस होतीसच. म्हणून तुला प्रेमाचं महत्त्व पाटल्यास आश्चर्य नाही. पण सामाळ हो. दक्षिणी ब्राह्मणाचं - त्यातून भिक्षुकाचं प्रेम काही साधे नसतं ? बाकी तुला अनुभव आहेच म्हणा. ”

“ हें बघा; असं टोंचून बोलायचंच होतं. तर माझ्याशी लग्न तरी कशाला केलं ? ” भागीरथीबाईंनी टोळ्याला पाणी आणून म्हटलें, त्या पुढें पतिराजाला पुष्करच लेखर सोडणार होत्या. परंतु भटजी पूजेला आले आहेत अशी घरातून वार्ता आली, व त्या दिवशीं मोमवनी असल्यामुळे भागीरथीबाई लग्नगीने तापी-पर स्नानास निघून गेल्या.

त्या गेल्यावर दादासाहेबांना काय वाटलें कुणास माहीत, त्यांनी भटजीला दिवाणखान्यांत घालाविलें व विचारिलें,

“ भटजी, इला संस्थेत येईल का ? ”

भटजीला मोठे संमृत्त येत होतें ! पण तोदी कटुप्य विकल्प होता. त्यानें सांगितलें—

“ बाईसाहेबांना उर्द पार खरर येईल ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ का ? ”

“ त्यांना एकदोन पटाण्याची आपण शिकवणी ठेवली आहे ना ? ”

दादासाहेबाना हें ऐकून चपखर आली. ते जरा वेळानें भटजीवरच गम झाले. तसें भटजीनींही त्यांना स्पष्ट उत्तर देण्यास सुद्धात केली. तो म्हणाला, “दादासाहेब, मी अजून पूजा करण्यास येतों याला कारण कीं, राधाबाईंनीं माझ्यावर देव सोपवले आहेत, आणि ज्या दिवशीं या नव्या महाराीणबाई, - “ Silence ” दादासाहेब ओरडले. “ फिरून असं बोलाल तर घरात पाऊल ठेवणें आपणास जड आईल. ”

“ कोणाला ? मला ? दादासाहेब ! एका महिन्यात आपण स्वतः जर या घरातून, आपण होऊन निघालां नाहीत, तर हा हरभट नाव बदलून देईन. दादासाहेब, अजून शुद्धीवर या. ”

वास्तवीक दादासाहेबाना या बोलण्याचाही भयंकर राग यावयाला पाहिजे होता. परंतु ते क्षणभर स्वतः व संचित बसले. नंतर ते हरभटाला म्हणाले,

“ हरभट ! काय सांगायचं थसेल तें सगळं सांगून टाका कसे. ”

“ असं पद्दा दादासाहेब ! प्रथम मी जो देवाची पूजा करतो ती केवळ या घराचं पुण्य मोठं म्हणून. राधाबाईं केवढी पतिव्रता ! रसोत्तरच सावित्री आहे यथा सावित्री ! सर्ववान् जेव्हा—

“ गेल्या नरकात सत्यवान् आणि त्याजबरोबर तुम्ही देखील ! ” दादासाहेब ओरडून म्हणाले. “ तुम्हाला एसादी गोष्ट नीट सरळ सांगतांच येत नाही कीं ! एक सांगा कीं माझ्या नव्या बायकोविषयी आपण काय म्हणता तें. ”

“ दादासाहेब ! ” पुजारी अत्यंत स्तब्ध चेहरा करून, गांभीर्यानें म्हणाला, “ आपली समाजसुधारकांची व्याख्यानं काय पण लहानच असतात जशीं ! ” भगदी ब्रिटिश सरकारची सरळ राजनीति जशी ! १८५८ सालीं राणी विक्टोरिया जाहीरनामा काढते कीं, आम्ही काळागोरा असो वर्णभेद न पाहतां सग. व्यापार सांख्यिकी प्रेमार्थं वागवूं म्हणून, आणि १९०४ सालीं लॉर्ड कर्जन मांगलो कीं, राणीचा जाहीरनामा वागदावा चिठोरा आहे !—“ भटजी, भटजी ! !

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

दादासाहेब विवक्षून म्हणाले, “ मी तुमचं या राजकीय प्रश्नाच्या शानाबद्दल अभिनंदन करितों महात्मा गार्धीनी, सरकारच्या द्वेषामुळे—

‘ प्रेमासुद्ध ! ’ पुजाऱ्यांनी दादासाहेबांची चूक सुधारली.

“ वर बुवा प्रेमासुद्ध ! हें वधा हरभट ! आता वेळ लावू नका. आता तिची परत येण्याची वेळ झाली. तिच्या समझ आपणाला बोलता येणार नाही, ”

“ कोणाला बोलता येणार नाही ? मला ? का वर ? मी काय त्या महारणीचे चमल खातो ? अहो दादासाहेब ! ती बायको तुम्हीच म्हणा, आम्हाला ती केव्हाही मोटारगेरेजमधली एक दासीच आहे आणि दादासाहेब, तुम्ही राधाबाईंना मुद्दाम देवघरातून उठवून दिवाणखान्यात आणावयाचे व त्याची दर उडवायचे, तेच तुम्ही आज त्या बाजारवसवाला—

“ भटजी ! भटजी ! जीम सामावून बोला ! ”

“ माझी जीम आज सगळ्या बाजूंनी खतत्र आहे. एक तर ती खरं तेंच बोलते आहे दुसरी गोष्ट की, तिला या पापाचरणाना पुण्याचरणाचा मुलामा देता येत नाही—

“ अहो पण, पापं तर सागाल की नाही ? ”

“ दादासाहेब ! माझ्याकडून ती पापं कशाळा बदवता ? आपणास माहीत नसती, आपणास दिसत नसती, अथवा आपणास कळत नसतों तर गोष्ट निराळी होती. पण आपल्या सुधारकी मनाची मजलच एथपर्यंत गेली असेल की, पठाणांकरवी—

“ कोठें ? केव्हा ? कसे ? अलीकडे लग्न झाल्यानंतर मुद्दा ? या परंत, की बाहेर ? भटजी ! आतां भट टोंबजे पुरे करा. मी तुम्हांला तुमच्या त्या पवित्र मजमानिणांची शपथ घालून विचारतो की माझ्या या नव्या बायकोकडून—

“ वरं, महारणीकडून ! ” कारण लग्नासारख्या अत्यंत पवित्र संस्थेची शपथ घेतल्या नंतर जी स्त्री अपवित्र आचरण करते, ती प्राद्वगी अमली तरी महारणीतच क्षमायला पाहिजे, मग जन्मतःच जी महारणी तिची गोष्टच बोलायला नको. सांगा हरभट, सांगा, माझी ही नवी बायको बदरमान अपवित्र आहे काय ? ”

“ अपवित्र अम आम्ही सामान्य भटभिमुक्त समजतो. आता काय समजाल तें

महात्मा गांधी-संतान की साधु ?

खरं; पण आपण याक्षणी आपल्या तापीकांठच्या घागेंत गेलात, तरी आपल्या वसंतनिवासात—”

“ वस झालं ! Thank you हरभटजी ! ” असें म्हणतां म्हणतांच दादा साहेबांनी आपली पिंक् कलर्ड फर वॅप् चढवली. तसे भटजी म्हणाले,

“ शांत रहा ! दादासाहेब शांत रहा ! कसें झालों तरी आपण ब्राह्मण आहोंत. पुढल्या पायऱ्या ठरविल्याविना, असं येताल्ल्याचं वर्तन करणं ब्राह्मणांना शोभत नाही. आपण ह्यांच्या काळी पडलेलें असूं पण उठताना सावधगिरी ठेविली पाहिजे. आपण आतांच्या आत्ता खरं रोटं व्हं नका. आत्ताची वेळ कदाचित् निघून गेली असेल किंबहुना निघून जावी एवढ्याकरताच मी माझी भिक्षुकीवटवट वाढविली होती. आम्हा भिक्षुकाना पुराण वाटेल तशी लांबवतां व आखडविता येतात. आपण वातां न जाता आज रात्री याच दिवाणखान्या-तला जलसा पढावा. माळ दोन दिवस परगावी जाण्याचं टोंग वेळ पाहिजे. शिवाय खानी पटल्यानंतर, सामान्य जनासारखा जनावरी खेळखंडोबा न करता, करायचं तें गुपचिप करावं, असं दुपारभर ठरवून यावं. दादासाहेब, मी गरीब व पात्सिही शाय्त असलेला वत्तिस वर्षांचा एक भटजी आहे खरा, पण मलाही महात्माजींच्या या चढवळीनं खरं बोलण्याच सामर्थ्य आलं आहे. मला आपणास धाणखी एक गोष्ट सांगायची आहे ती ऐकून आपण देखील किती घात खाता, याची मला परीक्षा प्यावयाची आहे. ”

“ बोला ! ” दादासाहेबांनी आरामखुर्चावर अंग टाकून म्हटलें.

“ दादासाहेब ! मी आपणाला बोल सावलें, आपल्या या मग्या बायकोला दूषण दिलीत, परंतु माझं पाप मात्रं झाकून ठेवलें, पण आतां मला तें धोळून टाकलेंच पाहिजे. खरं म्हणाल, तर मला तें पाप वाटत नाही, अथवा नव्हतं. आतां मात्रं वाटतं ”

“ कोणतं ? ”

“ राधाबाईंनीं जर आपल्या या मित्रविवाहाला जर स्वयंप्रेरणेनं संमति दिली नसती तर मात्रं मला माझं मन खातं ना. ”

“ पण कशाबद्दल ? ”

“ या नव्या यजमाननिशि — ”

पण दादासाहेब ताडमन् उठून पिस्तुलाच्या टेबलापाशीं जात आहे असें पहाताच हा भट तेथून पळून गेला.

§ ३ भडजी पळून गेला असें पाहून दादासाहेबांनीं गॅलरीतल्या खुर्चावर आपलें अंग टाकिलें, त्याच्या डोक्यात एक हजार विचार घोळूं लागले. आजपर्यंत त्यांनीं मोठमोठ्या गद्दून प्रथांचीं शातपणें मीमासा करवून, एक Balanced views चा नाणावलेला हिंदसेनक अशी कांति मिळविली होती. परंतु या त्याच्या अत्यंत निरकोळ समाजसुधारणेच्या परिणामाचा शातपणें त्यांना विचार करता येईना. स्वाभाविक आहे. आतापर्यंतच्या विचारमीमासेत हृदयाचे घागेदोरे गुंतले नव्हते, आणि जे काहीं मधूनमधून गुंतत, ते हृदयाला जाऊन भिडणारे नव्हते. रोमान्सेसमधल्या उत्कंठा, रोमान्सेसच्या मुखाचीं लज्जत वाढण्याच्याच होत्या. पत्नीच्या भोळसरपणाचें दुःख Negative side चें होतें पातित्व म्हणजे Domestic virtue; त्याला काहीं विशेष महत्त्व नाहीं. या बाबतीत ते ग्रीक फिलॉसफर्सचे प्रामाणिक अनुयायी होते, कारण आतापर्यंत, त्या निरकोळ सद्गुणाचा अभाव किती तापदायक होतो हें त्यांच्या अनुभवास आलें नव्हतें आणि Domestic virtue चेहील स्त्रीबरोबरच पुष्पानेही सामाळला तरच तो पूर्ण होतो, नाहीं तर अगोदरच तो गुण सामान्य, त्यात अपूर्ण अशी स्थिति होऊन, छियांना त्या सामान्यतेनें व अपूर्णतेनें किती दुःख होत असेल, हें त्यांना पहावयाचें कारणच नव्हतें. कारण ग्रीक फिलॉसफर्सनें तसें कुठें पहावयास सांगितलें होतें? पाश्चात्य राष्ट्रांतलीं दोन्ही जातींची स्वतंत्रता दादासाहेबांसारख्या श्रीमंत व वजनदार घेडाना मनमुराद गोंधळ करण्यास जागा वरून देत असे व शिवाय इकडे हिंदुस्थानात राधाबाईसारख्या पतिव्रताच्या पवित्र चारित्र्याचे अभेद्य खाडक असल्यामुळे, या हिंदी चंडोलींना त्रिभुराणि हिंदूनफिरून आपल्या खोपशत येऊन स्वतंत्रतेचीं गोड गोड गीतें गाण्यास काहींच हरकत नव्हती आता दोघा विधवा मुलींइडे पाहून मात्र दादासाहेबांच्या हृदयाला चटके वसत खरे, परंतु त्यांची इच्छा पाखून त्याचे पुनर्निवाह

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

लावून देण्यास दादासाहेब केन्हाही तयार होतेच. मुलाविषयीचे प्रश्न निकालात निघाले होते तथापि सुरेंद्रबाबूविषयी मात्र त्याच्या हृदयाला जास्त चटक बसत. मृगेंद्रास्तक तो स्वतंत्रवृत्तीचा नव्हता, तरी पण बुद्धिमत्त त्याच्यापेक्षा अणुमात्र कमी नसूनही धर्याने जास्तच होता. मणिलेशीं झालेल्या प्रतारणेचा त्याने, हॉल्बर्नच्या एका हीरोप्रमाणे, आपण होऊन, उच्चार केला व ती चूक सुधारली, या गोष्टीमुळे दादासाहेबाच्या हातची एक जिद्दी गेली खरी, परंतु त्या गोष्टीतला एक प्रसारचा रोमान्स दादासाहेबांना सुखवात होता. मृगेंद्राला Unromantic intellectual brutes मध्ये त्यानीं काढिले होते; आणि खरेच सांगायचें म्हणजे, आईबापांना, आपल्या पोरपैरीं एखादे पोर इतर पोरापेक्षा खरच जास्त आवडतं त्याला कारणविरण काही नमते. आवडतें खरें तशीं गोष्ट सुरेंद्रबाबूंची दादासाहेबाच्या बाबतीत झाली होती. राधागार्दना मृगेंद्र जास्त आवडे. कदाचित् जें पोर आईला आवडतें तें बापाला तितकें न आवडतां दुसरेच पोर आवडणें हा प्रीतीतला एक वंशवृद्धांच्या दृष्टीनें पारमेखरी हेतु असेल, असो. मृगेंद्राचे फोटोज् दिवाणखान्यात, आणि त्याहून जास्त देवघरात होते. पण सुरेंद्राचें मान दिवाणखान्यात, गॅलरीत व त्याहून जास्त लायब्ररीत असत. त्यात एक फोटो भारी विलक्षण होता. ती दादासाहेबाच्या विशिष्टदृष्ट्याची एक लड्ढ उमदून गेली होती. आपण मेलों तर सुरेंद्रबाबूच्याच मांडविर महांअसें ते मुग्तें म्हणूनच राहिले नाहींत तर, त्यानीं तसा, बायको नको नको म्हणत अस्ताही फोटो काढविला होता, व आपल्या गॅलरीतच टांगला होता जिवत्पणींच आपलें निधन चित्र पहाण्याच्या या आवडीचा अनंर स्नेयांकडून निषेध झाला, टवाळी झाली, फजिती सुद्धा झाली, चांगली गव्हर्नर साहेबांनीं फजिली केली, पण दादासाहेबांनीं मात्र तो फोटो, या खुंट्याचा त्या खुंट्यावर उचलूं दिला नाहीं. घरास रंग देताना उचलावयास लागू नये, म्हणून त्यानीं त्या भोंवतीं प्रयत्नांतूनच ओईल पेन्ट्ची सुंदर प्रेम भितीतच रंगवून घेतली होती. खुद फोटोही चांगला लाइफ् साइज् ओईलपेन्ट्चाच होता. तेव्हां आजच्या त्यांच्या विमनस्क स्थितीत त्याचे विचार जेव्हां सुरेंद्रबाबूवर उतरले, तेव्हां त्यांची दृष्टि देखील त्या चित्राकडे चढली. दुसऱ्याच क्षणीं, त्यांचा अश्रुपात मुहं झाला, व नंतर थोड्याच वेळान “ बाबू ! बाबू ! ! ” असे उद्गार त्याच्या पोटातून उमदून पडले, त्यांचे दोन्ही हात त्या चित्रातल्या बाबूला धरावयास गेले—

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

“ काय दादा ! मला कां बरं हांका मारलं ! ” खरा बाबू गॅलरीत येऊन दादासाहेबांच्या पुढें उभा राहिला. क्षण, एकच क्षण, दादासाहेब धावरले; पण लगेच ते आपल्या सुरेशबाबूच्या—ते त्याला लढिवाळपणांत सुरेशबाबूच म्हणत-गज्यांत पडून हुंदके देऊ लागले.

“ दादा ! आपणांला वार्डट कां बरं वाटतं ? ” सुरेंद्रानें आपल्या वाडिलांना कोचावर बसवून, व आपण स्वतः त्याच्यासमोर, लीनपणें उभें राहून विचारिलें, त्याचा पोषास अगदीं साधा, सादीचा होता, तो म्हणाला, “ माझी तर वस्त्रना होती कां, आपण सुरात असाल आणि माई अन् आपण समाज-सुधारणांचें काम जोरांत चालवीत असाल. दादा ! आपणाला कसलं दुःख होतं ? आम्हीं जवळ नाहीं म्हणून वा दुःख वाटतं ? पण देशाच्या असल्या स्थितींत बापामुलाची ताटातूटही स्थाय्यचि. ”

“ नको ! सुरेश ! त्या ताटातुटीच्या गोष्टी आतां काही नकोस ! बाळा ! ” दादासाहेब गद्दिवस्न उद्गारले; “ करावं तसं भरावं हेंच यरं. ”

“ पण आपण असं काय केलें बी, आपणांन मरण्याची जरूर दिवूं लागली ? आम्हीं कर्तिसयतीं मुलं मिळाविनाशां झालोंत, याचं दुःख आपणाला होण्याचें कारण नाहीं. परोक्षरच ही गजातल्हसी आतां स्वदेशासाठीं भावी आधुण्याची रंगीळी उडविणाऱ्या युवकांच्या घरी पोचनी परण्यास दूरस्त नाहीं. ”

“ बाबू ! तूं मला एक वचन देशील काय ? ” दादासाहेबांनी आवेशानें विचारिलें, त्यांचें लक्ष सुरेंद्राच्या घोलण्याकडे मुद्दोच नव्हतें. ते आपल्याच नादांत गुंगले होते. ते म्हणाले, “ पुत्र या नात्याने तूं एक वर्तन पाटलंच पाहिजे. ”

“ एकच बी ! एकूणएक पात्रीन. ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

‘पाहिजेत हा माझी इच्छा पुरी करण्याची तू परकाष्टा करशील ना ? मी मूखीन पुन्हा लग्न केल्यामुळे जिंदगीची वाताहत होऊन तुला वदनावेत कपदीकही मिळणार नाही. तसं मी तरी होऊ देणार नाही. म्हातारचळ लागून या बायकोच्या नादानं—

‘दादासाहेब एथे फिहून थाबले, व नंतर कोणत्या तरी अंतःस्थ भावनेमुळे त्यांना हसू आलं, तें भाषण हास्य त्याच्या चेहऱ्यावर उमटलेंच, पण त्याच मुदेनं ते पुढें म्हणाले; “ हा बायको माझ्या संपत्तीचा अपहार करील अमं वाटण्याचं कारणच नाही. पण विचार करताना भयंकर कल्पनेपासूनच विचार करावा. तसं पाहून मी तुला सांगतो, की, तुला जर माझ्या संपत्तीचा एक रुकाही मिळाला नाही तर मूं आपलं पितृकृण फेडशील ना ? ”

“ दादा ! ” मुखें गंभीरतेनं म्हणाला, “ तुमची ती इच्छा पार पाडणं हें कितीही वदुर्लभ असलं तरी तें अत्यंत पवित्र आहे. अप्याचं काम, अप्यानं केलं काय व मी केलं काय, साखंच. पण हे पिवार आपणाला कां बरं सुचूं लागले ? आपण तर कौन्सिलच्या रिक्त्या जागेसाठी उभे राहिते आहात. दादा ! प्रथम हें सांगतों की, मी कुठेही असलों तरी आपणास माझी दैव्यास येण्याची मी परकाष्टा करीन, आणि नंतर आपणास हान जाहून प्रार्थना करतों की, आपण कौंसिलात जाऊं नये. सुखेंत एक दसणी माझण तेवढाच रिक्त्या जागेला उभा राहिला हें, हिंदुस्थानपेशाही महाराष्ट्राचाच जास्त लोछनास्पद आहे. तुमचं माझ्यावर जर प्रेम असेल तर दादा ! तुम्ही आपलं नाव काढून घ्या ”

“ बाबू ! म्हातारपणीं दु साचे मुटके पिण्याचं माझ्या नशिबी आलेलं दिसां. ज्याच्या मुखदु खानों आपण सुखी व दु री ब्हावं, त्याच पोटेच्या गोळ्याच्या मार्फत गांधींनी आम्हां युद्ध मातापितरांना अशा विषाच्या गोळ्या घालून आम्हाला जमीनदोस्त करावं, हें त्यांना चांगलं कां ? ”

“ महात्माजींचं कार्य असंच आहे की, अद्रयाच राजनिष्ठेनं पीडित झालेच्या माणसाना तें विषाप्रमाणं तापदायक होतं रातं. पण दादा ! तें पीर नसून अमूनच आहे. त्यात पितृमानसंडना तर नाहोच नाही; पण राजद्रोहमुद्धा नाही. तें एक अत्यंत मुखे राष्ट्रीयजीवनाचं आणि लोकनस्याणाचं पीरूर आहे.

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

क्लेमेट्राशिप सोडून देणाऱ्या मला जर तें अमृतासारखें गोड वाटतं, तर राववहा-
दुरी सोडून देणाऱ्याला कां कां वाटणार नाही ?”

“तें अमृतत्व समजलं. पण तूं जें म्हटलंस कां, त्यात राजद्रोह नाही, त्यात
तूं स्वताच्या कायद्याच्या ज्ञानालाही विसरला नाहीस काय ? प्रत्यक्ष ज्ञानावरही
असल्याचं पडल फेकणाऱ्या गाधींना साधु कस म्हणानं ?”

“ नका म्हणूं, कोणीच म्हणूं नये. गाधी साधु आहेत असं म्हणाच असा
एकही गाधीभक्त हट्ट धरीत नाही. स्वतः महात्माजीं तर आपणास अत्यंत कमी
लेखितात. सामान्यासारखीं आपल्या हातूनही पापें घडलीं अशी त्यांची कबुलीच
आहे. हें साधुत्व याच्या अंगी चिकटवून आपण जर, कौटंर वॅलन्सकरता ते
सैतान आहेत, एथून आरंभ करून, विचार कराल, तर तेंही चुरेल. I shall
begin from the Hell (मी नरकापासून आरंभ करीन) अशी गर्वोक्तिही
गाधीजींची नाही. तो अत्यंत मानसी मनुष्य आहे. प्रत्येक गोष्टीकडे त्या गोष्टी-
च्याच रूपात पहाण्याची त्याची खडतर तपश्चर्या आहे. Every person is
born from the womb of the mother, and he or she
begins from that physical hell, but spiritual fire !
(आईच्या उदरातून प्रत्येक प्राणी जन्माला येतो. म्हणून तो शारीरिक नरकातून
तरीही दिव्यामोतून उत्पन्न होतो.) अशी त्याची मित्यनवरही ताण आहे !
दादासाहेब ! आपण आणि माई काहीं दिवस त्याच्या सहवासात येऊन रहा
कां, अरे वा ! माई आल्याच कां ! मी दादाना सांगत होतो कां, तुम्ही
कौन्सिलला उभें राहूं नका म्हणून, आणखी काहीं दिवस तरी, तुमच्यासह
धारशाला येऊन रहा. काय हस्त आहे ? तुम्ही तर साबरमतीला होताच. ”

“ काहीं हरस्त नाही. ” भागीरथीबाई म्हणाल्या. त्याच्या पोपाखात आतां
किंचित् फरक पडला होता किंचित् म्हणण्याचे कारण कां त्यापूर्वी सुद्धा गुन-
रायी पोपाख करीत होत्या, पण आता त्याचीं पातळें व चोळ्या अथवा पोलकी
उंची होत्या. त्या म्हणाल्या, “ मी तर यांना नेहमी सांगतं कां, मिठाच्या
सत्याप्रज्ञात भाग घेजं वा. म्हणजे नायिंजीही अस्पृश्योद्धाराचा प्रश्न पुन्हां
हाताशी घेतील, घेतील कां नाही ? ”

दादासाहेवांचा पश्चात्ताप !

वर, सावरकर, गांधी तुहंगात देखील मातृभाषेची सेवा करितात; मग आम्हाला सुस्थितीतही ती काय करता येणार नाही ? तें काही नाही. गेलों वर्षें फुकट गेलोंत, पण आपुढें तरी नाशिकच्या क्षेमकल्याणांना राष्ट्रसेवा, वाङ्मयसेवा, शिक्षणसेवा करायच्याच, व इतराकडूनही करवावयाच. ”

“ पण कायरे, ” माईचा रे जरा घाबरतच निघाला, “ आम्ही ऐकतों की, तूं धारशान्याच्या सत्याप्रदात सामील झालास, खरं का ? ”

“ नाही ! अजून नाही. तूर्त माधवरावच सेनापति म्हणून गेले आहेत. आम्ही राजकीयसेवा करणाऱ्यांची, वय पाहून, पथकं तयार वेली आहेत. आमच्या शिक्षणक्रमात वेगवेगळ्या सर्व प्रकाराची सोय करून ठेविली असल्यामुळे, आता पूर्वासारखा बेशिस्त कारखाना चालणार नाही. वरें तें असो. माई, तुमचं काय ठरलं ? “दादा ? आपण काय ठरवलं ? ”

“ सुरेशबाबू ! मी तुला इतकं सांगतों की, माझ्याशिवाय दुसरा कोणी उभा राहिला तरच मी उभा राहीन. एकट्या उभा राहणार नाही. ”

“ ठीक ! सुरतेच्या जागा असून निघण्याची आता भीति नको. बरं आहे, माई ! मी आता दाराच्या गाडीनें परत पुण्याला जाणार ! तोंपर्यंत जेवायचं होईलच. ”

“ हो. ”

“ आणखी मलाही पण मडोचला जायचें आहे. ” दादासाहेबांनी पुकारिले.

“ मला दोन चार दिवस लागतील बरं का ! ”

“ इतके दिवस वशाला ? मी काय एवढीच घरी राहूं वाटतं ? ”

“ पण आता संवय वेली पाहिजे. ”

“ बाबू ! तूं राहिनास हे येईपर्यंत ”

“ शक्य नाही. ”

“ बरं आहे माई ! पण आज हरमट पूजा केल्याखेरीज का रेला ? ”

“ त्याचं कपाळ दुखत होतं. मी करतों पूजा. ”

“ दादा मीच करीन आज पूजा. आणि दादा ! मला वाटतं की देव आता पुण्यालाच न्यावे. ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ का बुवा ? ” माईसाहेब म्हणाव्या.

“ आईला त्याच्याशिवाय अगदीं करमत नाही. ”

“ जा घेऊन बरोबर ” दादाचा हुकूम झाला.

§ ४ आज जेवायला रंग आला होता. गर्दीत गर्दी करून माईसाहेबांनी आचार्याकडून सुरेद्राकरतां काही सुंदर पत्रांचें करवलीं होती, आणि सुरेद्रानेही किती तरी वर्षांत आज प्रथमच देवपूजा बेल्यामुळे त्याच्याही मनाला आनंद वाटत होता. जेवताना बापलेकांची दोघांची ताटे माडलेली पाहून बाबू म्हणाला, “माई ! हे काय ग ! मला तूं बहिष्ठित समजतेस कीं काय ? ”

माईच्या नेत्रांत टचवून, वृत्तज्ञतेचे अधु आले. पण त्यानीं, ते पुढले, आणि आपला पाटही आपणच बाबूच्या शेजारी माडला. बाबूनें मग स्वतः उठून माईचें ताट माडलें. व बापलेक व सावज आई अशीं तिघें जेवावयास बसलीं. तीं आतां आरंभ करणार इतक्यांत, “ॐ भवति भिक्षा देहि” असा एक गोड आवाज माजघरातून आला, व थोड्याच वेळानें सख्याहरी शोळी घेऊन दारांत उभा राहिला. त्याला पाहताच बाबू धावतच त्याच्याकडे गेला, व त्याचे गालगुच्चे घेऊन म्हणाला कीं, ‘ लयादा ! मधुरारि मागून आमची ट्याळीं करतोस हो ! थाव तुझी पुण्याला आतां मुजब करून टाकतो ! ”

“ मग तर या शोळीचा चांगलाच वारसदार होईल. नाही कां ? ”

“ आणि लग्न बेल्यावर ? ”

“ मग तर चार घर जास्तच हिंदावीं लागतील. ”

“ अर्स काय ? आज ती शोळी इकडे. अन् बैस इथें ! ” असें म्हणून सुरेद्रानें सख्याहरीला—आतां कशाला सख्याहरी ? तो आतां सखाराम शंकर शेमरग्याणी झाला होता—आपल्या पाटावर बसवले, व आचार्याला आणखी एक पाट, ताट करावयाला सांगितलें. तीं न्यवस्था होताच मंडळी जेवावयाला बसली. नंतर माईनें आपणांस सुद्धाच बेली,

“ बाबू ! आपणासारखीं अनेक पुढेंच लागतील तर हिंदुसमाज हा हा म्हणतां धन्यान् होईल, नाही ? ”

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

“ न ब्हायला काय झालं ? ” सखारामांनॅच उत्तर दिलें, “ माझ्यासारखा जन्मपंगुसुद्धा शूर होईल तर, जात्याच शूर अशा अस्पृश्याची गोष्ट कशाला ? ”

“ पुरे कर आता ते अस्पृश्य अन् महास्मागाचं नाव घेणं ” माई म्हणाल्या.

“ आई ! असं का करं ? तूं त्यांना कमी लेखतेस का ? अग, तूं मला तरी सुलगा म्हणून कुठं कवूल करतेस ? पूर्वाश्रमांच्या प्रत्यक्ष पोटच्या गोळ्याला, तो पंगु म्हणून, किंवा आणखी काहीं अन्य कारणानं, तूं नाकारतेस, मग केवळ जातीयाना, आपल्या वैभवात, तूं विसरशील तर नवल काय ? पण ती काहीं खरी सुधारणा होणार नाही. ” सत्यारामांनॅ मित्र आवाजात म्हटलें.

“ खरं आहे तुझं म्हणणं ! ” सुरेंद्र म्हणाला, “ माई ! हाच तुझा सुलगा सुंदर असता, तर तूं कवूल केला असता ना ? मग हा ठोंब्या असता, तरी तुला चाल्लं असतं, पण आज याच्या इतका हुपार विद्यार्थी आमच्या राष्ट्रीय शाळेंत एकही नाही. ”

“ पण मी याला नाकारित नाहीं. ही पहा मी याला प्रेमानं खाऊं घालतें ! ” असें म्हणून माईनीं सखारामास थोडेंसें भरविलें, व पुढें ती म्हणाली, “ बाबू ! आपण याचं आज वेगळं नाव ठेवूं या. काय ठेवूं तूंच साग ! ”

“ आपणाला महात्माजींच्या साजिच्यानंच हा सुलसोदळा मिळतो आहे तेव्हा याचं नाव आपण सुसतं “ मोहन ” च ठेवूं या. याच्या शरीरापेक्षा अर्नत पटींनीं याचं नाव मोहक आहे. गुणर्म विभागणं तर याची जात दादण्णाचीच आहे, पण याचा स्वभाव इतरां मोड आहे कीं, हा प्रत्येक समाजाला मोहवून टाकतो. दादा, आईला हा भारी आवडतो. हा धारशान्याला सत्याग्रहात सामील होण्यावरता, महात्माजींची अनुज्ञा घेण्यावरता आला आहे. हा काही काळ त्याच्याजवळ होता सुद्धा, पण गांधीजी याला पुण्यालाच पुनः पुन्हा पाठवितोत; पण हा फिरफिरून सत्याग्रहाच्या मेज्यात दिस्तो. काय ? मोहना, एक दिवस सहज चिरइन मरशील अं ! ”

“ बाबूराव ! माझ्यावर नेम धरायला शिपायानासुद्धा कठीण जाईल. ”

सगळे हसले. नंतर थोड्या वेळानं माई म्हणाल्या, “ काय रे बाबू ! सत्याग्रहात जिथीनीं भाग घेण्याविषयी तुमं काय मन आहे ? ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“हैं वच माई ! एक गोष्ट नेहमीं लक्षात ठेविली पाहिजे कीं, महात्माजींचं हें युद्ध इतर युद्धासारख नाहीं. हें युद्ध बरपाणीं राजकीय स्वरूपाचं दिसतं; नव्हे, आहे सुद्धा. परंतु याचें अंतिम ध्येय मात्र राजकीयदृष्ट्याचं नाहीं. तर सत्य व प्रेम याचें राज्य मानवी हृदयात, मनात व व्यवहारातही चालविण्याच या युद्धाचं अंतिम ध्येय आहे. हें सर्व जगातील सर्व प्रकारच्या असत्याविरुद्ध व कौर्याविरुद्ध चाललें आहे; चाललेंलें होतं, व या पुढेंही चालत राहिल. दादा ! मी मर्णा म्हणालों होतों ना कीं, यात राजद्रोह नाहीं म्हणून तो असा. गांधींच्या सत्यनिष्ठेच कोणताही द्रोह नाहीं तर मग राजद्रोह कसा असूं शकेल ? उल्टा या सत्यनिष्ठेच्या विरुद्ध मात्र नाना प्रकारचे मानवद्रोह असतात, पण त्यांनाही गांधींची सत्यनिष्ठा जागा राहूं देत नाहीं. आता ती सत्यनिष्ठा या जगात सर्वांच्या ठायी उत्पन्न होण्याला अवकाश लागेल, पण जगाचें दहा हजार वर्षांची बेजार स्थिति लक्षात घेता, जगाला हाच रामबाण उपाय आहे असं आढळून येईल. तेन्ना माई ज्या क्षियाचा आपल्या स्वतःच्या सत्यनिष्ठेवर भ्रंवसा आहे त्यानीं सत्याग्रहास भाग घेणें हें ओघानंच आलें. त्या क्षिया अशी विचक्षणा करित वसतच नाहींत व युद्ध म्हटलें कीं, जणूं तें काम पुरुषांचंच, ही जुनीपुराणी कल्पना त्या हृदयाशीं धरून बसतही नाहींत. शिवाय ज्या प्रत्यक्ष सत्याग्रहास भाग घेतात त्या स्वतः ला, शिक्षविणीपेशा, कवयित्रीपेशा, नर्सपेशा, नव्हे सजुराक्षियापेशाही स्वतः ला जास्त समजत नाहींत. आम्हा पुरुषातही तीच भावना आहे आतां पुष्कळ ठिकाणीं अजूनही तो दंभ बोकाळतो हें खरं आहे, पण आस्तें आस्तें जाईल, पण एक गोष्ट मात्र मला स्वतः ला पार खाते. ती अशी कीं हा दंभ महाराष्ट्रातच अजून अतीशय आहे. तिथें एकच जीम दोन भाषा बोलण्याला भारी चढावलेली आहे. खाजगी मत्त व जाहीरमत ही पेशवाईशब्दांची वारसाई, त्यांना वाटनें कीं, अजून चालेल. पण नाना पटणीस जाऊन आज १३० वर्षे होऊन गेलों. आतां लो. टिळकांनीं प्रथम जोरदार शब्दात लोकाना सांगितलें मानवी प्राण्याला एन्च जीम अमते, व तीही उलटी करता येत नाहीं, हें त्यानीं सरकारला उद्देश सांगितलं, महात्माजींनीं तेंच सत्य आपणालाही लावून घेऊन दाखविलें आहे.

§ ५ अशा तऱ्हेनें संभाषण करीत करीत, त्या घराण्यांतल्या, त्या नव्या प्रवाहांतल्या दोघा माणयानीं सुद्धा आनदानें भोजन संपविलें. नेतर नित्याप्रमाणें

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

माईनां दादासाहेबाना विडा दिला. तो त्यानीं आज तोंडात न घाल्तां, खिशांत ठेविला, व माईना व त्या दोघां भावाना मोटार जलदी तयार करविण्यास पाठविलें नंतर ते गेले अशी खात्री करून घेऊन त्यानीं एक सहा घांटी पिस्तूल खिशात ठेविलें.

यथाकाल ते बापलेक स्टेशनवर निघून गेले; व यथाकाल ते दोघे भाऊही धारशान्याला आगगाडीनें निघाले, आणि दादासाहेबांनीं मात्र पुजाऱ्याचें घर गाठिलें; व त्याच्यापुढें एक नोट ठेवून म्हटलें कीं, “ मी आज जातो, पण मला एरोररच उधा सायंराळपर्यंत भडोचला काम निघाल आहे. तेव्हा मी आज न येता, उद्या रात्री हळूच येईन. तुम्ही एवढेंच पाह्यचें कीं याचा तिला अगदीं सुगावा लागूं यावयाचा नाही. मी आज सगळीं तुमच्यादर न्यर्थ रागायलों. तुम्ही खरें बोलत नसून, माझी परीक्षा घेत होता हें मी अजिगत विसरलों. पण राग येणें स्वाभाविक होतं. तुम्ही मुळींच रागावूं नका अं. तुमची आमच्या घराण्यावरची निष्ठा मी ओळखून आहे, यात काय तें समजा. ”

अपें म्हणून दादासाहेब भडोचच्या रस्त्याला लागले त्यानीं प्रवासात अथवा आणखी कसा दिवस घालविला याला काहीं सहार नाही. तें मोटारीची व शॉफरची नीट व्यवस्था करून रात्री बरोबर एक वाजता चोरवाटेनें घरात शिरलें. पाहतात तों—

तों काय ? भयंर प्रकार त्यांना दिसला !

किती पण भयंर तो देखावा ! !

तीन पठाण व हरमट यांचीं त्रें दिवाणखान्याच्या ! जमीनीवर त्यांच्याच रक्षात लोळत पडलीं होती, आणि माईसाहेबांच्या चेहऱ्यावरचढलेला खून उतरत चालला असून, त्यावरून काळजीची काळोखी पसरत चालली होती. अशा स्थितीत काय करावें हें दादामाहेबाना मुळींच समजलें नाहीं. आपल्या महाराजांवायको महान् पवित्रता आणि विलक्षण दार आहे हें अमंभान्य सत्य, प्रत्यक्ष त्याच्या दृष्टीला पडल्यामुळें, एकदम, दिवाणखान्याच्या दारातच मूर्च्छित होऊन पडले. त्यामखीं माईसाहेब दचकल्या, व त्यानीं तिवडे जाऊन पाहिले. पहाताना तों दादामाहेब बेमावध ! तथापि त्यानीं त्यांना “ सॉल्ट्स ” हुंगायला देऊन सावध केले.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

पण तत्पूर्वी आपल्या त्या पुष्ट बाहुंनी त्यांना उचलून, “ प्रायव्हेट रुम ” मधल्या स्प्रिंगकॉटवर निजाविण्यास त्या विमरल्या नाहींत !

आस्तें आस्तें त्यांना आपल्या भडजीचा पाजीपणा वळला, पटाणाशी आपण स्वतां संगनमत वरून, आपल्याच बायकोवर तिच्या पुनर्प्राप्तीच्या जप-जाण्यासारख्या मोठ्या समजुतीचा उपाय, व पूर्वचरित्र लक्षात घेऊन तो वाढा नाग

प्रत्यक्ष अस्वदात्यावर कसा उलटला, पण त्याचा आपल्या शूर पत्नीनें कसा कपाळ-मोक्ष केला हें त्यांना इत्यंभूत समजलें त्यावेळीं माय ते उन्नाखले, “ महारीण महारीण म्हणून तुझी धर्य निंदा केली. पण Domestic Virtue plus Positive Virtue तुझ्या ठायींच आहेत. दार्यवशात का होईना, पण तुझ्या-सारखी गुणवती बायको मिळाली ! मी धन्य आहे ! ! ”

“ पण याला कारण, माहीत आहे का ? प्रथम आपला मृगेंद्र, नंतर आपला सुरेंद्र, व नंतर माझा मोहन ! ”

या तीन नावामागे केषढाले इतिहास होते ! आणि त्या त्या इतिहासातला नेमका आपलाच भाग कसा चुकत गेला हें बघेतर सत्य त्या विद्वानाला, या सुखा-तिशयातही असह्य झालें. त्यांना ताप भरला. पुढल्या तीन चार दिवसांत चुनाची चवकशी होऊन, भांगरघीनें धनू व प्राण रक्षण करण्यास्तोच ते चार चुन केले, असेंच शावीत झालें. पण ते दादासाहेबाना सुट्यांच वळलें नाहीं. त्यांना ढवळ म्हुमोनिशा झाला. आपल्या दोन्ही बायका, व आपली मोहनमृगेंद्राखेरीज सर्व मुलें आपणाभोंवतीं हजर आहेत हेंही त्यांना वळलें नाहीं. ते वाताच्या सडक्यांत ओरडत मान रुप होते. ते म्हणत, “ देवी राधे ! आजपर्यंत राधेला वृष्णानें आळविलें ! पण आज चुकलेला वृष्णच तुला आळवितों कीं, राधिके ! या पन्था-त्तापावडल मरत्या जीवाला-बावु ! बावु ! अरे बावु ! कुठें आहेत तूं धाव ! पांव ! अजून कसा येत नाहींस ! मी कौन्सिलिंग उभा राहात नाहींत. पदवी सोडली आता तरी ये रे. माझी दे ! ”

“ दादा ! दादा ! ” सुरेंद्रानें धीर सोडून टाहो फोडला ! “ मी आहे बरं ! हा पहा मी इथ आहे ! मी मांडी दिली आहे बरं ! ”

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

“ बाबू ! धाव ! आई आई ! देवा ! देवा ! अप्पा ! बाळा मृगेंद्रा ! मला क्षमा कर ! राधे ! क्षमा कर ! मागीरथी ! तूं शूर आहेस !.....आले ! यमदूत आले ! माघवरावाना भारताहेत ! मला मारा ! त्यांना सोडा ! अहाहा ! अप्पा आला ! अप्पा आला ! कस्तुर ये ! ती कोण ? गुलाब ना ? ये की ग ! कसं काय बरं आहे ना ? तो प्रकाश कसला ?—कोण ? ”

दादासाहेब ताडवून उठून वमले. त्याचे डोळे दारामुळे लागले, ते एकदम ओरडले !

ये महात्मा ! ये ! ! तूं खरोखरच साधु आहेस ! !

पुस्तक तिसरें

साधु !

भाग तिसरा

विश्वमंदिराच्या देहलीवर !

"—Therefore the chief work for the organisation of communities is in the love of every man. Human beings are naturally drawn one towards another { therein the mystery of God in Love, } and therefore in order to unite, one need only make oneself capable of Love, and then Union will follow.

—*Correspondence.*

—*Count Leo Tolstoy.*

विश्वमंदिराच्या देहलीवर !

§ १ दादासाहेब क्षेमकल्याणी आपल्या दोन्ही पतिव्रताच्या कुंक्वाच्या सामर्थ्याने त्या जिवावरच्या दुखण्यातून उठले. वाताच्या घटक्यांत त्यांना मृगेंद्राचें व व महात्मार्जाचें दर्शन झालें, व त्यामुळें त्यांना आराम वाटून जी झोंप लागली, तोच त्यांच्या दुखण्याच्या उताराचा क्षण होता. ते दुसऱ्या दिवशीं सायंकाळीं झोंपेंतून जागे झालें, तेव्हां चांगले शुद्धावर आले होते त्यांची शक्ति मात्र खूपच क्षीण झाली, तथापि आतां घोका राहिला नव्हता. आपण वार्तात काय बडबडलों हें मात्र त्यांना आठवलें नाहीं. पण आपणास एक दिव्य योगिनी आणि महान् साधु असे दोघे दिसले, व त्यांच्या दर्शनानें आपणास फार समाधान झालें इतकें त्यांना चांगलेंच आठवलें. ती योगिनी हिमालयातून आली होती, व तिज-धरोबर आपला अप्पा होता असें पाहिल्याचें त्यांना स्मरत होतें; आणि तो साधु हुबेहुब गार्धोसारखा दिसत होता, असा आपणास प्रत्यक्षानुभूत आला; पण तीं सारीं माणसें आपापल्या कामात चूर असल्यामुळें एथें कशाला येतील, असें तुम्ही म्हणाल म्हणून मी काहीं बोलत नाहीं; परंतु त्यांना एथें, अगदीं या दिवाण-खान्यातच पाहिलें, आपण त्यांच्याशीं बोललों. तींही आपणाशीं बोललीं हें खचीत, असें दादासाहेब निश्चून सांगत होते. आणि आपण देखील आपल्या शब्दाना खरेच समजतां, असें त्यांनाही सगळ्यांनीं सांगितलें. दोनचार दिवसांत ताप उलटत नाहीं, असें पाहून सुरेंद्रानें धारशान्यास जाण्याची त्याची परवानगी सांगितली. दादासाहेब म्हणालें,

“ जा बाबू ! अवश्य जा ! आतां मी अगदीं महात्मार्जाच्या मताचा आहे. मला अमळ बर वाटताच मी देखील, त्या स्वराज्येष्टमात माझी आहुति देण्यास येईन. आतां मी या संसारमोहाच्या पर्लीकडे गेलों आहे. तूं अवश्य जा. कारण माधवरावाना एव्हापर्यंत पन्डलं असलें पाहिजे.

“ अजून काहीं तशी बातमी आली नाहीं. बाबूनें सांगितलें, परंतु दादासाहेबांनीं भविष्यशब्दाचें दृढयच वाताच्या झटक्यात दिसलें असावें. कारण त्याच दिवशीं सायंकाळीं सुरेंद्राला तार आली, “ माधवरावाना पकडलें. मोहन चुकीमुळें ठार मारला गेला. लवकर निघून यावें. ”

“ ही तार वाचताच सुरेंद्राच्या डोळ्यांना पाणीं आलें. त्यानें आपलें तोंड झाकून घेऊन हुंदके सोडण्यास आरंभ केला. राधाबाईंना तर रडें आवरेना. त्यांनीं रडतच

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

देवघर गाठिलें. त्याचा देवावर फार लोभ होता. दादासाहेबाच्या दुराण्यांत त्यांनीं देवीला खुडे उतरून ठेविले होते, व देवी त्यांना पावली होती. पण नव-
च्याचें दुराणें घेरावर उतरलें अशी त्यांची भावना झाली, म्हणून त्यांनीं देवी-
जवळ गान्हाणें केले तसा त्यांना साक्षात्कार झाला, “वाई ! राष्ट्रात्म्याणार्थ
तुझा मुलगा धारातीर्थी पडला, त्यांत वाईट काय झालें ? पण तो चांगलें रूप
धेऊन भागीरथाच्या पोटी येईल ! जा ! सुखी हो ! ! ” या साक्षात्कारानें
राधाबाईंना अत्यंत आनंद झाला त्यांनीं तो भागीरथीला सांगितला, भागीरथीबाईंनीं
बाबूला सांगितला. व बाबूनें तो घरभर केला. दादासाहेबांना त्याचें फक्त हंसूं आलें
बाबूनें साक्षात्काराची फक्त राष्ट्रीय बाजू उचलली, भागीरथीबाईंना पुनर्प्राप्तीची
अंधुक आशा बांदूं लागली, पण राधाबाईं व मुली यांना मात्र देवीच्या प्रसादाची
खानी वास्त होती.

आता आपण या कथानकाचीं सगळीं खेळणीं, उपकरणीं व सर्व बाहुली आव-
रून, हा खेळ संपवतो आहोंत. महात्माजीखेरीज सगळीं बाहुली कल्पनिक आहेत.
तेव्हा त्याचें यथायोग्य विसर्जन करणें बरें. आतां एकेक बाहुलें निरालात काढून
पोतण्यांत भरावयाचें आहे तेव्हा येथेंच सांगून टाकण्यांत हरकत नाहीं कीं,
दादासाहेब दुराण्यातून उठलेच, पण महात्माजींच्या “ नवजीवनानें त्यांना दुसरें
तारुण्य प्राप्त झालें. महात्माजींच्या गैरहाजिरींत तेच त्याचें काम जोरानें करांत
आहेत. त्याची मूळचीच अग्राष्टी मजबूत होती. त्याच्या ठायींचीं धांजरोपणाचीं
शक्ति नष्ट झालीं नव्हतीच पण आतां तर, कांत टाकून पुन्हां तरण झालेल्या
सर्पश्रेष्ठप्रमाणें ते विलक्षण घडाळीचे कार्यकर्ते झाले होते देवीचा प्रसाद घरा
झावयाचा होता म्हणून म्हणा कीं, मूर्च्छिमानुसार म्हणा, अथवा राधाबाईंची भद्रा
म्हणा, किंवा मोहनला खरोखरच त्याच घरात पुन सुंदर देह धारण करून याव-
याचें होतें म्हणा, भागीरथीबाईंला दादासाहेबापासून योग्यकालीं मुलगा झाला.
त्याचें नांव मोहनच ठेवण्यांत आलें, व आतां तो खरोखरच मनमोहन होता.

तथापि संसार म्हटलें कीं त्यांत सगळ्याच मुलाच्या गोष्टी होत
नसतात मुलाबरोबर काहीं दुसऱ्ही सोसावी लागतातच त्याप्रमाणें राधाबाईंचें
स्वर्गाप्रमाण त्या कुटुंबाला ज्वररूप पदाचें लागलें बालमोहनाला पाहिलें त्यांच
दिवशी देवी आपणास बोलावते आहे, असें त्यांनीं सांगितलें व त्याप्रमाणें ला

विश्वमंदिराच्या देहलीवर !

पोराचें नामाभिधान होताच, दुसऱ्या दिवशीं त्यानीं देवीच्या पायावर डोकें ठेवून प्राण सोडला ! त्यासमयीं मृगेंद्र आपल्या दोन्ही बायकांसह व गुलाबच्या मुलीसह आला होता त्यानें, व सर्व मंडळींनीं नाशिकास येऊन राधाबाईंची उत्तराक्रिया केली, आणि त्याच सार्धांच्या नावानें सुट्टेदानें “ आर्यमाहिलासंघ ” नावाची एक संस्था नाशिकास स्थापन केली आईच्या उपदेशानें अतरंगपुर्णत अशा सरोजिनी मृणालिनींनीं पुनर्विवाह न करता, तीं संस्था उत्कृष्टरीतीनें चालविली आहे नालिनिचें लग्न होऊन, तांदेरील पतीसह राष्ट्रसेवा करीत आहे

§ २ मृगेंद्र आपली माणसें घेऊन, पत्त आईच्या उत्तराक्रियेलाच हिमालयातून योगीनींच्या व तिच्या गुरूच्या, सन्ध्यावह्न आला होता, तो परत हिमालयात गेला. जाताना महात्मार्जीना भेटून जाण्याचें त्याला मुळीच कारण नव्हतें. ते कोठेही असलें तरी त्याची त्याला सहज भेट देता येत होती हिमालयात जाऊन तो सासूच्या गुरूपासून राजयोगविद्या चांगलाच शिकला त्यानें स्वतः नरोत्तम भाईंना आणि कस्तुरीला रोगविमुक्त केलें आणि अशा रीतीनें आपली आरम्भीच केलेली घोर तपश्चर्या करून भाईंना रोगमुक्त करण्याची प्रतिज्ञा त्यानें पार पाडिली, उलट भाईंनादेखील, आपला, मुलगीं देण्याचा वाझ निश्चय, कस्तुरीला मृगेंद्राच्या पदरात घालून पुरा केला. आणि अशा रीतीनें नरोत्तमभाईंची कोटांची जिंदगी दादासाहेबानाच मिळाली पण आता ती त्यांनाही नमो होती त्यानीं स्वतःची जिंदगी जशां राष्ट्रदेवाच्या पदीं वाहिली, तशाच नरोत्तमभाईंचीही जिंदगी, चतुर बाईंची नीट व्यवस्था लावून, राष्ट्रीय औद्योगिक शिक्षणाला कायमची दिली. कस्तुरी आणि गुलाब या दोघीही मृगेंद्राला, त्याच्या विद्याप्रयोगात मदत करीत होत्या त्यात कस्तुरीची त्याला मदत न्हावी. कारण तीं बरीच शिकलेली होती. पण तो प्रयोग करून थरला, अथवा अन्य वेळींही, गुलाबमुळेच त्याचें मन जास्त स्थिरलें. कारण गुलाब म्हणजे खरोखरच गुलाब होता आणि मिल्टनप्रमाणें मृगेंद्राला आपल्या बायकोसबर्धी कधींच उद्गार काढावे लागले नाहींत कीं, “तूं गुलाब खरी, पण तुझे काटेही मला पार बोटतात ” मृगेंद्राचा गुलाब कटकविरहित तरीहि मुनासिक व गेंदेदार होता बहुपत्नीत्वाचीं पाश्चात्य राष्ट्रे कितीही विटंबना करोत, पण शारीरिक अनेक पत्नीत्वात लोळून, निव्वळ दाम्भिकपणाच्या एकपत्नीत्वाचा मूर्खपणा पौर्वात्य कधींही स्वीकारणार नाहात पाश्चात्यसंस्कृतीनें पछाड-

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

लेल्या दादासाहेब हेमवस्थाणीच्या घरातच हों दोन्ही; पाश्चात्यौवांल्य वैवाहिक स्वल्पे व रूपातरेंही घडून आलीं आहेत वास्तविक हा प्रश्न केवळ समाजधारणेचा आहे. यावर मानसिक नीतिमत्ताही अवलंबून नसते असें नाहीं, परंतु नीतिदेखील वेगवेगळ्या काळां वेगवेगळीं रूपें घेत असतें, आणि सर्वां रूपानून प्रीति, अदंभ, अहिंसा, सत्य व निर्भयता हे सद्गुण असलेच पाहिजेत जेथे जेथे आहेत तेथलीं नीति प्रचल असते. नग ती एकपत्नीत्वात दिसो, किंवा अनेक पत्नित्वात दिसो. आतां अनेकपत्नीत्वाची या प्रश्नाची दुसरी बाजू कित्येक-जण ते पुढें करतात. त्याला, प्रस्तुत ग्रंथकार तरी उत्तर देतो की, बरील गुण. पंचक जर अनेक पत्नित्वात आढळलें तर तेंही तत्त्व उत्कृष्ट समाजधारणा खर्चीत करील. माईसाहेबांचें उदाहरण थोडेसें या विवेचनाला पोषक आहे, असो.

मृगेंद्रानें आतांचे रोग दूर करण्याकरताच वेवळ राजयोगविद्या हस्तगत केली नव्हती. आपल्या संस्कृतिसाम्राज्याची कल्पना दृश्यस्वरूपात आणण्याकरता त्यानें त्या विद्येचे एकसारखे प्रयत्न चालविले होते. त्याच्या गुरुद्वयाला प्रथम रमा गोष्टीचें मोठें भय वाटलें. पण त्यांना मृगेंद्रानें आपली कल्पना समजून सांगितल्यानंतर त्यानीं मृगेंद्राला, प्रयोगाची संमति दिली. मात्र पाश्चात्याप्रमाणें ती विद्या बाजारात विकवयाला ठेवावयाची नाहीं, व आपल्या पश्चात् फक्त एकाच शिष्याला, हीच एक जबरदस्त अट घालून, ती विद्या शिकवावयाची, अशी त्याच्याकडून त्यानीं शपथ घेवविली होती, आणि ती शपथ जर मोडली तर ती विद्या तुजवर अथवा तुझ्या शिष्यपरंपरेवर उलटेल असा शाप त्याच्यावर टागतां ठेविला होता.

मृगेंद्रानें आपली शपथ अशरश पाळली त्यानें आपल्या एका बायकोलाही ती विद्या शिकविली नाहीं अर्थात् त्या विद्येसबधीं पुस्तकें लिहिणें शक्यच नव्हतें. योगविद्या पुस्तकानें शिकण्यासारणीं नाहीं. तिचें कांहीं कांहीं ज्ञानविमुक्कण पाश्चात्य ग्रंथकर्त्यांच्या कांहीं ग्रंथामधून चमकतात, आणि त्याची नोंद जाणीव त्या ग्रंथकर्त्यांनाही न झाल्यामुळे, त्या काणामुळेचुद्ध त्या ग्रंथकर्त्यांनाच वेड लागलें, अपमृत्यु होणें, रोग जडणें वगैरे प्रकारचीं शारीरिक हानि सोसावी लागली व अजून नही होत आहे. याला आतांपर्यंत एकच अपवाद. तो जॉर्ज बरनल्ड डॉन-आपण तथापि त्यांना हिंदुस्थानांत जन्म घेतल्याशिवाय, आपल्या सिद्धान्ताची कमतां

विश्वमंदिराच्या देहलीवर !

भरून काढता येणार नाही, वगैरे मृगोद्राचे नवे अनुभव आहेत. अर्थात्च त्याने स्वतः प्रयोगाखेरीज अन्यही केलें नाही.

त्याचे प्रयोग मात्र फारच यशस्वी होऊं लागले. एकदा त्यानें महात्मार्जींना कळविलें कीं “ आपण मिठाचा सत्याग्रह वशाला करता ? मी हिंदुस्थानात हवें तितकें मोठे तयार करून देतो. इतकें कीं, सरकारला त्यावर कर ठेवला तरी तो गोळा करता येणार नाही. हीच गोष्ट धान्याची, कापडाची अगर कोणत्याही अवश्यक गोष्टींची, यापुढें हिंदुस्थानातल्या माणसानें फक्त प्रेमानें राहून कलादिकाची उन्नति करावी, मी त्यांची अवश्य वस्तूंचीं सर्व गरज भागवितो. आजपर्यंत पाश्चात्यांचीं ट्रेड् सँक्रेट्स् फार बोकळलीं. तीं त्यांनीं आता खुशाल उराशीं बाळगावी.” या हृदयतारेच्या संदेशाला महात्मार्जींनीं उत्तर दिलें, “आपण म्हणता तें ठीक आहे; पण आपण तसें केलें तर हिंदु लोक उन्मत्त बनतील व पाश्चात्यांना निरडून टाकतील. मिळून एकच. शिवाय एकानें मरावं, व त्याच्या श्रमाचें फल इतरांनीं आयदीपणानें चाखावं, ही गोष्टही मानवीसुखाला पोषक होणार नाही. मी स्वतः मानव असून मानवच राहूं इच्छितो. मानव कोर्टीत जाण्याची माझी इच्छा नाही; व यापुढें झाली व मी मानवातीत झालोंच तर मानवांना सत्प्रेरणा मात्र देत राहीनं. त्याच्याकरता सृष्टीच्या जिगांच्या सहाय्यानं छाश्चर्य विघडून भंती त्याचा व मानवातीताचाही घुराडा होऊं देणार नाही; आपणही कृपा करून ती अनर्थपरंपरा आमच्यांदर व आपणावरही कोसळून घेऊं नका, अशी आपणास विनंति आहे. मानवी प्रयत्नांनींच मानवांनीं चढत गेलें पाहिजे. आपणासारखे प्रयत्न अत्यंत प्राचीन कालापासून मोठमोठ्या महत्त्वावांशीं कृपोंनीं, व साम्राट्नांनीं केलें आहेत, व आजही पाश्चात्य करीत आहेत पण सर्वांचें फल एरुच. जिनकीं भरभराट त्याच्या दसपटींनीं मोठें अथ पतन ठरलें. झाल्या त्या चुक्या होऊन गेल्या. यापुढें तरी मानवांनीं त्या करूं नयेत. आतां माझा सत्याग्रह आम्हांला मीठ मिळत नाही, असं नाही. पण सृष्टि ही सर्व मानवांची आहे, असा सत्यप्रेमाचा हक्क शाबीत करण्याचा हा सत्याग्रह आहे. तो शाबीत करण्याची जबाबदारीही मोठी आहे. ती आमची आम्हांसच घेऊं द्या. शिवाय हक्क कदापि प्राप्त होणार नाहीत;

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

आणि झालेच तर ते टिकणारही नाहीत. मानवानों संत-स्थसूतर्तनिंच जबाबदारी पार पाडिली पाहिजे; तुमच्यासारख्याकडून अजबयान्या-तून स्वर्गाची झिझी आणवून, जयमाची जबाबदारी टाळली, तर तें स्वर्गमुखमुद्दा आम्हां मानवास देवाप्रमाणे लोभप्रिय करील. नाही Super man होणें नाही. I want to be a perfect man and man only ! (मला पूर्ण मानवच व्हावयाचें आहे ! दुसरे काहीही व्हावयाचें नाही ! मला Godhood नको; मला man hood पाहिजे आहे; असो. आतां शेवटीं एक विनंति करितों कीं, मला यापुढें अत्यंत जरूरीच्या तेवढ्याच कामाला बोलावीत चला ! ”

यानंतर म्हणजे गांधींना एका विशिष्ट रात्री सशरीर हिमालयात नेलें. ती विशिष्ट रात्र म्हणजे ज्या रात्री गांधींना पोलिसांनी पकडलें ती. त्याच्या अगोक्ष फक्त अर्धाच तास ! त्या प्रसंगी म्हणजे आपल्या सर्व आत्मासमोर व गुणद-समोर महात्माजीला सांगितलें कीं, “ योगिराजा ! आता मी या जगातर्फे एकूण एक संहारक हत्यारे एकदम निर्जाव करण्यास समर्थ झालों आहे. ते मला तसें कळें या. प्रथम संहारकशक्ति बंद करतो; म्हणजे प्रेमाला हि राहणार नाही. ”

असें म्हणून तो महात्माजीकडे समग्रचित्तानें पाहूं लागला. तेव्हां महात्माजींनीं शातपणें व अत्यंत गांभीर्यानें म्हटलें, “संहारकशक्ति मलाही नष्ट करावयाची आहे. पण अतिमानुषी उपायानं नव्हे. अतिमानुषी उपायांनीं संहारकशक्ति धाजवीहून जास्त भरेल. आणि तोंताळ प्रेमाकर्षणही मेल्यामुळं नंतर प्रेमोद्भव होणार नाही. मी प्रेमानं हिंसेला मारीन. हिंसेनें हिंसेला मारून दुहेरी हिंसा होऊं देणार नाही ! जा राजयोगिराजा ! आपल्या गुहेंत जा ! आपलें सर्व सामर्थ्य आवकून घे; आणि त्याला विश्वप्रेमानें दर्यातून दे ! असुर होऊं नकोस, सुरदेखील होऊं नकोस; तर खरी श्वर-भक्त हो ! जा ! ! अशी आज्ञा करून महात्माजी पुन्हां धारतान्याच्या आपल्या पर्णकुटीत आले.

विश्वमंदिराच्या देहलीवर !

§ ३ पण तत्पूर्वी दोन दिवस सत्याग्रहाच्या युद्धात काय झाले होते ?
 गांधींनी मिठाचा कायदा मोडून बाहेर दिवस लोटले होते. गांधींचे अनुकरण
 करून ठिकठिकाणचे पुढारी सरकारच्या कैदेत जाऊन बसले होते. त्यात गांधींचे
 दोन मुलगे, व गुजराथचे गांधीशिष्य तर होतेच, पण कॉंग्रेसचे तरुण अध्यक्ष
 पं. जवाहरलाल नेहरू हे देखील होते. महाराष्ट्रीय गांधीभक्तांनीही मुंबई, शिरोडें,
 विलेंपलें, रत्नागिरी इत्यादि ठिकाणी मिठाचा कायदाभंग करून शिक्षा भोग-
 ण्यास तुरुंगाची पुनः पुन्हा वाट धरिली होती. सत्याग्रहात महाराष्ट्रीय युवकांची
 जी शिस्त वाखाणली गेली, तिचे श्रेय, एकदा सरकारी कॅप्टन, पण आता
 रीनापति माधवराव मोघे यानाच बापूजींनी दिले. मोघ्याची उडी जंगलचा
 वृंदा मोडण्यापर्यंत होती. नागपूर व संगमनेर येथे जंगली कायदा मोडण्याची
 केंद्राची असा त्याचा मनसुबा होता. पण दरम्यान छुद्द सरकारी सॉल्टडेपोवरच
 प्रस्थाचे गांधींनी ठरविले. गांधींना सरकारने नानाप्रकारे विनवून पाहिले, पण
 त्या अटी मान्य केल्यास आपण अजून राउन्ड टेबल कॉन्फरन्सला मान्यता
 देऊ असे गांधींनी आपले म्हणणे सोडले नाही. त्या अटी व्हाइसरॉयसाहेबाना मान्य
 स्ता येईनात. शेवटी गांधींनी हट्टाचा दिवस मुरूर करून स्वतः, डेपोजमळच
 छावणी करून दिले.

पण दरम्यान एक प्रकार झाला. ज्या पठाणाना भागीरथाबाईंनी प्राणातू-
 ल्यार्थ यमसदनीं पाठविले होते, त्याच्या नातेवाईकांना व मित्रांना
 माधवरावाचाच वडील आला. एक व पश्चित्ती तीन पठाणाना मारुं शस्त्रास्त्र
 नाही अशी त्याची खात्री होती. मारलेले पठाण व हे मित्र पठाण पूर्वी माधव-
 रावाच्या हाताखाली छुद्द बाडोलीत होते. त्यांना त्याची शक्ति व पराक्रम पूर्ण.
 पण माहीत होता. एकदा माधवरावांनी रानातल्या एका पटार्श्ट बाघाला ठोकरे.
 सरशी जमीनदोस्त केलेले त्यांनी स्वनेत्रांनी पाहिले होते वाराशें फूट उंचीवरचे
 वन्य जनावर त्याच्या गोळीला बाले पडल्याचेही त्याच्या अवलोकनात आले होते.
 तेव्हा त्यांनी सत्याग्रहाची संधी साधून माधवरावावर अपरात्रां हल्ला केला. पण
 तो महाराष्ट्रीय स्वयंसेवकाना कळला. त्यांत मोहन होता त्याने धावत जाऊन
 माधवरावाना जागे केले, व आपण आपल्या तुकडीकडे प्रयाण केले. दरम्यान सॉल्ट्

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

पेंसच्या पोलिसाना वाटलें की स्वयंसेवकांनीं ठरल्यावेळेच्या अगोदरच हद्दा केला, म्हणून ते सज्ज झाले; व त्यानीं रात्रीं अंधारांत पठाणावरच लाठीचा हद्दा चढविला, पठाणाना वाटलें स्वयंसेवकच आपणावर चालून आले. म्हणून त्यानींही आपले सुरे चालविले. ही चूक माधवरावांच्या लक्षांत येताच त्यानीं दोघांच्यामध्ये शिरण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्याबरोबर मोहन होता, व त्याच्यामोवतीं स्वयंसेवकांचें कडें होतें, पण दरम्यान पोलिसांनीं स्वसंरक्षणार्थ नुस्त्या बायबार केला. तेन्ना माधवराबसुद्धां सर्व स्वयंसेवक ओरडले “ थांबा ! थांबा ! चूक होत आहे ! थांबा ! ” परंतु त्या धादतीत कडें मोहन पठाण व पोलीस असे दोघेही माधवरावांपर्यंत पोचले, माधवराब व स्वयंसेवक यात फारच अंतर पडले. एकदां मोहन मात्र त्याच्याबरोबर होता. दोघेही “चूक ! चूक ! धांबा धांबा ! !” अमें ओरडत होते. पण मोहनचा तो चीत्कारी आवाज आज काहीच काम करूं शकला नाहीं. आणि माधवरावांचा तो जात्याच “ कमांडिंग स्टॉईन् ” ऐकून तर पठाणपोलिमांना वाटले की हा कोणातरी विरुद्ध दोळ्यांचा मुख्य आहे. म्हणून एका पठाणनें एक सुरा त्याच्या अंगावर फेकिला, व एका पोलिमनें त्याच्यावर गोळी झाडली. त्या सरशी त्या चिमुकल्या पोथनें प्रसंग पाहून पटकन् माधवरावांच्या तोंडासमोर उडी मारली; व त्याच्या डोक्यात गोळी व पोटांत सुरा जाऊन तें पोर एकाच क्षिणांतीनें गतप्राण होऊन, साली पडले !!!

एक प्राण झळि पडताच दोन्ही पक्ष मानावर आले. पोलिमांनीं चट्टन मागे मोर्चा फिरविला; व पठाण पळून गेले, सराळी माधवरावांना अटक झाली । पण गांधींनीं त्या मोहनच्या म्हाची जेगी मित्रपूक काढी. त्यावेळीं ते उद्गारले, “ हा त्या युद्धांतला चिन्हासराय पडला। माऊसाहेयांना कैद झालीच आहे. संध्याकाळपर्यंत कदाचित् जनकोजी व समशेरबहादूर अटकेंत जातील. पण आतां मात्र या चपध्या शांततेच्या सोनपतपानपतांत या मराठ्यांचा शास विजय होणार ।

महात्माजींनीं झालेल्या प्रचारची सुध्देला तार कप्पन त्यातय बोतायिनं.

१५ सुधे राणी १२ राज्यां छायणींत आला, पण मराठ्यांचा छायणी । पता लागेना. पण ते लखरच आपल्या पोपादीवर राहिले निश्चये भाळले. तें पाहून सर्वां छायनीला आनंद झाला. सुधेसुधे समडे गोपी गे.

विश्वमंदिराच्या देहलीवर !

§ ६ रात्री १ च्या सुमारास महात्माजींच्या खाटेभोंवतीं पोलीसांचा पहरा पडला, व त्यांच्यावर बॅरंट वज्रावण्यात आले तें त्यांनीं वाचून पाहिलें, व नित्य विधि आटोपून सुरेंद्रादि शिष्यसह ईश्वरभजन केलें, व मुस्ताच हिमालयातला प्रसंग त्यांना निवेदन केला; व म्हटलें, “ सुरेंद्रा ! असले योगिराजसुद्धा जर हिंदु-स्थानचे पाठीराखे आहेत तर आपणाला आतां भय कोणाच ? ”

“ आता आपण निर्भयच आहोंत ! ” सुरेंद्रासह सर्व शिष्य म्हणाले.

“ मग मी आता कुठें जाऊं सांगा ? हिमालयात ? किंवा विश्वमंदिरात ? ”

“ महात्माजींनीं विचारिलें,

विश्वमंदिराच्या देहलीवर. ” सुरेंद्रानें सुचविलें.

“ ठीक आहे ! (शिपायास व अधिकाऱ्यास) चलावें, ” मी तयार आहे.

महात्माजी आज येश्वरूपाच्या वृत्तात आहेत.

कोण म्हणतो ?

सारे जग म्हणतें—

महाराभा गांधी, विश्वमंदिराच्या देहलीवर गौतमबुद्धाप्रमाणें लोकस्वर्गाणा-
दरता उभें आहेत ! म्हणून

महात्मा गांधी साधु आहेत ! साधु आहेत ! ! साधु आहेत !!!

empty show—*Hamlet* without the Prince of Denmark. It was felt that somehow Gandhi had to be made to participate in it. Hence the Gandhi-Irwin pact. The change in the Viceroyalty poisoned the truce; the civil servant betrayed the statesman. After much hesitation Gandhi went to London. As he had anticipated, the Round Table Conference did not satisfy him. Having, as they fancied, "exposed" Gandhi to the world, Government launched upon naked repression with re-doubled vigour.

As had happened in the previous decade, Gandhi's incarceration led in the latter years of this period to the revival of swarajism. At the end Gandhi once again shrank into his shell, even resigning his membership of the Congress in 1934, and confined himself to constructive work which now included the establishment of the All-India Village Industries Association.

SALT SATYAGRAHA

Close on the heels of the proclamation of independence by the Lahore Congress, Gandhi wished to test the people's temper. He asked the Working Committee to fix the 26th January 1930 as "Independence Day" and himself drew up a pledge to be taken by the people on that day. (Nearly three decades later the Constitution of India was adopted on the 26th January, which has since been regularly celebrated as "Republic Day".) Gandhi gave strict instructions how the "day" should be observed, which were strictly followed in Bombay and elsewhere. Gandhi was satisfied with the "test" and began to think of mass civil disobedience and gave a hint that the breach of the salt law would be significant as well as symbolic—which, as already pointed out, was thought of by him eleven years earlier. Of the eleven things he demanded as the substance of self-government which would satisfy him, one was the abolition of the salt tax which affected the poorest of the poor. "which cost him five annas per year or nearly

प्रचलित राजकारणावर कादंबरी

महात्मा गांधी— सैतान की साधु?

लेखक

श्री० एकनाथ यादव निफाडकर

प्रकाशक

अधिकारी आणि मंडळी

नं. २.